

RAAP-RAPPORT 5475

Cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Vijfheerenlanden

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Vijfheerenlanden

Titel: Cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Vijfheerenlanden

Versie: 31-03-2022

Auteur: M. IJsselstijn, J. Neefjes, C.J.B.P. Frank & B.J.G. van Snippenburg

Projectcode: VIJC

Bestandsnaam: RAAPrap_5475_VIJC_20220331

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuvenveldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

Overland

Harnjesweg 37

6706 AR Wageningen

Telefoon: 06 - 2864 1709

E-mail: j.neefjes@overland.nl

Website: www.overland.nl

Monumenten Advies Bureau

Bredestraat 1

6542 SN Nijmegen

Telefoon: 024 - 378 67 42

E-mail: info@monumentenadviesbureau.nl

Website: www.monumentenadviesbureau.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2022

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Vijfheerenlanden heeft RAAP samen met Bureau Overland en het Monumenten Advies Bureau in 2021 een cultuurhistorische waardenkaart opgesteld voor deze gemeente. De cultuurhistorische waardenkaart heeft tot doel een inhoudelijke cultuurhistorische onderlegger te vormen voor toekomstig beleid op het gebied van ruimte, erfgoed, toerisme en educatie.

De gemeente, centraal gelegen in Nederland op het grensgebied van Zuid-Holland, Gelderland en Utrecht, wordt doorsneden door enkele grote infrastructurele werken zoals de A2, A27 en het Merwedekanaal bezuiden de Lek. Bewoning concentreert zich in de twee steden Vianen en Leerdam, waarvan Vianen in oppervlakte en Leerdam qua inwoners de grootste stad is. In Vianen liggen grote bedrijventerreinen rondom knooppunt Everdingen.

Buiten de steden met hun historische centra en enkele waardevolle stadsuitbreidingen, is in de gemeente Vijfheerenlanden veel historisch cultuurlandschap bewaard gebleven, misschien wel juist omdat het in het grensgebied van drie provincies gelegen is. De meeste bebouwing buiten de steden bevindt zich in lintdorpen, die vaak de ontginningsbasis vormden van waaruit het uitgestrekte veenlandschap ontgonnen is. Langs de dijken langs de Lek, Linge en oude Zederik en de Diefdijk liggen dijkdorpen, met als grootste Lexmond, Ameide en Meerkerk. Meerkerk is door zijn centrale ligging altijd belangrijk geweest in lokale en regionale verbanden.

Gelegen aan de randen van Holland, heeft de regio altijd een belangrijke rol gespeeld in de landsverdediging. Van de Oude Hollandse Waterlinie was de gehele gemeente een groot inundatiegebied. De 19^e-eeuwse Nieuwe Hollandse Waterlinie, sinds zomer 2021 werelderfgoed, omsloot ook de gemeente. De Diefdijk, die de oostgrens van de gemeente vormt, was de hoofdverdedigingslinie. Het gebied ten oosten hiervan kon geïndeerd worden. Doorgangen in de Diefdijk werden beveiligd met forten, batterijen en andere werken.

Veel dorpen en steden hebben, zeker in hun centrum, veel historisch-ruimtelijke kwaliteiten behouden. De relatie van de dorpen met het omliggende landschap is vaak sterk. De gemeente Vijfheerenlanden is hiermee, en met het werelderfgoed, rijk aan veel waardevol erfgoed.

Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud	4
1 Inleiding	5
1.1 Kader	5
1.2 Gebiedsbeschrijving	5
2 Bronnen en methoden	14
2.1 Historisch cultuurlandschap	14
2.2 Landschapselementen	15
2.3 Historische bouwkunst en stedenbouw	16
3 Historisch cultuurlandschap	28
3.1 Karakterisering van de historische landschappen	28
3.2 Waardering historische landschappen	88
4 Landschapselementen	90
4.1 Infrastructuur	90
4.2 Waterstaat	98
4.3 Historisch groen	106
4.4 Militair erfgoed	108
4.5 Kastelen en buitenplaatsen	122
5 Historische bouwkunst en stedenbouw	126
5.1 De stedenbouwkundige ontwikkeling van de nederzettingen	126
5.2 Geïnterpreteerde stedenbouwkundige ensembles	159
6 Beleidsadviezen	173
6.1 Handreikingen voor de ruimtelijke ontwikkeling van de historische landschappen	173
6.2 Beleidsadviezen ten aanzien van waardevolle bebouwing	177
Literatuur	182
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	185

1 Inleiding

1.1 Kader

In opdracht van de gemeente Vijfheerenlanden heeft RAAP samen met Bureau Overland en het Monumenten Advies Bureau in 2021 een cultuurhistorische waardenkaart opgesteld voor deze gemeente. De drie uitvoerende partners waren ook betrokken bij de werkzaamheden aan de erfgoedwaardenkaart van de voormalige gemeente Vianen (2014). Ook Chris de Bont (Paganellus Minor) was toen betrokken, met name bij het historisch-landschappelijk deel.

Het aanvullen van de erfgoedkaart Vianen tot een volledige cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Vijfheerenlanden komt voort uit de gemeentelijke fusie per 1 januari 2019, waarbij de Utrechtse gemeente Vianen (tot 2002 Zuid-Holland) en de Zuid-Hollandse gemeenten Leerdam en Zederik als één gemeente in de provincie Utrecht verder gingen (zie figuur 1 op de volgende pagina). De cultuurhistorische waardenkaart heeft tot doel een inhoudelijke cultuurhistorische onderlegger te vormen voor toekomstig beleid op het gebied van ruimte, erfgoed, toerisme en educatie.

1.2 Gebiedsbeschrijving

1.2.1 De gemeente Vijfheerenlanden

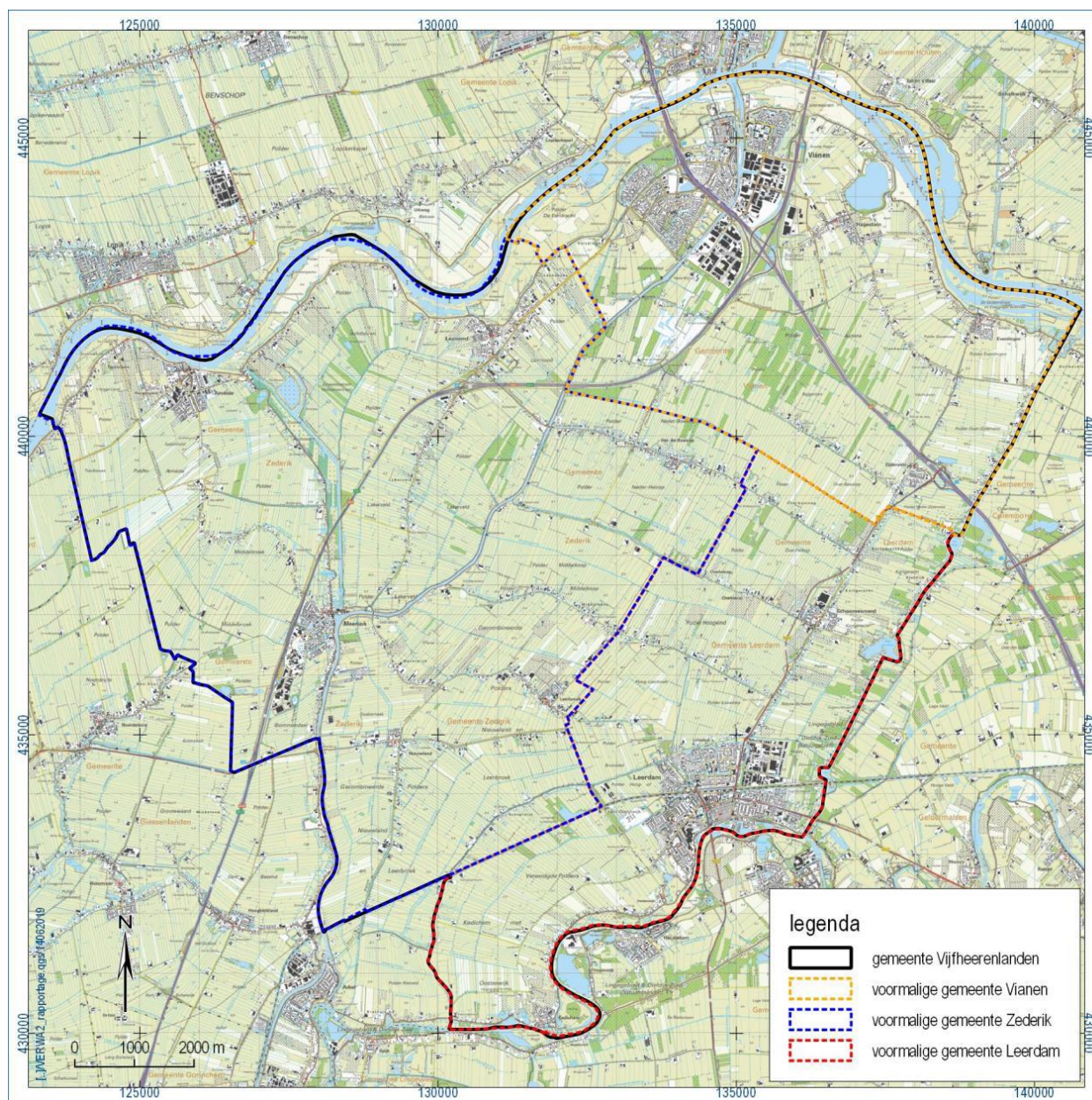
Met een oppervlakte van ruim 153 km² is Vijfheerenlanden de grootste gemeente van Utrecht. In het noorden grenst de gemeente aan de Utrechtse gemeenten Lopik, IJsselstein, Nieuwegein en Houten, in het oosten aan de Gelderse gemeenten Culemborg en West Betuwe en in het westen aan de Zuid-Hollandse gemeente Molenlanden.

De gemeente is aan drie zijden helder begrensd: in het noorden door de Lek, in het oosten door de Diefdijk en in het zuiden door de Linge. De westgrens van de gemeente kent een grillig verloop dat grotendeels is bepaald door middeleeuwse ontginningsgrenzen en modernere structuren als het Merwedekanaal en de spoorlijn tussen Gorinchem en Geldermalsen.

Vijfheerenlanden kent drie steden met historische stadsrechten: Vianen, Leerdam en Ameide, hoewel de stadsrechten van laatstgenoemde plaats in 1527 door de bisschop van Utrecht zijn afgenomen. Een vierde stadje, Gasperde, bevond zich bij Hagestein, maar werd in 1406 met de grond gelijk gemaakt. Daarnaast telt de gemeente 12 dorpen (Everdingen, Hagestein, Hei- en Boeicop, Hoef en Haag, Kedichem, Leerbroek, Lexmond, Meerkerk, Nieuwland, Schoonrewoerd, Tienhoven a/d Lek en Zijderveld) en 18 buurtschappen (Achterdijk, Achthoven, Broek, Diefdijk, Geer, Helsdingen, Hoogeind, Kortenhoeven, Kortgerecht, Lakerveld, Loosdorp, Middelkoop, Oosterwijk, Overboeicop, Overheicop, Sluis, Tienhoven en Weverwijk).

Het inwonertal van de gemeente Vijfheerenlanden bedroeg op 1 januari 2021 57.829. De twee grootste kernen zijn Leerdam (ruim 18.500 inwoners) en Vianen (16.500 inwoners), gevolgd door Meerkerk (bijna 4.000 inwoners) en Ameide (3.000 inwoners).

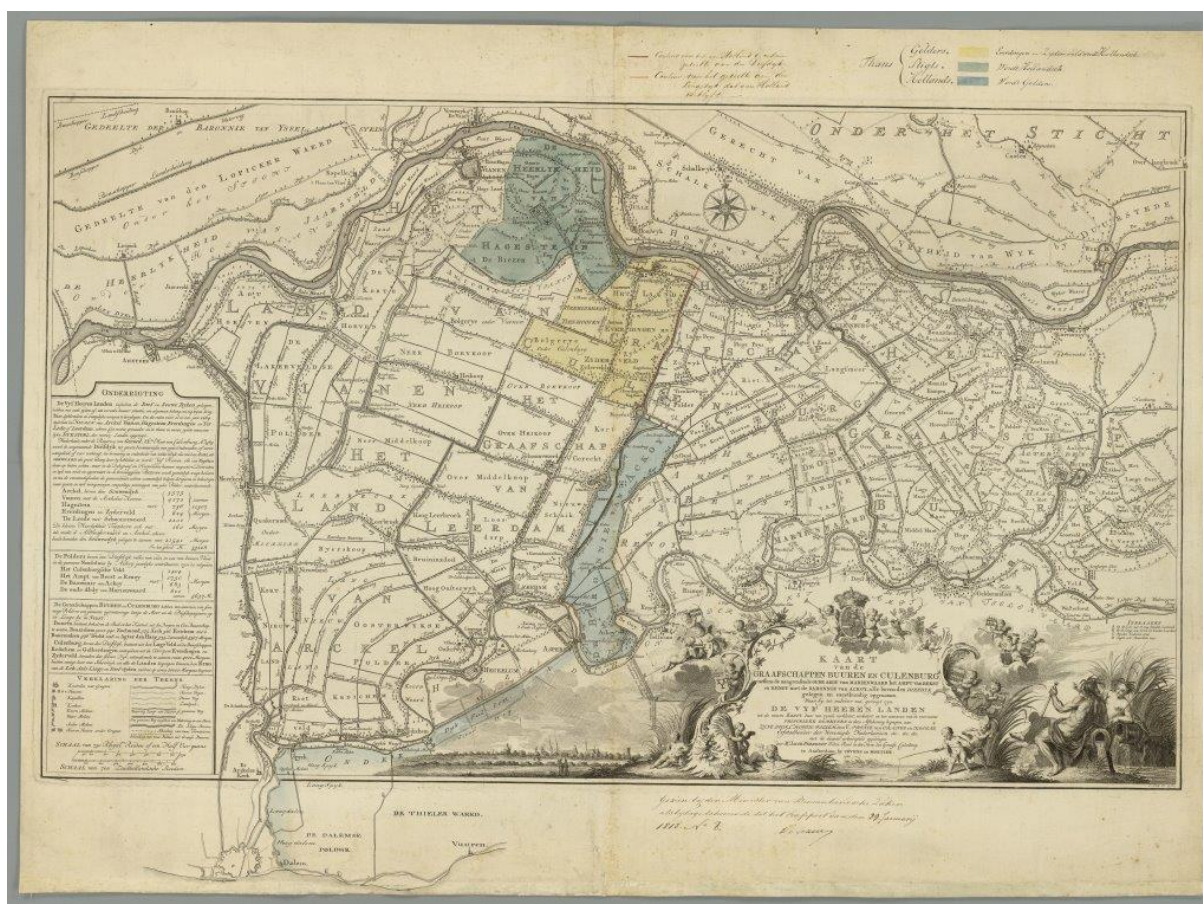
De belangrijkste bovenregionale infrastructuur die de gemeente doorsnijdt zijn de snelwegen A27 en A2, de spoorlijn tussen Gorinchem en Geldermalsen en het Merwedekanaal tussen Utrecht en Gorinchem.

Figuur 1. Het grondgebied van de gemeente Vijfheerenlanden en de drie voormalige gemeenten. (Boshoven e.a., 2020, 5).

1.2.2 Het land van vijf heren

De naam Vijfheerenlanden verwijst naar de streek die vanaf 1428 verdeeld was over vijf landsheren: de Heren van Arkel, Van Vianen, Van Hagestein, Van Everdingen en Van der Lede. De streek Vijfheerenlanden werd begrensd door de Lek in het noorden, de Diefdijk in het oosten, de Zouwendijk in het westen en de Linge in het zuiden. Ameide en Meerkerk, gelegen ten westen van de Zouwendijk, hoorden vanouds bij de Alblasserwaard en zijn in 1986 met nog vijf andere gemeenten samengevoegd tot de gemeente Zederik. Tot 1986 hoorde het gebied ten zuiden van de Linge, begrensd door de Spijkse Kweldijk en Nieuwe Zuiderlingedijk, ook tot de Vijfheerenlanden (zie bijvoorbeeld de kaart uit 1761 op de volgende pagina). Sindsdien hoort dit gebied echter bij de Gelderse gemeente West Betuwe.

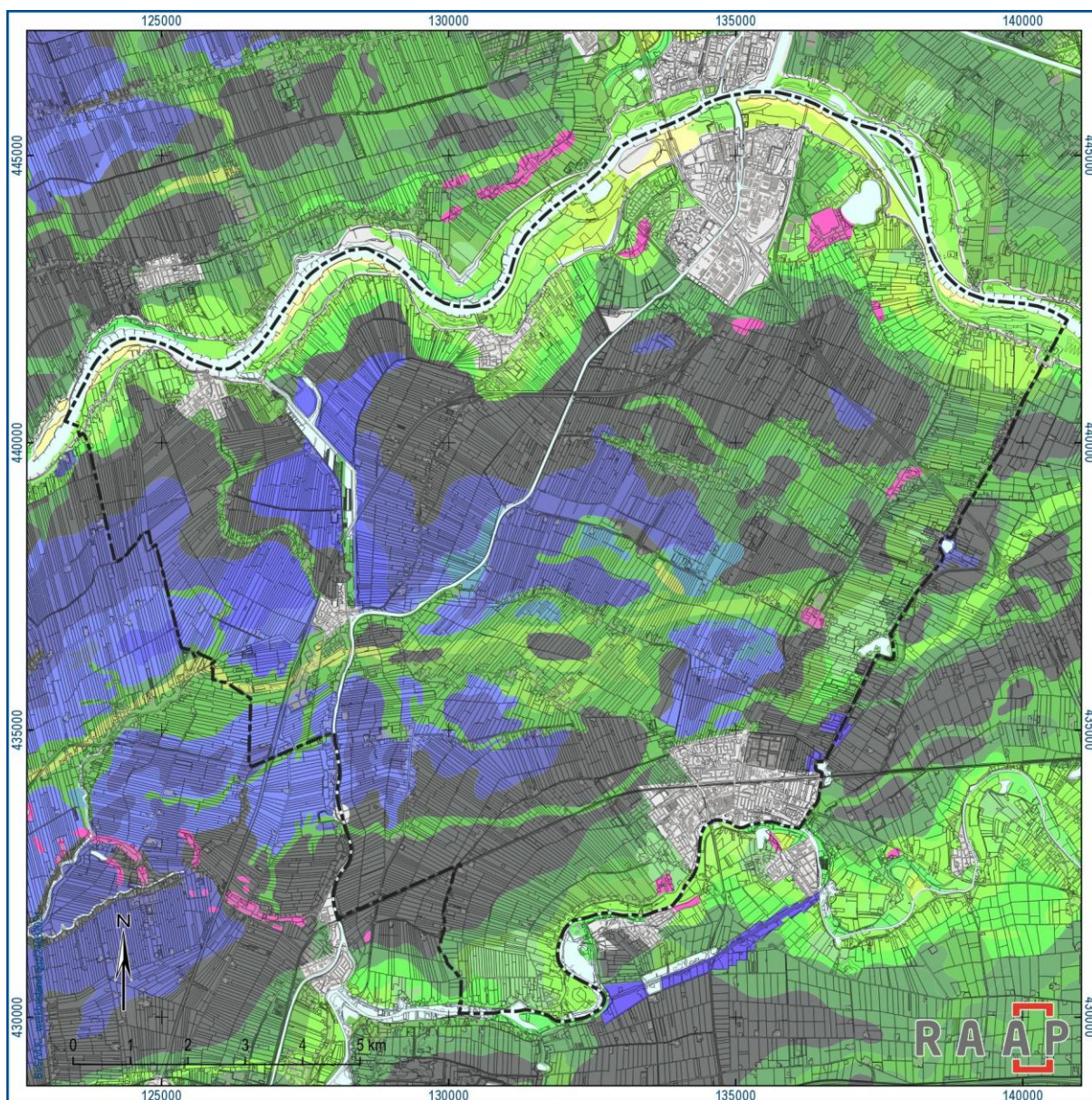
Figuur 2. Kaart van de Vijfheerenlanden in 1761 door Jacob Perrenot, met later toegevoegde aantekeningen over grenswijzigingen in 1818 (Nationaal Archief, toegang 4.ZHPB4, inventarisnummer 36).

1.2.3 Het natuurlijke landschap

In landschappelijk opzicht ligt Vijfheerenlanden op de overgang van het oostelijke rivierengebied met voornamelijk stroomrug- en komontginningen en het veen- en klei-op-veengebied van Holland en West-Utrecht. De bodemkaart (figuur 3) laat zien dat het grondgebied vooral bestaat uit klei en zavel, met in de westelijke helft ook veen. Het Pleistocene zand in de ondergrond helt af in westelijke richting: bij de Diefdijk ligt het op zo'n 5 meter beneden maaiveld, bij de Zouwendijk op 7,5 meter en bij de westgrens van de gemeente al op 11 meter beneden maaiveld.¹ Op verschillende plekken is dit zand tot rivierduinen opgewaaid, die soms nog tot aan het maaiveld reiken.²

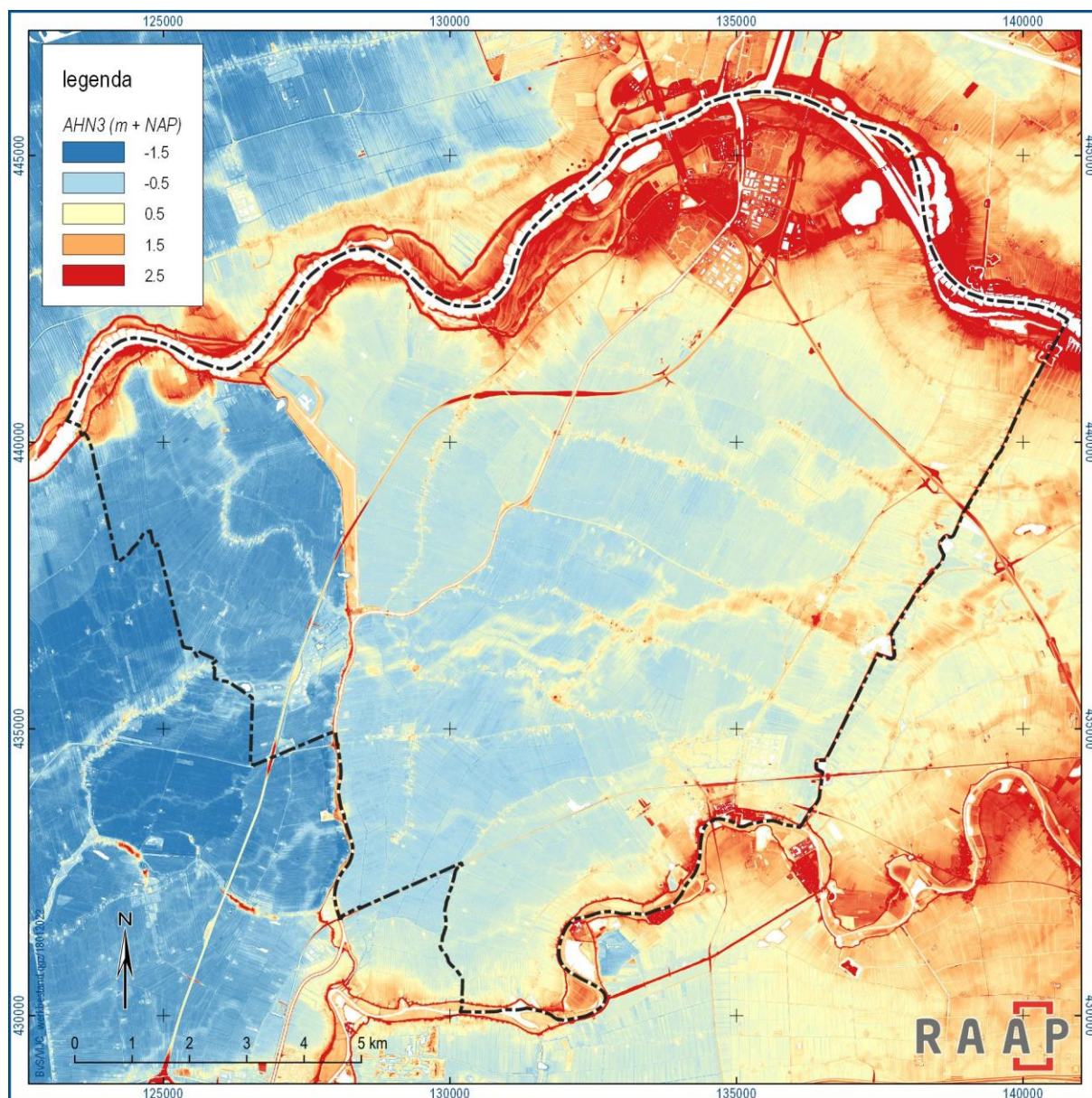
¹ Prins, 1989, 2; Boshoven, Klerks & Vossen, 2020, 19.

² Boshoven, Klerks & Vossen, 2020.

Figuur 3. Bodemkaart van de gemeente Vijfheerenlanden. Lichtgroen is zavel, donkergroen is klei en de blauwtinten geven veenbodems weer. De roze plekken zijn opgeworpen woonheuvels, niet zelden gelegen op rivierduinen.

Al vanaf de prehistorie waren deze rivierduinen bijzonder geschikt voor bewoning. Ook de zandige oeverwallen van de riviergeulen die het gebied in oost-westelijke richting doorsneden boden vanouds goede bestaansmogelijkheden. Op de hoogtekaart zijn verschillende oude stroomgordels goed herkenbaar (figuur 4).

Figuur 4. Hoogtekaart van de gemeente Vijfheerenlanden. Rood is hoog en blauw is laag. De vele kronkelige stroomgordels zijn goed herkenbaar. (AHN3).

Voor het huidige nederzettingspatroon in de Vijfheerenlanden zijn de stroomgordels zeer bepalend geweest. Zo zijn de dorpen Gasperden (later Hagestein genoemd) en Helsdingen gelegen op de oeverwal van de Gaasp, de restgeul van de Hagesteinse stroomgordel. Op deze stroomgordel vonden al omstreeks het midden van de 10^e eeuw ontginningen plaats.³ In Gasperden bevond zich in de vroege middeleeuwen een domein van de Utrechtse kerk. Kort na 1108 werd er een parochiekerk gesticht.⁴ In Helsdingen is een van de zeer spaarzame vroegmiddeleeuwse vondsten uit de regio gedaan.⁵

³ De Jong, 1993, 37.

⁴ Dekker, 1983, 325.

⁵ Sarfatij, 1980, 468.

Iets jonger zijn mogelijk de rivieroeverontginningen langs de Lek. Tienhoven en Ameide ontstonden mogelijk aan het begin van de 11^e eeuw.⁶ De kerk van Tienhoven is zeer oud en gaat wellicht terug op een 8^e-eeuwse kapel. Ameide is een stadsstichting uit de 14^e eeuw van de Heren van Herlaer.⁷ Bij de oudere nederzetting, die in 1266 voor het eerst wordt vermeld, mondde het riviertje de Middelloos in de Lek uit. De loop van de Middelloos is nog duidelijk te volgen aan het verloop van de Broekseweg tussen Ameide en Meerkerk. Op de goed ontwikkelde oeverwallen van de Middelloos zijn zowel Broek als Meerkerk gelegen.

Westelijker op de oeverwallen van de Lek zijn Achthoven, Lexmond, Kortenhoeven, Vianen en Everdingen gelegen. Bij Lexmond, dat al in 1133 wordt vermeld, mondde de Laak in de Lek uit. De loop van dit riviertje is nog herkenbaar aan het verloop van de Lakerveld tussen Lexmond en Meerkerk. Lexmond had zeker in 1225 al een kerk, die was afgesplitst van de parochie Gasperden.⁸ Het oudste Lexmond met de kerk was noordelijker gelegen en is door de opdringende Lek verspoeld, waarna de nederzetting op de huidige plaats is herbouwd.⁹

De stadsstichting van Vianen dateert uit het tweede kwart van de 14^e eeuw. Niet bekend is of er ter plaatse al een nederzetting bestond. Wel lag er een kasteel van de Heren van Vianen, dat in 1271 voor het eerst vermeld wordt. De stad werd aangelegd aan de voet van dit kasteel.¹⁰

In Everdingen werd in de 13^e eeuw een kapel gebouwd van de restanten van de verspoelde kerk van Autena. Tussen 1259 en 1267 werd de kapel afgesplitst uit de parochie Gasperden en tot zelfstandige parochiekerk verheven.¹¹

In het zuiden van de Vijfheerenlanden liggen verschillende nederzettingen op de oeverwallen van de Linge: Kedichem, Oosterwijk en Leerdam. Leerdam is een stadsstichting uit het midden van de 14^e eeuw bij een ouder dorp, dat in 1284 als *Lederdamme* wordt vermeld. De loop van het riviertje de Leede is minder goed herkenbaar dan de Middelloos, maar moet eveneens naar Meerkerk gestroomd hebben, via Leerbroek en het ten zuidoosten daarvan gelegen kasteel Ter Leede.¹² Op dit kasteel woonden de Heren van der Lede.

Zijderveld, Lakerveld, Schoonrewoerd en Leerbroek zijn gelegen op nog oudere stroomgordels. Aanwijzingen dat deze nederzettingen al bestonden voor aanvang van de grootschalige ontginningen in de 11^e en 12^e eeuw zijn er niet. Waarschijnlijk kwamen deze locaties pas in beeld toen de stroomruggen door bodemdaling als gevolg van oxidatie en klink in de veenontginningen aan de oppervlakte kwamen en uiteindelijk zelfs hoger kwamen te liggen dan de omgeving.

Het veenpakket in de Vijfheerenlanden werd gevormd tussen omstreeks 1750 en 550 voor Christus, toen er geen grote geulen actief waren en de Rijn ten noorden van het gebied stroomde. Er ontstond een veenmoeras met elzenbossen dat geheel natuurlijk afwaterde via stroompjes als de Laak en de Leede. Voorafgaand aan de grootschalige ontginning werd het veenmoeras door de bewoners van de oeverwallen gebruikt om te jagen, te vissen, riet en hout te winnen, plaggen te steken en soms om er vee te weiden. Dergelijke stukken van de wildernis werden aangeduid als 'velden', die in de

⁶ Pons, 2006, 10.

⁷ Cox, 2012.

⁸ Dekker, 1983, 325.

⁹ Zijderveld, 1997.

¹⁰ Visser, 1964, 118-121; Fafanie, 2010, 22-26.

¹¹ Dekker, 1983, 326.

¹² De Jong, 1993, 36.

Vijfheerenlanden zijn terug te vinden in toponiemen als Zijderveld, Lakerveld, Rietveld, Oosterwijkse veld en Kedichemse veld.¹³

Vanaf ca. 550 voor Christus werd de Hagesteinse stroomgordel actief, rond het begin van de jaartelling gevolgd door de huidige stroomgordel van de Lek ten noorden van Vianen, die in westelijke richting door het veengebied ging stromen. Doordat de nieuwe rivier nog geen oeverwallen had opgebouwd, zette de Lek over het veen en de oude stroomgordels een kleilaag van zo'n 30 tot 40 centimeter af.¹⁴

1.2.4 Ontginning, bewoning en landgebruik

De onderstaande tekst geeft in zeer grote lijnen de landschapsgeschiedenis van de gemeente Vijfheerenlanden weer. Daarbij verwijzen we naar de codes van de landschappelijke eenheden op kaartbijlage 1 (historisch cultuurlandschap). Bij de behandeling van de afzonderlijke landschappen in hoofdstuk 3 gaan we hier nader op in.

Landschappen van de oeverwallen

Hoewel de mens al in de prehistorie en de Romeinse tijd het gebied bewoonde, begon de vorming van de huidige landschappen onder invloed van de mens in de vroege middeleeuwen, dus voor het jaar 1000. De vroegste bewoning begon op de hooggelegen stroomruggen. De grond was hier goed bewerkbaar, goed ontwaterd en overstromingen van het nog onbedijkte gebied traden hier zelden op. Bij deze ontginningen ontstonden de eerste dorpen als Kedichem op de Linge-stroomrug en Hagestein en Everdingen op die van de Lek. Deze ontginningen zijn landschappelijk te herkennen aan hun blokvormige kavelpatronen en of aan de grotere aaneengesloten akkercomplexen (eenheid 1 en 2). Later ging men lagere oeverwallen en lagere delen van de al bewoonde oeverwallen bewonen. Om deze vochtigere gronden te kunnen bewonen was een betere ontwatering vereist. Dat bereikte men door een slotenpatroon te graven die het land in stroken verdeelde (eenheid 3 en 4). De sloten leidden het water naar de iets lageregelegen gronden achter de oeverwal. Dat gebeurde al vroeg in de 11^e eeuw, mogelijk al eerder. Plaatselijk kon ook al vroeg gewoond worden op oevers van de stroompjes door het moeras (eenheid 6).

Van overstromingen door de rivier hadden deze vroege bewoners nog niet zoveel last. In het onbedijkte gebied verspreidde het overstromingswater zich over grote oppervlakten, zodat zich geen gevaarlijke hoogwaterstanden konden ontwikkelen. Hooguit ging men over op de aanleg van kades die het overstromingswater achterlangs de bewoonde dorpsgebieden leidde.

Landschappen van de veenontginningen

Al vrij vroeg ging men over op de ontginning van het achter de oeverwallen gelegen moerasgebied. We hebben het in het vervolg steeds over veenontginningen, omdat men technieken gebruikte die typisch zijn voor de ontginning van veen. Maar feitelijk was hier sprake van een moeras met ontoegankelijk broekbos met elzen en wilgen en plaatselijk ook riet, dat regelmatig door rivierwater werd overspoeld. Op het veen was daarbij klei afgezet. Dit moerasgebied werd in fasen ontgonnen. In de loop van de 11^e eeuw werden de ontginningen vanaf de oeverwal verlengd dieper het veengebied in (eenheid 7). Vanaf ongeveer 1100 werden ontginningen ondernomen vanaf lokale riviertjes die door het veengebied stroomden, en waarvan de oevers plaatselijk al voor de ontginningen bewoond waren geweest (eenheid

¹³ De Jong, 1993, 36.

¹⁴ Blijdenstijn, 2019, 6.

8). Een groot en vlak gelegen gebied dat niet door riviertjes werd doorkruist, werd vanaf het tweede kwart van de 12^e eeuw ontgonnen volgens de systematische methode van de cope-ontginningen (eenheid 9 en 10). Daarna bleven nog restgebieden over die een functie hadden in de berging van overtollig water vanuit de ontgonnen gebieden, maar uiteindelijk ook ontgonnen werden (eenheid 11 en 12).

Door de ontwatering van het veen daalde het land door klink en vertering (oxidatie) van de veengrond. In de eeuwen na de ontginning was het daardoor steeds weer nodig om aanpassingen en verbeteringen van de afwatering te doen, waarbij nieuwe weteringen werden gegraven, die het water zoveel mogelijk stroomafwaarts naar ofwel de Lek ofwel de Linge en soms ook wel naar de Merwede voerden. De afvoer naar lageregelegen gebieden werd door de gemeenschappen stroomafwaarts niet op prijs gesteld. De Zouwendijk, aangelegd in 1277, lag tussen de oeverwallen van de Lek en de Linge en verhinderde dat overstromingswater uit Vijfheerenlanden naar het westen, de Alblasserwaard in stroomde. Meer overlast bij overstromingen maar ook verminderde reguliere waterafvoer voor Vijfheerenlanden was het gevolg. Vanuit Vijfheerenlanden werd in 1284 de Diefdijk aangelegd, die het gebied beschermde tegen overstromingswater vanuit de Betuwe. Al met al werden de afwateringsmogelijkheden steeds complexer en de oplossingen steeds ingrijpender. Een bijzonder landschapstype dat we daaraan te danken hebben is de Zouweboezem (eenheid 13).

Landschappen van de uiterwaarden

Door de landdaling gingen de ontgonnen veengronden steeds vaker overstroomd bij hoogwater op de Lek of de Linge. Men begon daarom in de loop van de dertiende eeuw de dorpskaden om te vormen naar een sluitende bedijking. Voor de Vijfheerenlanden moet die kort na 1284, toen werd besloten de Diefwegh tussen Everdingen en Leerdam op te hogen tot een dijk, gereed zijn geweest (Bijl, 2000). De rivier had voortaan alleen buitendijks, tussen de winterdijken, nog de ruimte om te overstroomd, zich te verleggen of oeverwallen op te werpen. Het reliëf dat zo ontstond is in meerdere uiterwaarden nog te zien (eenheid 14 en 15). In delen van de uiterwaarden is weliswaar na de bedijking nog veel rivierklei afgezet, toch lijken hier nog perceelsstructuren te zien van voor de bedijking. De binnendijkse strokenstructuur zet zich namelijk buitendijks voort (eenheid 16). Binnen de uiterwaarden zijn op veel plekken verlagingen en soms ook verhogingen te zien die te maken hebben met steenfabrieken of vergravingen voor de aanleg van dijken (eenheid 17 en 18). Een bijzondere uiterwaard is de Sluische Waard, waar ten bate van de uitwatering van de Zouweboezem een bovenboezem met meerdere windmolens werd aangelegd (eenheid 20). Dijken konden doorbreken waardoor overstromingskolken, zogenaamde wielen ontstonden (eenheid 22). Meerdere uiterwaarden zijn recent op de schop gegaan waarbij nieuwe natuur werd gecombineerd met waterveiligheid en waarbij een nieuw landschap ontstond (eenheid 19).

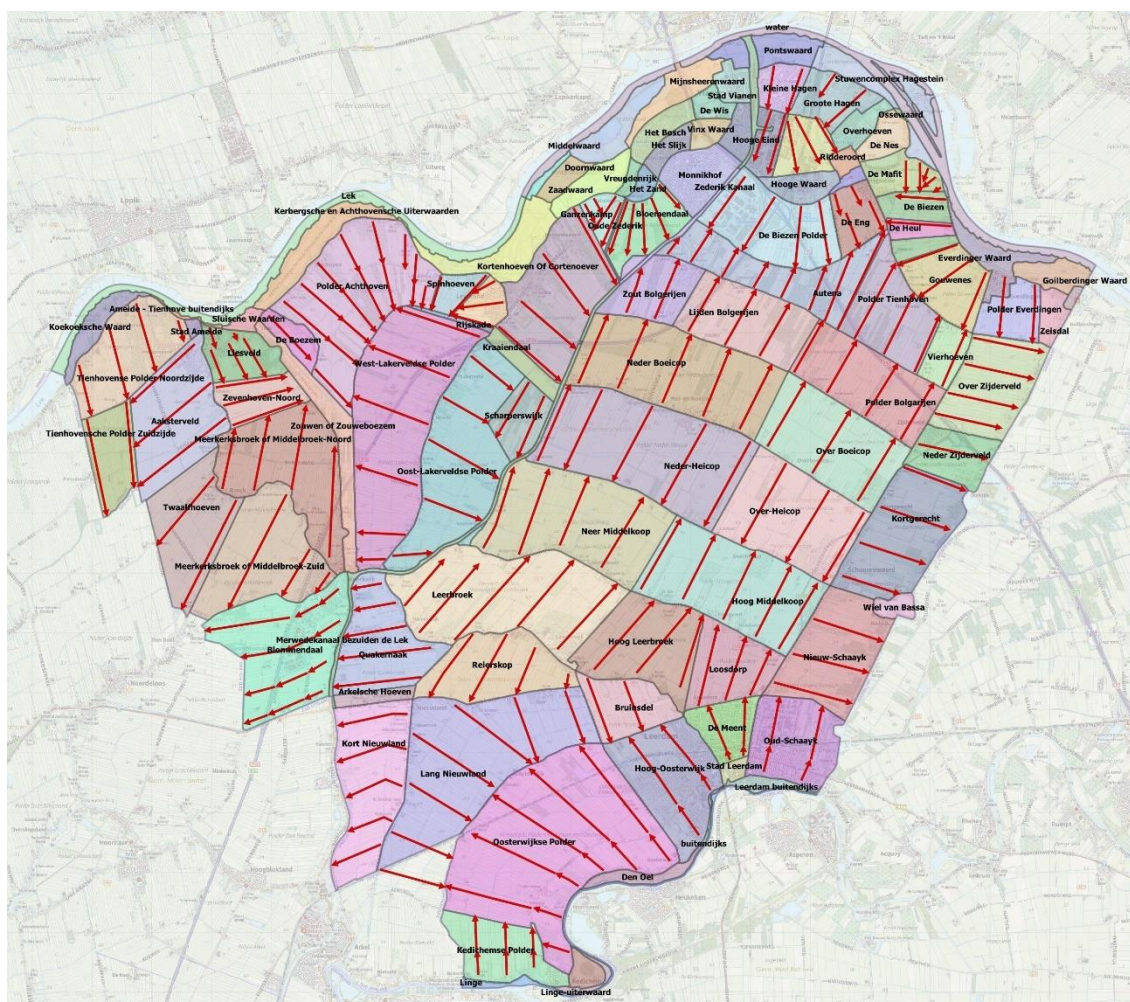
Naast de hierboven geschetste landschapstypen komen nog een aantal kleinere historische bijzonderheden aan bod zoals overhoeken (eenheid 23) en Fort Everdingen (eenheid 24). Ook niet historische landschappen staan op de kaart, zoals snelwegen of zandwinningsputten of golfbaan. Zij worden niet van een toelichting voorzien.

Ontginningseenheden

Bij de begrenzing van de verschillende deelgebieden hebben we ons sterk laten leiden door de historische grenzen die door de ontginners van dit gebied in het landschap zijn uitgezet. Ontginningseenheden hadden vaak een duidelijke grens in de vorm van een kade (later vaak met een

weg er op), een wetering of een sloot. De ontginningseenheden vormen vaak ook verkavelingseenheden en later ook waterstaatkundige eenheden. We hebben de verschillende ontginningseenheden in kaart gebracht en er de historische naam (kolom bloknaam in het GIS) erbij gezocht. Vaak is deze naam nog gangbaar, maar soms zijn ook andere namen in zwang. Voor begrenzingen en het bepalen van de historische naam maakten we gebruik van de kaart van Ottens (1745), de eerste kadasterkaarten (omstreeks 1832), topografische kaarten vanaf 1850 of literatuur.

Binnen de ontginningsblokken is de verkavelingsrichting vaak gelijk, maar kunnen er landschappelijke verschillen bestaan in bijvoorbeeld mate van bebouwing, begroeiing, historisch of bestaand landgebruik etc. Er kunnen binnen een ontginningsblok daardoor verschillende landschapstypen bestaan. Vaak hebben we daarom binnen de ontginningseenheden nieuwe grenzen getrokken. De ruim 400 deelgebieden die zo ontstonden hebben we ingedeeld naar de in hoofdstuk 3 behandelde landschappen.

Figuur 5. Historische ontginningsblokken in de gemeente Vijfheerenlanden. Het overgrote deel van de landschappen heeft strookvormige ontginningen. Daarvan is de vermoedelijke ontginningsrichting aangegeven. De voorzijde van een strookvormig ontginningsblok wordt meestal ontginningsas of – basis genoemd. Hier ontstond doorgaans een bewoninglint. Binnen de ontginningsblokken kunnen meerdere historische landschappen liggen.

2 Bronnen en methoden

Bij het inventariseren en karteren is zo veel mogelijk de classificatie van CHAT (Cultuurhistorische Atlas van de provincie Utrecht) gevolgd. Dit maakt het mogelijk de uitgevoerde inventarisaties te integreren met het provinciale systeem.

2.1 Historisch cultuurlandschap

2.1.1 Kartering

‘Histland Vijfheerenlanden’, analyse van de historische landschapstypen

De landschapstypen op de kaart, en het GIS dat erachter ligt, noemen we Histland-Vijfheerenlanden. Histland deelt landschappen in naar hun ontginnings- en bewoningsgeschiedenis, voor zover herkenbaar in het huidige landschap (kaartbijlage 1). Twee aspecten zijn daarbij van belang. Het eerste aspect is de wijze van ontginning (oeverwalontginning, veenontginning, etc.). De lijnen en structuren (wegen, wateren, verkavelingspatronen) die bij deze ontginning in het landschap zijn aangelegd, vormen de basis van de ontwikkeling van het landschap. Ze zijn vaak nu nog herkenbaar. Tweede aspect is de latere gebruiksgeschiedenis en ontwikkeling van het landschap (verdroging, vernatting, intensivering, etc.). Ook deze ontwikkeling heeft zijn sporen in het landschap nagelaten.

In totaal zijn ruim 400 deelgebieden ingedeeld naar historische landschapstypen. De landschappen zijn in eerste instantie gekarakteriseerd naar hun voorkomen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Daarbij is gebruikgemaakt van topografische kaarten uit die tijd.

Omstreeks 1850 bestond in de gemeente Vijfheerenlanden een grote variatie aan historische landschappen die na een gebruiksgeschiedenis van meer dan duizend jaar tot stand waren gekomen. Het landschap was het resultaat van voornamelijk agrarisch gebruik, van bosbouw, van rivierbeteugeling en van waterbeheersing. De resultante van deze zogenaamde landschapsvormende factoren verschilde van gebied tot gebied en was ook afhankelijk van de bodem. Dat leverde vele regionale variaties op. Om het historische landgebruik in te schatten, is gebruikgemaakt van bodemkaarten en oude grondwatertrappenkaarten. De bodem en hydrologie waren niet alleen bepalend voor de gebruiksmogelijkheden van de boeren, maar waren deels ook weer het resultaat van hun wijze van ontginning, ontwatering en landbouw. Om de oudere landschapsgeschiedenis te reconstrueren is gebruikgemaakt van geomorfologische kaarten, hoogtebeelden, literatuur, en historisch-geografische interpretatie van verkaveling- en wegenstructuren.

Ook in de twintigste eeuw kregen de landschappen van Vijfheerenlanden karakteristieken die we nu tot de historische kenmerken rekenen. Zo zouden de uiterwaarden nog na de oorlog door ontkleining en natuurontwikkeling sterk veranderen. Vandaar dat we voor deze periode gebruik hebben gemaakt van jongere topografische kaartseries, luchtfoto's en hoogtebeelden.

Ontwikkelingen als verbeterde ontwatering, verbeterde ontsluiting, bevolkingsgroei, infrastructuur, etc. maakten het in de loop van de twintigste eeuw mogelijk het landschap steeds meer naar de hand van de gebruiker te zetten. Processen als schaalvergroting, bebouwing van lage gebieden, intensivering van de landbouw en verwijderen van houtsingels en sloten hadden vaak een nivellerend effect op de landschappelijke verscheidenheid. Dergelijke processen worden meestal beschouwd als een aantasting

van het historische landschap. Deze aspecten komen tot uiting in de waardering van historische cultuurlandschappen (§ 3.2).

Om de historisch-geografische kenmerken van het huidige landschap te karakteriseren is gebruikgemaakt van Bing Maps, luchtfoto's, Google-Earth, Google Street-View en (zeer beperkt) veldwerk. Ook is gebruik gemaakt van de inzichten van Chris de Bont (Paganellus Minor) bij de interpretatie van de ontstaanswijze van de veenontginningen. Uiteindelijk levert deze methodiek een inventarisatiekaart op met landschapstypen en een waarderingskaart (kaartbijlage 1 en 3). Van het gebied zijn zo'n 460 foto's gemaakt, met georeferentie.

De toelichting op de kaart (zie hst. 3) geeft informatie over:

- de ontginningsgeschiedenis;
- de latere bewonings- en gebruiksgeschiedenis;
- het landschapsbeeld in de periode 1850 – 1930;¹⁵
- recente veranderingen en de historische kenmerken van het landschap nu.

Delen van het gemeentelijk grondgebied zijn niet aan een historisch-geografische beschrijving onderworpen, hoewel ze wel van invloed kunnen zijn geweest op de waardering van omliggende gebieden. Het betreft bebouwde gebieden of sterk veranderde gebieden, zoals sportvelden, autosnelwegen, het Merwedekanaal of de grote zandwinputten.

2.1.2 Waardering

Naast de inventarisatiekaart is voor de ruim 400 deelgebiedjes van het buitengebied van de gemeente Vijfheerenlanden een waarderingskaart gemaakt, waarop de historisch-geografische waarde wordt aangegeven (zie kaartbijlage 3). De waardering wordt toegelicht in § 3.2.

2.2 Landschapselementen

De belangrijkste bron voor het aanvullen van de infrastructuur is historisch kaartmateriaal. Hiervoor zijn de kadastrale minuutplans (1832) gebruikt, zowel de gegeorefereerde scans van de originele tekeningen als – waar beschikbaar – de gevectoriseerde minuutplans (HisGIS). Daarnaast is gebruik gemaakt van de Topografisch-Militaire Kaart (TMK; 1850) en de Chromotopografische Kaart des Rijks (1900, ook bekend als bonneblaadjes).

Ook zijn de archeologische waarden- en verwachtingskaart gebruikt voor aanvulling van de CHAT, evenals schriftelijke bronnen en inventarisaties door de gemeente aangeleverd.

Uitgangspunt van de inventarisatie van landschapselementen is de provinciale CHAT. Hieruit zijn de elementen in de verschillende categorieën geëxporteerd. Deze zijn aangevuld met ontbrekende elementen, afkomstig uit de diverse bronnen.

De stadsmuur van Vianen, in de CHAT opgenomen als puntelementen, is ingetekend als lijnelementen.

2.2.1 Historische groenstructuren

Van alle structuren met opgaand groen (bosjes, lanen, bomenrijen, singels, houtwallen) die volgens de topografische kaart in het buitengebied aanwezig zijn (in de hele gemeente ruim 2000 stuks), is

¹⁵ Bij jongere landschappen kan een latere periode zijn gekozen.

beoordeeld of deze als historisch gekenmerkt kunnen worden. Historisch betekent niet dat de bomen oud zijn, wel dat de structuur een zekere ouderdom heeft of past in het historische landschap.

Groen binnen de bebouwde kom of groen als onderdeel van grootschalige infrastructuur is niet systematisch geïnventariseerd.

Op de topografische kaarten is het opgaand groen weergegeven als vlakken (**bospercelen, grienden, boomgaarden en populierenopstanden**) of als lijnen (**bomenrijen, lanen, hagen**). Zo komen ze ook in het GIS terug. Zie de toelichting in § 4.3.

Historische boomgaarden

Voor het historisch karakter van boomgaarden komt niet zozeer naar voren door kaartvergelijking met historische kaarten, maar veel meer door de aard van de fruitbomen. Vrijwel alle hoogstamboomgaarden zijn te beoordelen als historisch. Deze structuren zullen gemakkelijk zijn te selecteren uit de inventarisatie van kleine landschapselementen die het IT-bedrijf Ordina op dit moment ontwikkelt in samenwerking met Landschap-Erfoed Utrecht. Voor de nieuwe gemeente Vijfheerenlanden zijn deze data nog niet gereed.

2.3 Historische bouwkunst en stedenbouw

Onder de historisch-bouwkundige waarden en stedenbouw wordt het beschermde en onbeschermde 'bovengrondse' gebouwde erfgoed verstaan: gebouwen (objecten, complexen en ensembles), stedenbouwkundige structuren, maar ook historisch straatmeubilair, grenspalen, herinneringsmonumenten, monumentale kunst in de openbare ruimte (dat wil zeggen: wandkunst, nagelvast verbonden met architectuur), etc. Tevens vallen de beschermde dorpsgezichten onder dit begrip, evenals andere bijzondere gezichten/ensembles, historische buitenplaatsen en gebieden.

De inventarisatie, kartering en waardering van bouwkunst en stedenbouw is in twee afzonderlijke kaartlagen van de cultuurhistorische waardenkaart verwerkt. Deze thema's worden in onderstaande paragrafen toegelicht.

2.3.1 Inventarisatie en kartering historische bouwkunst

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een "veldwerkfase". In de bureauonderzoeksfase is kennis genomen van alle bestaande inventarisatielijsten, redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten, de gemeentelijke monumenten, verschillende objectgerichte overzichten zoals lijsten met karakteristieke en beeldbepalende objecten, oorlogsmonumenten, industrieel erfgoed, kunst in de openbare ruimte, wederopbouwobjecten (boerderijen) en ensembles. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst, alsmede gebiedsanalyses, die doorgenomen zijn op hierin vermelde en gewaardeerde waardevolle objecten en ensembles.

Het bureauonderzoekdeel omvat ook het raadplegen van via internet ontsloten collecties en informatiebronnen, zoals verschillende beeldbanken, de websites van de historische kringen, Delpher (historische kranten), BAG-viewer en de vele via internet beschikbare databases met overzichten van specifieke erfgoedcategorieën en objecttypen (wederopbouw, oorlogsmonumenten, beelden in de openbare ruimte, kerken, molens, begraafplaatsen, etc.). Voor de meest aannemelijke datering is gebruik gemaakt van de informatie in redengevende beschrijvingen, object- en locatiebeschrijvingen in de literatuur of BAG-viewer.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatsgewijze schouw via Google Maps (streetview/Cyclorama) geïnterviewd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck, uitgevoerd in september 2021. Het veldwerk voor de oude gemeente Vianen is uitgevoerd in de periode januari-maart 2014. De historische binnenstad van Vianen heeft geen deel uitgemaakt van deze inventarisatie. Op deze wijze zijn alle objecten in hun context bekeken en is informatie over de fysieke verschijningsvorm verzameld. Dit betekent dus dat de objecten en ensembles op basis van hun exterieur zijn geselecteerd en opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaart. Daar waar informatie over interieur- en bouwhistorische waarden voorhanden was via verslagen van bouwhistorische verkenningen, kan ook deze doorslaggevend zijn geweest voor opname in de inventarisatie.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Naast de rijks- en gemeentelijke monumenten zijn in ieder geval alle eerder door de gemeente Vijfheerenlanden als cultuurhistorisch waardevol (beeldbepalende objecten) geïnterviewde objecten in de actuele inventarisatie opgenomen, uitgezonderd een klein aantal objecten, dat inmiddels niet meer blijkt te bestaan of dusdanig is gewijzigd, dat de ondergrens in de waardering niet meer wordt gehaald.

De geïnterviewde objecten en complexen hebben gemeen, dat ze alle een positieve of hoge cultuurhistorische en/of ruimtelijke waarde bezitten binnen de (steden)bouwkundige geschiedenis van de gemeente Vijfheerenlanden en de in deze gemeente aanwezige karakteristieke / waardevolle gebieden. Ze zijn in eerste instantie geselecteerd aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble) waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid (ten aanzien van de oorspronkelijke functie), een redelijke mate van gaafheid, authenticiteit en/of zeldzaamheidswaarde, zichtbaarheid (beeldbepalend) en ensemblewaarde. De uit deze eerste schifting geselecteerde objecten zijn uiteindelijk ten behoeve van de cultuurhistorische waardenkaart opnieuw gewaardeerd.

Zoals eerder vermeld is de bestaande selectie beschermde objecten uitgebreid met een groot aantal niet eerder geïnterviewde objecten en ensembles, onder meer uit het tijdperk van het interbellum (1918-1940) en de naoorlogse periode (tot circa 1970). Minimaal dient de score van de basiserfgoedwaarde aanwezig te zijn voor opname in de inventarisatie.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnterviewde en geselecteerde historische bouwkunst is samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. De variabelen zijn (met toelichting):

ID (uniek identiteitsnummer)

Ieder object heeft in de inventarisatie een eigen identificatienummer gekregen.

Plaats

Betreft de plaatsnaam, zoals dat ook vermeld is in het officiële adres.

Adres + huisnummer

Actuele adres op basis van de vermelding in de online bagviewer. Voor objecten en complexen met adressen in verschillende straten zijn extra velden beschikbaar. Het vierde adresveld (adresinfo) kan informatie bevatten over nog meer tot het item behorende adressen.

Naam

Betreft de officiële naam van het object, waarmee het in het algemeen wordt aangeduid of die op de gevel of poort staat vermeld.

Bestemming

Betreft de huidige bestemming van het object, voor zover bekend.

Thema

In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema's onderscheiden. Binnen de erfgoedthema's bestaan verschillende categorieën en klassen (bouwtypen), als verfijning van het hoofdthema. Deze categorie en klassen zijn in aparte kolommen van de bijbehorende database vermeld. Het thema "agrarisch cultuurlandschap" kent bijvoorbeeld de categorie "boerderij". In de volgende kolommen is het begrip "boerderij" verder gedefinieerd in het boerderijtype (bijvoorbeeld langgevelboerderij) en een korte beschrijving van de hoofdvorm. De thema zijn conform de richtlijnen voor de cultuurhistorische waardenkaart van de provincie Utrecht. De erfgoedthema's zijn:

- Agrarisch cultuurlandschap
- Bedrijvigheid
- Infrastructuur
- Kastelen en buitenplaatsen
- Maatschappelijk erfgoed
- Militair erfgoed
- Religieus en funerair erfgoed
- Waterbeheer

Klasse 1

Dit veld geeft aan of het item een object/bebouwing betreft of een terrein.

Klasse 2

Dit veld geeft nogmaals een overzicht van specifieke erfgoedthema's of categorieën, nu toegespitst op de gemeente Vijfheerenlanden. Genoemde thema's zijn ook gehanteerd in de cultuurhistorische waardenkaart van Vianen. De thema's zijn:

- Agrarisch
- Bestuur en rechtspraak
- Funerair en gedenken
- Gezondheidszorg
- Handel
- Industrie en nijverheid
- Infrastructuur
- Infrastructuur, drinkwatervoorziening
- Infrastructuur, elektriciteitsvoorziening
- Kunst, object
- Maatschappelijk
- Onderwijs
- Oorlog en defensie
- Religie

Sport, recreatie en horeca

Terreinafscheiding

Waterbeheer

Wooncultuur

Klasse 3 en Klasse 4

Verdere verbijzondering van de bouwtypen en belangrijkste kenmerken.

Bijzonderheden

Het veld 'bijzonderheden' is bestemd voor informatie over aan- of achterbouwen, bijgebouwen, tuinen en hekwerken, indien relevant genoeg om te vermelden. Ook is hier ruimte voor vermelding van bijzondere gevelelementen of ornamentiek en summiere historische achtergronden.

Situatie

Geeft aan of een object nog bestaat of niet.

Ontstaan

Periode of jaar van ontstaan, oudste datering.

Datering periode

Dit veld bevat een vermelding van het tijdvak, waarin het object in zijn oorspronkelijke vorm is ontstaan. Hiertoe wordt een vaste tijdvakindeling aangehouden, zodat via deze informatie interessante kaartbeelden kunnen worden getoond. De tijdvakindeling is als volgt: 1200-1300, 1300-1400, 1400-1500, 1500-1600, 1600-1700, 1700-1800, 1800-1850, 1850-1875, 1875-1900, 1900-1920, 1920-1940, 1940-1965, 1965-1980, 1980-2000, 2000-2020.

Datering exact

De exacte datering (oorspronkelijk bouwjaar) wordt hier alleen ingevuld als deze op basis van een duidelijke en plausibele vermelding in geraadpleegde bronnen of via opschriften/gevelstenen bekend is. Die bronnen kunnen zijn: literatuur, eerdere inventarisatielijsten, gebiedsanalyses, bouwhistorische verkenningen, redengevende beschrijvingen, of, wanneer deze heel plausibel lijkt, het in de bagviewer vermelde jaar van ontstaan.

Datering toelichting

Veld, bestemd voor eventuele toelichting op de datering, bijvoorbeeld wanneer deze via de bagviewer is verkregen.

Architect-ontwerper

Informatie op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses en beschrijvingen.

Bouwstijl

Zoveel mogelijk uitgaande van de stijlen-thesaurus van de RCE.

Status

Bevat informatie over de huidige status van bescherming (rijksmonument, gemeentelijk monument, karakteristiek of beeldbepalend pand), een en ander op basis van door de gemeente aangeleverde actuele adreslijsten en een check van de informatie bij de Rijksdienst voor het cultureel erfgoed. Wanneer er geen status is wordt volstaan met 'geen'.

ODB nummer en ODB complexnummer

In deze kolommen staan de (voor zover toegekend en bekend) objectnummers, waarmee de objecten als monument zijn geregistreerd. Tevens zijn eventuele complexnummers (rijksmonumenten) ingevuld.

Waarderingscriteria 1 tot en met 5

Het gaat om de volgende criteria (zie verder paragraaf X.X)

- 1.STED_ENS : Stedenbouwkundige en ensemblewaarden
- 2.BBP : Beeldbepalende waarde, landmark
- 3.CH : Cultuurhistorische waarde
- 4.GAAF : Gaafheid, authenticiteit
- 5.ARCH_BH : Architectuur- en bouwhistorische waarde

Orde

In dit veld wordt, uitgedrukt in een kwalificatie, de eindscore van de toetsing aan de hand van de vijf criteria vermeld:

Zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde 1)

Hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde 2)

Positieve / beeldondersteunende kwaliteit (orde 3)

Opmerking

Veld bedoeld voor aanvullende opmerkingen.

Bouwhistorische verwachtingswaarde

In dit veld is vermeld of het object bouws substantie bevat, die ouder is dan 1850. Deze informatie is op basis van vermeldingen in redengevende beschrijvingen, literatuur/bronnen of veldwaarnemingen.

Bron 1 en 2

In deze velden zijn de belangrijkste geraadpleegde informatiebronnen vermeld, op basis waarvan informatie is verkregen over functie, opdrachtgever, datering en architect-ontwerper, etc.

2.3.2 Inventarisatie en kartering stedenbouw / ensembles

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een “veldwerkfase”. In de methodiek is nauw aangesloten bij de inventarisatie van de historische bouwkunst. De resultaten van de bouwkunstinventarisatie zijn een belangrijke input geweest, omdat hiermee inzicht is verkregen in de aard, de dichtheid en de kwaliteit van de waardevolle bebouwing. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebieds- en wijkanalyses.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatsgewijze schouw via googlemaps (streetview) geïnventariseerd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck. Daarnaast zijn de gebiedsanalyses en historisch kaart- en fotomateriaal als informatiebron gebruikt bij het opstellen van de selectie, waardering en begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles en om inzicht te krijgen in de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van gebieden.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Bij de selectie en waardering van stedenbouwkundige ensembles is gekeken naar de cultuurhistorische waarde van aanwezige objecten, elementen en structuren, alsmede naar de historische, ruimtelijke en visuele samenhang tussen deze objecten, elementen en structuren. Allereerst heeft de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van de steden, dorpen, wijken, buurten, gehuchten, historische bebouwingslinten en boerderijenensembles als vertrekpunt gediend bij het onderscheiden en afbakenen van “stedenbouwkundige” ensembles. Daarnaast is de begrenzing van de

stedenbouwkundige ensembles vastgesteld aan de hand van de samenhang die in deze gebieden tegenwoordig (nog) voorkomt tussen bebouwingsbeeld, historische structuren (wegen, waterlopen, verkavelingen), zichtlijnen en historische groenstructuren. Afhankelijk van de ontstaansperiode en geografische ligging hebben ensembles een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur, zoals vooroorlogse tuinvijken en naoorlogse uitbreidingswijken met stempelverkaveling. Naast voorgenoemde selectie- en waarderingscriteria is ook gekeken naar bijzondere bebouwingstypologieën die in gebieden voorkomen en de dichtheid en kwaliteit van waardevolle bebouwing. Tot slot is de waardering mede toegekend aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid, gaafheid en zeldzaamheid.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde stedenbouwkundige ensembles zijn samengebracht in een GIS-tabel met een aantal variabelen. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. De variabelen zijn:

ID (identiteitsnummer)

Ieder ensemble heeft in de inventarisatie een eigen identificatienummer gekregen.

Plaats

Informatie over in of bij welke kern het betreffende ensemble is gesitueerd.

Naam

Naam / korte aanduiding van het ensemble

Thema, subthema, klassen

In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema's onderscheiden. Binnen de erfgoedthema's bestaan verschillende categorieën en klassen, als verfijning van het hoofdthema. Deze categorie en klassen zijn in aparte kolommen van de bijbehorende database vermeld. Het thema "agrarisch cultuurlandschap" kent bijvoorbeeld de categorie "historisch bebouwingslint". De erfgoedthema's bij de stedenbouwkundige ensembles zijn:

- Agrarisch cultuurlandschap
- Bedrijvigheid
- Infrastructuur
- Kastelen en buitenplaatsen
- Maatschappelijk erfgoed
- Militair erfgoed
- Religieus en funerair erfgoed
- Waterbeheer

Beschrijving (3 velden)

Drie velden bestemd voor een kernachtige beschrijving van de ensembles.

Bijzonderheden

Aanvullende informatie over het ensemble.

Ontstaan

Periode of jaar van ontstaan, oudste datering.

Situatie

Geeft aan of een ensemble nog bestaat of niet.

Status

Vermelding of een ensemble thans een beschermde status geniet.

ODB nummer

Registratienummer van het eventueel beschermde ensemble.

Waarderingscriteria 1 tot en met 4

Het gaat om de volgende criteria (zie verder paragraaf X.X)

- 1.ONT_HIS : Onderdeel gebiedskarakteristiek, ontwikkelingsgeschiedenis, historische gelaagdheid
- 2.BB : Beeldbepalende waarde, landmarks
- 3.GAAF : Gaafheid en herkenbaarheid
- 4.BEB_ZELD : Dichtheid / kwaliteit beschermde en karakteristieke bebouwing, zeldzaamheid

Orde

In dit veld wordt, uitgedrukt in een kwalificatie, de eindscore van de toetsing aan de hand van de vijf criteria vermeld:

Zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde 1)

Hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde 2)

Positieve / beeldondersteunende kwaliteit (orde 3)

Bron (twee velden)

In deze velden zijn de belangrijkste geraadpleegde informatiebronnen vermeld, op basis waarvan informatie is verkregen over functie, opdrachtgever, datering en architect-ontwerper, etc.

2.3.3 Waardering historische bouwkunst**Algemeen**

Alle gebouwen, objecten en complexen, zowel de als rijks- of gemeentelijk monument beschermde items, als de beeldbepalende objecten en de nieuw geselecteerde, zijn gewaardeerd. De waardering met behulp van een beperkte set criteria is indicatief en de score-toekenning resulteert in een indeling van het object binnen vier verschillende schaalniveaus (de orden):

- 1 Zeer hoge erfgoedwaarde
- 2 Hoge erfgoedwaarde
- 3 Positieve / beeldondersteunende erfgoedwaarde

De verschillende waardengradaties geven zicht op welke objecten een specifieke vorm van instandhoudingsbeleid vragen. In principe geldt: hoe hoger de indicatieve erfgoedwaarde, hoe meer noodzaak er zal zijn strikte regels voor de instandhouding toe te passen. De waardenkaart is ontwikkelingsgericht en geeft informatie over welk beleid (of omgangsvormen) zou moeten gelden bij de instandhouding van cultuurhistorische waarden. De kaart brengt in beeld welke objecten voldoende kwaliteiten bezitten om ze als karakteristiek of beeldbepalend te definiëren, of welke objecten naar alle waarschijnlijkheid in aanmerking komen voor bescherming als gemeentelijk monument, wanneer ze deze status nog niet hebben.

Waarderingscriteria

De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering in drie erfgoedwaarden (zeer hoog, hoog, positief) vindt plaats via een toetsing aan de hand van vijf ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria. Deze criteria zijn speciaal voor dit doel geformuleerd op basis van bovengenoemde algemeen, gangbare criteria en zijn eerder ook in andere gemeenten toegepast:

1.Stedenbouwkundige en ensemblewaarde: het belang van het object als onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied of een bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling of planvorming; en/of als onderdeel van cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht, een waardevol gebied en beschermde monumenten;

2.Beeldbepalende waarde: het belang van het object vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van zijn omgeving (bijvoorbeeld: markant onderdeel lintbebouwing, opmerkelijke (hoek)ligging, zichtlijn, landmark);

3.Historische waarde, representatiewaarde: het belang van het object vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de oorspronkelijke (bijzondere) functie, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied; relatie met voor de gemeente Vijfheerenlanden belangrijke personen, gebeurtenissen en activiteiten;

4.Gaafheid: het belang van het object wegens de authenticiteit van hoofdvorm, gevelindeling en/of detaillering;

5.Architectuur- en bouwhistorische waarde: het belang van het object vanwege een kenmerkende / bijzondere bouwstijl, typologie, vorm, materiaalgebruik en constructie; het belang binnen het oeuvre van een architect;

Het gaat dus om een aantal cultuurhistorische en architectuurhistorische, maar vooral contextuele, historisch-ruimtelijke criteria, die het object duiden als onderdeel van een specifieke lokale cultuurhistorische gebiedskarakteristiek, bijvoorbeeld de oude kernen, de linten, de voor- en naoorlogse uitbreidingswijken, delen van het buitengebied, etc. Overigens zijn ook de rijks- en gemeentelijke monumenten nog eens aan deze criteria getoetst. Zoals blijkt uit de inventarisatie vallen de al beschermde monumenten meestal binnen de hoogst gewaardeerde categorie (zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit).

Met de ruimtelijke insteek van deze toetsing wordt geanticipeerd op de veranderende benadering van erfgoed, zoals die in aankomende Omgevingswet is geformuleerd. Hierin wordt aangedrongen op een grotere rol voor cultuurhistorie in het ruimtelijk beleid. De directe omgeving van historische objecten, complexen en ensembles is immers zeer bepalend voor de wijze waarop de cultuurhistorische kwaliteit tot zijn recht komt. Ook de gebieden zelf kunnen cultuurhistorische kwaliteiten bezitten.

Alle in de inventarisatie opgenomen objecten zijn met behulp van bovenstaande criteria en met inachtneming van de verschillende gebiedskarakteristieken getoetst. Per criterium kunnen de volgende scores worden gehaald: ++, +, 0 of -.

- hoge waarde: ++
- positieve waarde: +
- neutrale waarde: 0
- negatieve waarde: -

De optelsom van deze scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering in drie klassen

gemiddelde score	Waardering
Minimaal 3x ++ en 2x +	Zeer hoge erfgoedwaarde of monumentwaarde (1)
Minimaal 2x ++ en 2x +	Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde (2)
Minimaal 3x + en 1x 0	Positieve of beeldbepalende/beeldondersteunende erfgoedwaarde (3)

Tabel 1. Scores en klassen van de waardering historische bouwkunst.

De vijf criteria worden in deze indicatieve beoordeling als gelijkwaardige eenheden gewogen. Bij het toekennen van de hoge, positieve, neutrale of (in uitzonderingsgevallen) negatieve waarden (met plussen en minnen) wordt de aanwezige waarde genuanceerd en blijkt welke waarden het meest uitgesproken aanwezig zijn.

De nummering en volgorde van de criteria, zoals weergegeven op de vorige pagina, is conform de volgorde in de database bij de cultuurhistorische waardenkaart.

De inventarisatie van de historische bouwkunst in de gemeente Vijfheerenlanden bevat (naast de reeds beschermde circa 180 rijksmonumenten en circa 110 gemeentelijke monumenten en de circa 70 beeldbepalende objecten nog eens circa 1440 objecten die niet eerder zijn gewaardeerd. De waardering aan de hand van vijf criteria is in de GIS-tabel verwerkt.

De in de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen objecten hebben op de vijf gebruikte criteria tenminste overwegend positief gescoord. De drie verschillende waarden-schaalniveaus kunnen als volgt worden gedefinieerd:

Orde 1 objecten

De als Orde1 gekwalificeerde objecten scoren op de gebruikte criteria merendeels hoog. Het betreft zeer hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles), die vanwege de voornamelijk hoge ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor de gemeente Vijfheerenlanden, de stads- en dorpskernen en de historisch-ruimtelijke gebiedskarakteristieken.

Wanneer ze zouden worden getoetst aan de algemeen gehanteerde monumentenselectiecriteria dan is de kans zeer groot dat ze voldoende waarden bezitten voor de kwalificatie gemeentelijk monument. Integrale instandhouding is zeer gewenst. Orde 1 kan dan ook als 'monumentwaarde' worden gekenschetst. Mocht de gemeente in de toekomst overwegen gemeentelijke monumenten aan te gaan wijzen, dan is dit de topcategorie, waaruit geselecteerd kan worden. Rijksmonumenten scoren eveneens vrij altijd Orde 1.

Orde 2 objecten

De categorie Orde 2 scoort vooral bij de criteria architectuurhistorische waarden, gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid wat lager dan de categorie Orde 1, vaak vanwege de wijzigingen aan details. Verder betreft het karakteristieke onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles) die vanwege de voornamelijk hoge én positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objecten van grote betekenis zijn voor de gemeente Vijfheerenlanden, één van de dorpen en de historisch-ruimtelijke gebiedskarakteristieken. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk.

Orde 3 objecten

De laagste categorie Orde 3 is voornamelijk goed herkenbaar gebleven, wat betreft de hoofdverschijningsvorm; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn. Voorwaarde is dat er sprake is van een meer dan voldoende mate van herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en dat deze objecten een wezenlijk onderdeel vormen van één van de gebiedskarakteristieken of de beschermde gezichten. Deze objecten hebben vooral een beeldondersteunende waarde. Instandhouding van de hoofdvormen is wenselijk.

Panden met bouwhistorische kwaliteiten

In de waarderingskaart zijn ook de panden met een bouwhistorische verwachting gemarkeerd. Het gaat om beschermde en niet-beschermde gebouwen, waarvan op basis van beschikbare informatie uit bouwhistorische rapportages, redengevende beschrijvingen en inventarisatiegegevens bekend is of verwacht wordt dat er (intern) historische bouwconstructies en bouwsporen van belang en daterend uit de periode voor circa 1850 bewaard zijn gebleven. Ook via waarnemingen vanaf de openbare weg kunnen bouwhistorische kwaliteiten worden verondersteld, bijvoorbeeld zichtbaar in de aanwezigheid van hoge, steile kappen, zij- en achtergevels met oude bouwsporen en specifieke locatiegebonden eigenaardigheden, zoals bewaard gebleven brandgang- en steegstructuren tussen en naast de huizen. Zo kan het in de oude kernen van de gemeente Vijfheerenlanden gaan om gebouwen, die wellicht nog relictten bezitten, die samen met de verkavelingssporen verwijzen naar de laatmiddeleeuwse en jongere nederzettingsontwikkeling.

In het buitengebied betreft het vooral de oudere agrarische bebouwing, de grote historische boerderijen en de schuren, waarvan sommige belangwekkende houtconstructies uit de 17e en 18e eeuw bezitten. Ook de bebouwing op (middeleeuwse) kasteelplaatsen kunnen een bouwhistorische verwachting bezitten. De panden met een bouwhistorische verwachting zijn alle ook getoetst aan de hand van de waarderingscriteria en in één van de drie orden ondergebracht. Het kan zowel beschermde als onbeschermde panden betreffen. Het betreft dus een extra gewaardeerde kwaliteit binnen de totale inventarisatie.

2.3.4 Waardering historische stedenbouw / ensembles

De geïnterpreteerde bijzondere (steden)bouwkundige ensembles zijn alle gewaardeerd met onderstaande criteria-set:

1. Het belang van het gebied of ensemble als **onderdeel van de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid** van de gemeente Vijfheerenlanden, de daarin gelegen steden, dorpen en het buitengebied; hierin ook betrokken het belang van het gebied of ensemble vanwege een **bijzonder stedenbouwkundig concept of een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur**;
2. Het belang van het gebied vanwege de bijzondere betekenis voor het **beeld** van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging, zichtlijnen, aanwezigheid van landmarks, etc.
3. De structurele **gaafheid en herkenbaarheid** van het gebied;
4. De **dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing**, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: ++, +, 0 of -

- hoge waarde: ++
- positieve waarde: +
- neutrale waarde: 0
- negatieve waarde: -

gemiddelde score	Waardering
Minimaal 4x ++	Gebied / ensemble met zeer hoge waarde (Orde 1)
Minimaal 2x ++ en 2x +	Gebied / ensemble met hoge waarde (Orde 2)
Minimaal 4x +	Gebied / ensemble met positieve (middel hoge) waarde (Orde 3)

Tabel 2. Scores en klassen van de waardering historische stedenbouw / ensembles.

De drie verschillende waarden-schaalniveaus kunnen als volgt worden gedefinieerd:

Stedenbouwkundig waardevol gebied “zeer hoge cultuurhistorische waarde” (orde 1)

De historische situatie is gaaf en goed herkenbaar en de historische zeggingskracht is zeer hoog. Deze gebieden kunnen als relatief zeldzaam worden beschouwd en ogen in structuur en (oorspronkelijk) bebouwingsbeeld gaaf. Het stedenbouwkundige ensemble is zeer duidelijk een weerslag van een belangrijke fase in de historische ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Vijfheerenlanden (kernen en buitengebied). Het gebied draagt om hoge mate bij aan de identiteit van de gemeente Vijfheerenlanden.

Stedenbouwkundig waardevol gebied “hoge cultuurhistorische waarde” (orde 2)

De historische situatie is overwegend gaaf en goed herkenbaar. Er is een hoge mate van zeggingskracht. Het stedenbouwkundige ensemble is duidelijk een weerslag van een belangrijke fase in de historische ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Vijfheerenlanden (kernen en buitengebied). Het gebied draagt bij aan de identiteit van de gemeente Vijfheerenlanden. Meestal is er geen sprake van een hoge zeldzaamheidswaarde.

Stedenbouwkundig waardevol gebied “positieve / middelhoge cultuurhistorische waarde” (orde 3)

De historische situatie is nog redelijk gaaf en vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Vijfheerenlanden. Het karakter kan op onderdelen veranderd of verstoord zijn. Er is geen sprake van een hoge zeldzaamheidswaarde.

3 Historisch cultuurlandschap

In § 1.2.4. is in grote lijnen ingegaan op de landschapsgeschiedenis van de gemeente Vijfheerenlanden en op de drie grote landschapscategorieën die daarbij ontstaan zijn, de oeverwalontginningen, de veenontginningen en de uiterwaarden. Daarbij is ook een kaart opgenomen van de oorspronkelijke ontginningsseenheden (figuur 5). Bijzonder in de gemeente Vijfheerenlanden is dat deze ontginningsblokken en de bijbehorende ontginningsrichtingen nog goed in het landschap zijn te herkennen. In dit hoofdstuk werken we de landschappen binnen de grote landschapscategorieën verder uit.

3.1 Karakterisering van de historische landschappen

3.1.1 Oeverwalontginningen

Inleiding

In de vroege middeleeuwen (500-1000 na Chr.) beperkte de bewoning in de gemeente Vijfheerenlanden zich tot de stroomruggen en de hogere delen van de oeverwallen. Door hun verhoogde ligging in het nog onbedijkte landschap en hun zeer vruchtbare karakter werden deze delen bij uitstek geschikt voor akkerbouw, het meest intensieve onderdeel van de toen gebruikelijke gemengde bedrijfsvoering. De oeverwallen waren door de stevige en hoger gelegen ondergrond daarnaast ook geschikt om op te bouwen en om wegen aan te leggen. Mede dankzij de nabijheid van bevaarbaar water zouden hier later ook de steden ontstaan.

Figuur 6. Historisch akkerland (lichte vlakken) bij Vianen kort voor de Tweede Wereldoorlog (uitsnede uit de Topografische Kaart, blad 38f (1936), oorspronkelijke schaal 1:25.000).

Op de kaart zijn de oeverwallen onderverdeeld in de onderstaande varianten (kaartbijlage 1).

1 Oeverwalontginning, open akkercomplex

De akkers waren het belangrijkste onderdeel van de ontginningen op de oeverwal. We nemen aan dat hier al in de vroege middeleeuwen sprake was van bewoning en ontginning. Van oorsprong lagen de vroegste ontginningen als kleine eilandjes tussen het zware loofbos dat van nature op de oeverwallen groeide. Ze werden vaak 'ing' genoemd, nog te herkennen in de toponiemen Everd-ing-en en Helsd-ing-en. Deze benaming is verwant aan de vormen enk, eng, of es, voor akkercomplexen op de zandgronden. Op de bredere en hogere oeverwallen groeiden de van oorsprong kleine akkertjes in de loop van de middeleeuwen en nieuwe tijd uit tot grotere aaneengesloten complexen met akkerland. Tussen de akkers lagen geen veekerende singels of wallen en sloten waren vanwege de relatief hoge ligging niet nodig om water af te voeren. Het water zakt hier (bij normale rivierwaterstanden) gemakkelijk weg via de zandige ondergrond van de oeverwallen. Daardoor ontstonden open akkerlandschappen die wel worden aangeduid als '*open fields*'. Het kostbare akkerland was niet bebouwd. Boerderijen lagen op de rand van de akkercomplexen. Een deel van de bewoning trok naar de dijk, waarvan het binnentalud veilig gewaand werd bij overstromingen.

De grote akkercomplexen lagen vooral bij Vianen, met name op de door de rivier verlaten Hagesteinse Stroomgordel. De meeste open akkercomplexen zijn verdwenen onder de bebouwde kom van Vianen. Ridderoord, ten noorden van Hagestein, is een van de laatst overgebleven voorbeelden.

Open akkercomplexen kwamen ook voor bij Ameide, ten zuiden van het nu verdwenen kasteelterrein Herlaer. Hier lag een vrij uitgestrekt gebied 'Hooge Waard' met zeer goede en voldoende hooggelegen grond die deel uit maakte van de ambachtsheerlijke landerijen van Herlaer. Dit gebied was waarschijnlijk, net als in de omgeving, bij de ontginning opgedeeld in stroken, maar op de relatief hooggelegen grond was een intensief slotenpatroon niet nodig. Hierdoor konden de percelen aaneengroeien tot aaneengesloten akkers. Het gebied bestaat nog steeds uit grotere percelen, direct naast het oude kasteelterrein van Herlaer, maar is nu grotendeels met boomgaarden beplant. Het zuiden is verdwenen onder de bebouwing van Ameide.

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- Het open akkergebied was in kavels ingedeeld, maar die waren door het ontbreken van zichtbare perceelsscheidingen niet zichtbaar. Meerdere grondeigenaren bewerkten het open akkercomplex. Het gebied bij boerderij Ridderoord behoorde in 1832 nog in zijn geheel tot de ambachtsheerlijkheid van Hagestein en was dus ook kadastraal amper onderverdeeld. De akkercomplexen bij Ameide waren waarschijnlijk ontstaan uit stroken.

Grondgebruik

- Het grondgebruik was akkerland.

Wegen en waterlopen

- De wegen op de hoge delen van de bredere oeverwallen hadden vaak een bochtig verloop. De wegen vermeden de open akkercomplexen, Door de relatief hoge ligging was het niet nodig sloten aan te leggen. Deze ontbreken hier dan ook volkomen.

Bebouwing

- De open akkers waren onbebouwd. De boerderijen lagen langs de rand vooral op de overgang naar het gras en hooiland.

Begroeiing en openheid

- Open akkerland was per definitie alleen begroeid met gewassen waardoor vooral 's-winters het open karakter duidelijk aanwezig was. Op de open akkercomplexen stonden geen boerenerven. Die stonden langs de rand van de akkers en waren door erfbeplanting afgescheiden van het akkerland.

Recente veranderingen

In de loop van de twintigste eeuw zijn de *open fields* meer geperceleerd geraakt. Akkerland heeft voor een groot gedeelte plaatsgemaakt voor grasland en bij Ameide voor boomgaarden. Het gebied bij boerderij Ridderoord heeft nog enigszins een *open-field*-karakter. Het is nog onbebouwd gebleven, maar perceelscheidingen zijn zichtbaar geworden door hekken.

Figuur 7. Zicht op Ridderoord en het achterliggende Hagestein vanaf de Hoevenweg. Het oorspronkelijke akkerland is grotendeels vervangen door grasland, maar de karakteristieke openheid is gebleven (Paganellus Minor, mei 2014).

2 Oeverwalontginning, blokvormig verkaveld

Blokvormige verkavelde ontginningen komen voor op de iets lagere delen (maar nog altijd vrij hoge) delen van de oeverwallen. Doordat hier ook weidegrond lag, waren enkele perceelgrenzen zichtbaar in de vorm van veekerende heggen of sloten. Een dicht slotennetwerk, met strookvormige percelen, was hier dankzij de relatief hoge ligging niet nodig. Daarom hadden de percelen een blokform. De blokken konden ook onregelmatig van vorm zijn. De perceelsgrenzen waren dan gedictieerd door de ligging van kleine geulen, bosjes, wegen of andere zaken bij de ontginning. In veel gevallen waren ze rechthoekig, hetgeen wijst op een zekere systematiek in de ontginning.

Dit landschapstype hoorde, samen met de bovengenoemde open akkercomplexen, tot de intensief gebruikte kerngebieden van het cultuurlandschap van de gemeente. Ook dit landschap komt vooral voor langs de Lek bij Vianen en Everdingen, maar het is grotendeels verdwenen onder de bebouwing. De snippers die resten liggen vaak dicht tegen grote wegen of woonwijken aan. Alleen bij Helsdingen ligt nog een landelijker gelegen gebiedje.

Meer stroomafwaarts en langs de Linge waren de oeverwallen van oorsprong te smal of te laag voor het ontstaan van blokformig verkavelde gebieden. Die van Kedichem liggen tegenwoordig niet meer in de uiterwaarden (zie eenheid 16).

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- De verkaveling was blokformig, maar ook zeer korte stroken kwamen voor. Perceelscheidingen waren rechte lijnen. De graslanden waren meer met sloten doorsneden dan de akkers en ook groene perceelscheidingen kwamen voor.

Grondgebruik

- Het grondgebruik was akkerland afgewisseld met grasland. Op enkele percelen stonden boomgaarden.

Wegen en waterlopen

- De rechte lijnen van de blokken lagen vaak binnen een raster van soms bochtige, soms rechte wegen.

Bebouwing

- Als er al bebouwing aanwezig was, lag deze aan de rand van het complex.

Begroeiing en openheid

- De graslandpercelen waren open; akkerland was per definitie begroeid met gewassen waardoor vooral 's-winters en in het vroege voorjaar het open karakter duidelijk aanwezig was. Vooral bij Helsdingen kwam al in de negentiende eeuw veel fruitteelt voor.

Recente veranderingen

Er heeft zich een verschuiving voorgedaan van akker- naar grasland. De rechtlijnige blokvormige verkaveling is in veel gevallen behouden gebleven. Bij Helsdingen is nog steeds veel fruitteelt. Doordat de oeverwallen bebouwd zijn geraakt, is er nog maar weinig van dit landschapstype over.

Figuur 8. De Helsdinger Achterweg markeert de kromming van de rand van de hogere gronden van de oeverwal. Sloten zijn op dit hoge deel van de oeverwal niet aanwezig. Rechts de blokvormige ingedeelde hoge gronden van de oeverwal (eenheid 2), net als in de negentiende eeuw grotendeels in gebruik voor fruitteelt. Links de strookvormige ontginningen op de oeverwal (eenheid 3), nog steeds vooral in gebruik als grasland. De stroken strekken zich vanaf deze weg divergerend naar het lage zuiden uit. (Overland Vianen 13 (2014)).

3 Strookvormige ontginningen op de oeverwallen

4 Strookvormige ontginningen achter de oeverwallen

Op de lagere oeverwallen of de lagere delen van de oeverwallen was bij de ontginning meer aandacht voor ontwatering vereist. Daarom worden deze ontginningen meestal iets later in de tijd gedateerd, vanaf ca. 1000 na Chr.¹⁶ Loodrecht op de helling van de hoge naar de lage delen werden sloten gegraven om het water naar het lagergelegen gebied achter de oeverwal weg te laten lopen. Daarbij ontstond een strokenverkaveling. De breedte van de stroken varieerde nogal. Op de nog vrij hoge en brede oeverwallen bij Everdingen waren ze soms meer dan 150 meter, en konden ze het karakter hebben van blokvormige ontginningen. Stroomafwaarts van Helsdingen en Lexmond waren ze vaak minder dan 50 meter breed. Op de oeverwal bestonden deze ontginningen voor een relatief groot deel (30 tot 100% op 19^e-eeuwse kaarten) uit akkerland (eenheid 3). In veel gevallen liep de slotenstructuur achter de oeverwal door in een lager gelegen en natter gebied, het overgangsgebied naar de

¹⁶ Zo dateert Pons (2006) de ontginning van Tienhoven Ameide in het begin van de 11^e eeuw. Hierbij moeten we niet uitsluiten dat er plaatselijk al langer gewoond werd en dat de bijbehorende blokvormige verkaveling nu ofwel in de uiterwaarden ligt ofwel door een latere strookvormige ontginning is weggewist.

veengronden (eenheid 4, strookvormige ontginningen achter de oeverwallen). Hier lag op 19^e -eeuwse kaarten vrijwel geen akkerland, maar vooral grasland, soms ook boomgaarden of bos

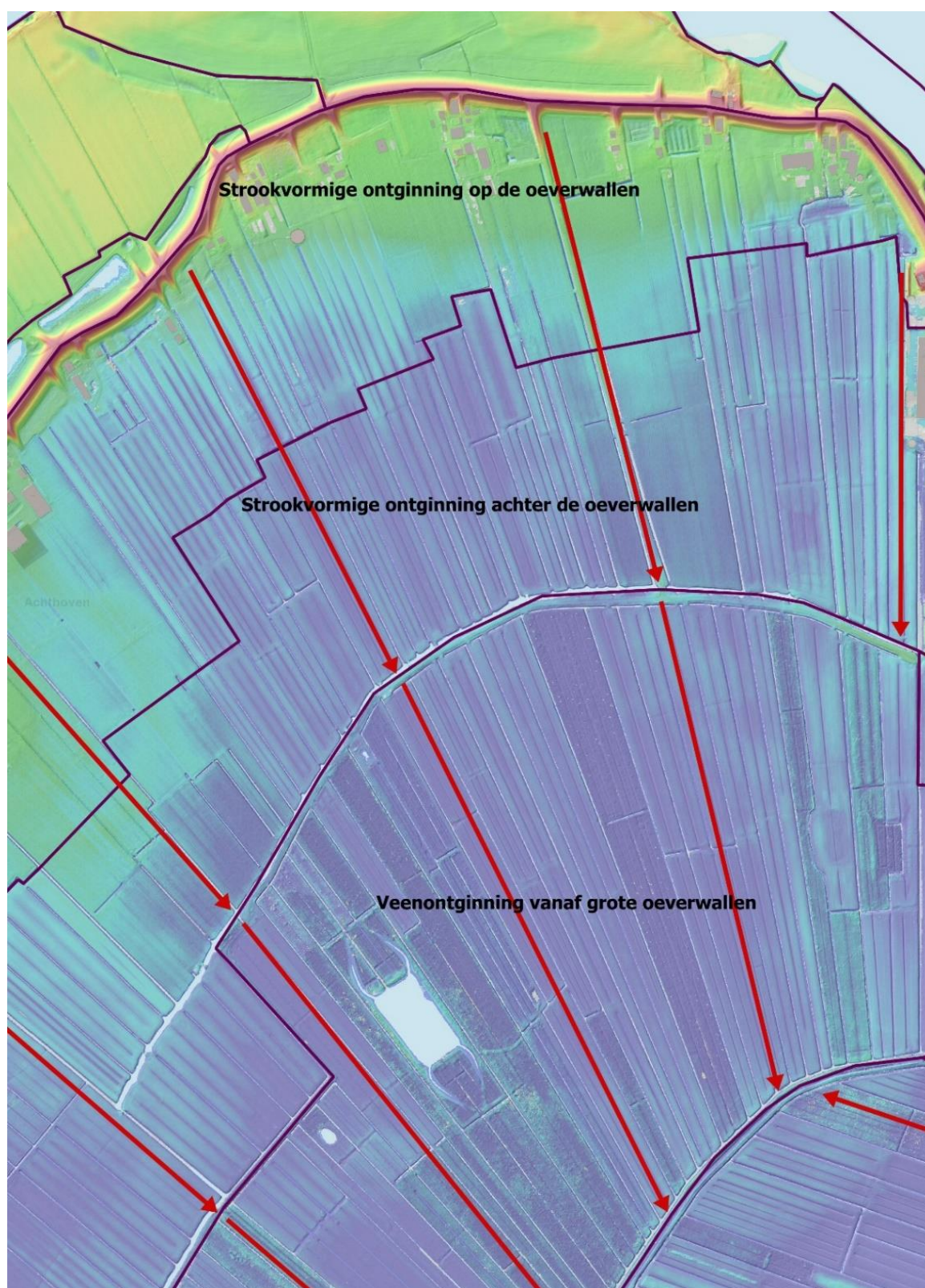
Deze twee landschapstypen vormen samen één strokenstructuur en één ontginningseenheid.

Afsluitend achter de strokenontginningen achter de oeverwal lag een wetering die het water afvoerde, zoals de Biezenwetering (ten zuiden van Vianen en Hagestein), de Gouwenessewetering (achter Everdingen) of de Achthovense Wetering (Achter Achthoven). Ook voorlopers van het Merwedekanaal dienden plaatselijk als zo'n achterwetering. Ter hoogte van Vianen en Everdingen lag achter de wetering een kade (nu de Autenase Kade, Lange Meent, Tienhovense Weg). Deze kaden dienden als waterscheiding met het achterliggende veenland. Na ontginning was het onwenselijk dat daar vandaan water het ontgonnen land in stroomde. Verder westelijk ligt er geen kade achter de wetering.

Doordat de percelen binnen een ontginningseenheid steeds even lang waren, ligt de achterwetering vaak ongeveer parallel met de ontginningsas. De kromming van de oeverwallen of van de Lekdijk is daardoor terug te herkennen in die van de achterweteringen of -kaden. Hoewel middeleeuwse landinrichters hun best deden om de verkavelingsstructuur zoveel mogelijk parallel aan elkaar uit te zetten - dit was met de hun beschikbare meettechnieken het meest eenvoudig – waren ze vanwege de krommingen vaak genoodzaakt om kavels taps te laten toe of aflopen.¹⁷ De kavels worden naar achter toe breder (divergerend) of juist smaller (convergerend).

In enkele gevallen is op kaarten te zien dat de strokenstructuur achter deze ontginningen en achter de wetering dieper het veen in is voorgezet. Deze ontginningen vallen onder eenheid 7.

¹⁷ Over dit verschijnsel: De Bont, 2008: 129 e.v.

Figuur 9. Strookvormige ontginningen op en achter de oeverwal in de polder Achthoven (eenheid 3 en 4). De eerste ontginningsfase met deze ontginningen wordt afgesloten met de Achthovense Wetering, die een echo vormt van de kromming van de dijk op de Lekoeverwal. Daarachter wordt de strokenstructuur voortgezet met het landschapstype 'veenontginning vanaf grote oeverwallen' (eenheid 7). De kromming van de Lekoeverwal is opnieuw terug te herkennen in de Molenkade achter deze ontginning.

Figuur 10. De Achthovensche Wetering met rechts strookvormige ontginningen achter de oeverwal. Behalve grasland en komt hier ook veel fruitteelt voor. Links liggen veenontginningen waar weinig akkerland of fruitteelt voorkomt, maar alleen grasland en nat bos. (Overland Vijfheerenlanden 415).

Figuur 11. De brug over de A2 ten zuiden Vianen geeft uitzicht op de naar het noorden zich versmallende percelen van de Biezenpolder (strookvormige ontginningen achter de oeverwal). Op de voorgrond de Biezenwetering die ontginning afsluit en de sloten afwatert naar het westen. (Overland Vianen 41 (2014)).

Figuur 12. Een bijzondere vorm van dit type ontginning is De Nes bij Lexmond. Daar mondde de Laak (ooit ongeveer evenwijdig stromend aan de huidige dorpsstraat van Lexmond) uit op de Lek na zich eerst een weg door de oeverwallen van de Lek te hebben gebaad. De Laak maakte hier een bocht naar het westen waardoor de verkaveling die op de oever van de Laak was gericht, zeer sterk convergeert. De Nes is nu voor een groot gedeelte verdwenen onder de bebouwing van Lexmond, maar het westelijke deel, waar de convergerende percelen bij elkaar komen, bestaat nog. De percelen van het naastgelegen Spinhoven vormen de overgang naar de 'gewone' op de Lek gerichte percelering. Doordat de Lek hier zuidwaarts is verschoven en de dijk is verlegd, is de strokenstructuur van Spinhoven in het noorden ingekort. Tot recent was de doorgaande structuur nog enigszins in de uiterwaarden te zien, maar deze is door natuurontwikkeling in de uiterwaarden tenietgedaan.

Ook langs de Linge komen de strookvormige ontginningen op de oeverwal voor. De afsluitende wetering ligt hier direct achter deze landschapseenheid. Dit zijn de Laaglandsche Wetering, langs de (Tiendweg) achter Oosterwijk en de Hooglandsche Wetering (langs de Hooglandse Tiendweg) achter Kedichem. Op deze wat smallere oeverwallen is geen zone van strookvormige ontginningen achter de oeverwal onderscheiden. Wel ligt hier een voortzetting van de strokenstructuur dieper door het achterliggende veengebied in: veenontginning vanaf grote oeverwallen (eenheid 7).

Figuur 13. Strookvormige ontginningen op de oeverwal gezien vanaf de Lingedijk tussen Oosterwijk en Kedichem. Direct aan of op enige afstand van de dijk staan boerderijen, soms ook met hoogstamboomgaarden. De boompjes op de achtergrond markeren de Laaglandsche Wetering en de Tiendweg die deze landschapseenheid afsluiten. (Overland Vijfheerenlanden 131).

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- De verkavelingsstructuur bestond uit onregelmatige stroken min of meer loodrecht op de hogere gronden en loodrecht op de dijk, van elkaar gescheiden door sloten of greppels. De breedte varieert van meer dan 150 meter op de vrij hoge en brede oeverwal bij Everdingen tot minder dan 50 meter stroomafwaarts van Helsdingen en Ameide. De stroken konden divergeren of convergeren.

Grondgebruik

- Op de oeverwal: Omstreeks 1850 was het gebied grotendeels in gebruik als akkerland. Stroomafwaarts van Lexmond waren de smalle percelen ook wel als grasland in gebruik. Direct achter de boerderijen lagen boomgaarden. De fruitteelt breidde zich uit waardoor het landschap omstreeks 1930 werd gekenmerkt door veel strookvormige boomgaarden die meestal haaks op de dijk het land inliepen, afgewisseld met akkerlandpercelen.
- Achter de oeverwal: de stroken waren voor het grootste deel in gebruik als grasland. Soms ook als nat bos en op de wat drogere gronden kwam ook fruitteelt voor.

Wegen en waterlopen

- De dijken vormden de voornaamste wegen. Achter de 'strookvormige ontginningen achter de oeverwal' lag een wetering, soms met een achterkade die in gebruik kon zijn als doorgaande weg.

Daarnaast waren er hier en daar wegen die voor en achter met elkaar verbonden en boerengebruikspaden over de stroken.

Bebouwing

- Veel bebouwing ligt aan de binnenvoet van de dijken. Soms staat de bebouwing op enige afstand van de dijk.

Begroeiing en openheid

- Op de oeverwal: vrij veel begroeiing: geboomte op de erven, fruitteelt, opgaand hout op perceelsgrenzen in de vorm van bomen of singels. Hier en daar ook percelen met nat bos.
- Achter de oeverwal. Het landschap was opener, opgaand hout op perceelsgrenzen en boomgaarden zijn zeldzamer. Er komen nauwelijks bewoonde erven voor. Hier en daar wel bospercelen.

Recente veranderingen

- Akkerpercelen hebben plaatsgemaakt voor overwegend grasland. De gemeente kent nog wel vrij veel fruitteelt. Vooral vanaf de Lekdijk is er nog een fraai uitzicht op het boerderijenlint en de daarachterliggende stroken, waarvan het divergerende karakter soms herkenbaar is. Het lint is dichter bebouwd geraakt en door kavelvergroting is de strookvorm soms minder zichtbaar geworden.

Figuur 14. Zicht vanaf de Lekdijk op de strookvormige verkaveling op de oeverwal ten westen van Everdingen (Overland 55 (2014)).

5 Kasteelpark

In de gemeente lagen meerdere kastelen en buitenhuizen (zie § 4.5). Het voormalige Huis Amaliastein, dat is gebouwd rond 1560 en gesloopt rond 1830, bezat een omliggend park (nu Viaanse bos en voor een groot deel bebouwd) dat vanwege de grootte ook hier bij de landschappen wordt behandeld (Fafianie en Stades-Vischer, 2010: 82-83). Het landhuis stond op de overgang van hoog en laag, van droog en nat. Met deze ligging was de toe- en afvoer van water in de kasteelgracht zeker gesteld. Het park had een rechthoekig padengrid, die mogelijk samenhangt met de formele tuinstijl van de zeventiende eeuw. Door de vroeg negentiende-eeuwse afbraak van het huis is een eventuele omzetting naar een meer romantische tuinrichting in de Engelse landschapsstijl hier achterwege gebleven. Dit padenpatroon is nu nog in het bos aanwezig. Het omliggend park is hoofdzakelijk in gebruik als griend met bomen die regelmatig worden geknot of gesneden, op een rabattenstructuur van ruggen en greppels. Mogelijk kwam deze gebruiksvorm pas tot stand na de sloop in 1814.

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- Min of meer rechthoekig grid van paden en waterlopen tussen de grienden.

Grondgebruik

- Wandel- en productiebos.

Wegen en waterlopen

- Door het bos liepen wandelpaden in een bijna gridvormig patroon.

Bebouwing

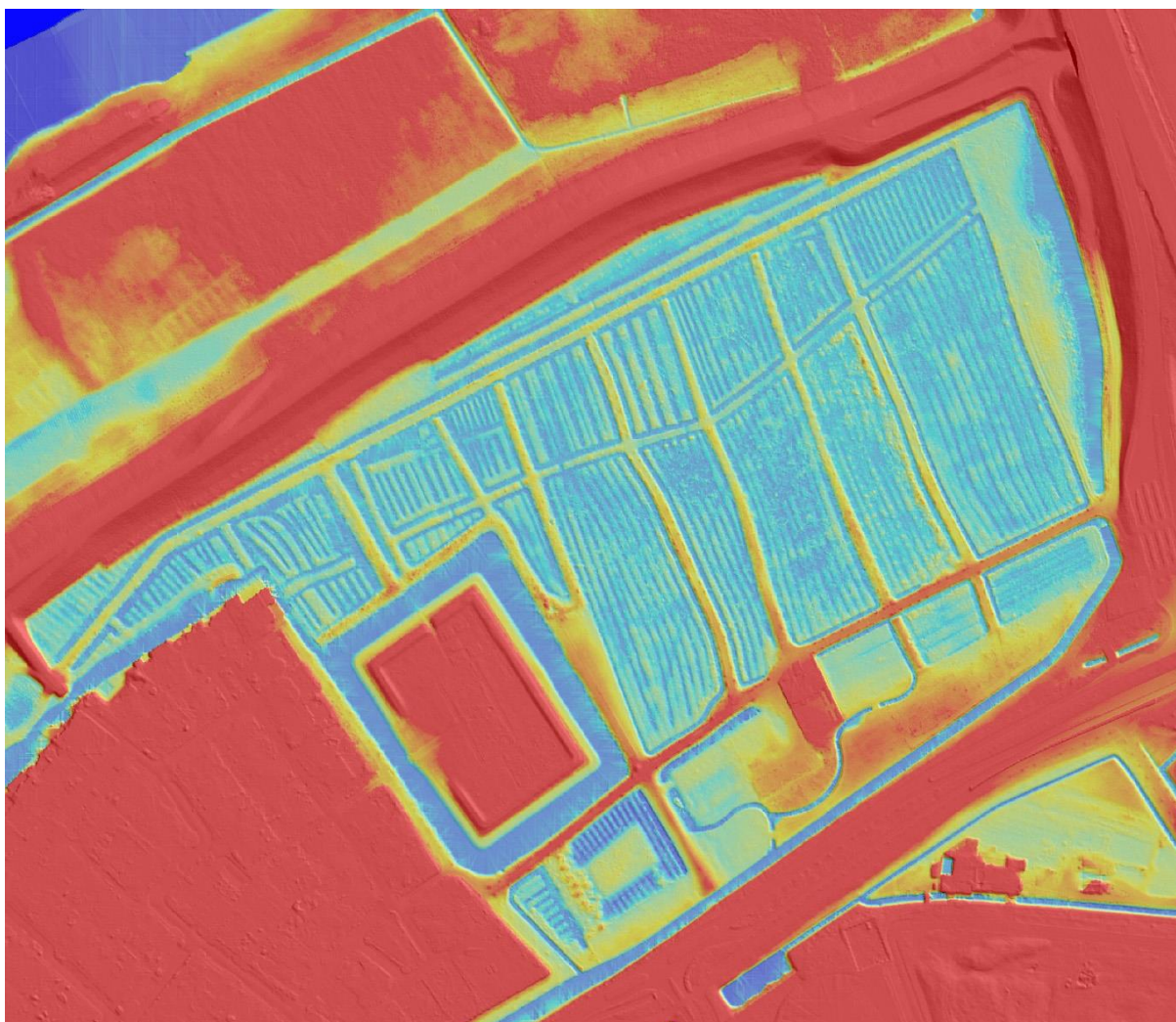
- Afgezien van het (voormalige) huis en enkele bedrijfsgebouwen was geen bewoning aanwezig.

Begroeiing en openheid

- Vanwege de natte omstandigheden kwam hier nat bos voor met boomsoorten als wilg, els en populier, die waarschijnlijk als knot- snij- en hakhout werden geëxploiteerd. Om in het natte gebied een drogere groeiplaats te creëren, werden de bomen op ruggen (rabatten) geplaatst, die omgeven werden door greppels en sloten. Midden in het bos lag een beschut perceel met boomgaard.

Recente veranderingen

Het kasteelpark, zoals het halverwege de 19^e eeuw was, is nog bijzonder gaaf aanwezig. Een deel van het bos bestaat uit grienden met wilgen en elzen, die nu en dan worden teruggezet. Daarnaast komen ook andere natte boomsoorten voor, zoals populieren en elzen. Toen de hakhoutcultuur in onbruik raakte door de dalende houtprijzen, zijn er populieren tussen het hakhout geplant (www.utrechtslandschap.nl). De bomen staan op ruggen omgeven door greppels.

Figuur 15. Op dit hoogtebeeld van het kasteelpark is duidelijk de rabatten-structuur van greppels en ruggen te zien. (AHN2).

6 Oevers lokale rivier

Door het moeras en veengebied stroomden enkele riviertjes die onder normale omstandigheden het overtollige water van het moeras naar de Lek en de Linge afvoerden. Het gaat om vroegere stroompjes als de Middelloos, de Laak, de Leede, de Arkeloos en de Gravinneloos. Bij hoogwater op de Lek of de Linge kon het gebied vanuit deze riviertjes overstromen. Hierdoor konden langs deze riviertjes kleine oeverwallen ontstaan. Als deze oeverwalleetjes hoog genoeg waren opgeslibd dan konden ze al vroeg bewoond worden. In sommige gevallen al ver voor de ontginning van het veengebied. Vanaf ongeveer de 12^e eeuw gingen deze riviertjes dienen als ontginningsbasis voor het omliggende veen (zie eenheid 8).

Ooit lagen deze riviertjes iets lager dan de omgeving, zodat ze water af konden voeren, maar doordat het omliggende veen als gevolg van ontwatering meer is geoxideerd en ingeklonken dan de kleiïgzandige oeverwalleetjes, kwamen de riviertjes relatief hoog in het landschap te liggen. Ze hielden

daarom op te bestaan als natuurlijke waterafvoer. De afwatering werd voortaan door mensen georganiseerd door gegraven wetingen of vergraven riviertjes.

Met name langs de voormalige Middelloos, ook wel het Broekse Water genoemd (waar nu de Broekseweg ligt), liggen de oevers nog steeds vrij hoog boven het omliggende landschap. Op de begrenzing van deze landschapseenheid op de kaart is te zien dat de overgangen van hoog naar laag per perceel kunnen verspringen. Dit komt doordat ook intensievere bemesting met bijvoorbeeld stadsafval en bewuste ophoging van percelen dicht bij de boerderijen een rol heeft gespeeld. Vanaf de weg over de oeverwal is vaak nog steeds te zien dat het maaiveld afloopt en de sloten zijn dicht langs de weg dieper ingegraven dan verderop in de polder. De weg over de oevers volgt de globale loop van de vroegere riviertjes en heeft daarom een slingerend karakter. Soms hebben deze wegen ook als een kade gediend tegen overstromingswater vanuit het riviertje. Ze kunnen nog steeds een verhoogd karakter hebben. Ze dienden ooit als ontginningsbasis en nog steeds staan er (vaak oude) boerderijen langs. Soms staan de boerderijen op terpen. Kronkelige sloten kunnen soms restgeulen zijn van het vroegere riviertje.

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- De oevers hebben soms een eigen onregelmatige blokverkaveling, die waarschijnlijk ouder is dan de omliggende veenontginningen. Soms start de strokenverkaveling van het veengebied direct aan de weg op de oever. De koppen van de percelen hebben dan wel vaak een hogere ligging.

Grondgebruik

- Op de oevers kwam behalve grasland ook tuinbouw, akkerbouw en fruitteelt voor. Behalve de meestal iets hogere ligging, was ook de nabijheid van de boerderij belangrijk voor deze gewaskeuze.

Wegen en waterlopen

- Over de oever liep een verbindingsweg, die vaak een wat slingerend verloop had, en min of meer de loop van het vroegere riviertje weerspiegelt. De Lakerveld is op veel plaatsen in 1814-1814 rechtgetrokken.

Bebouwing

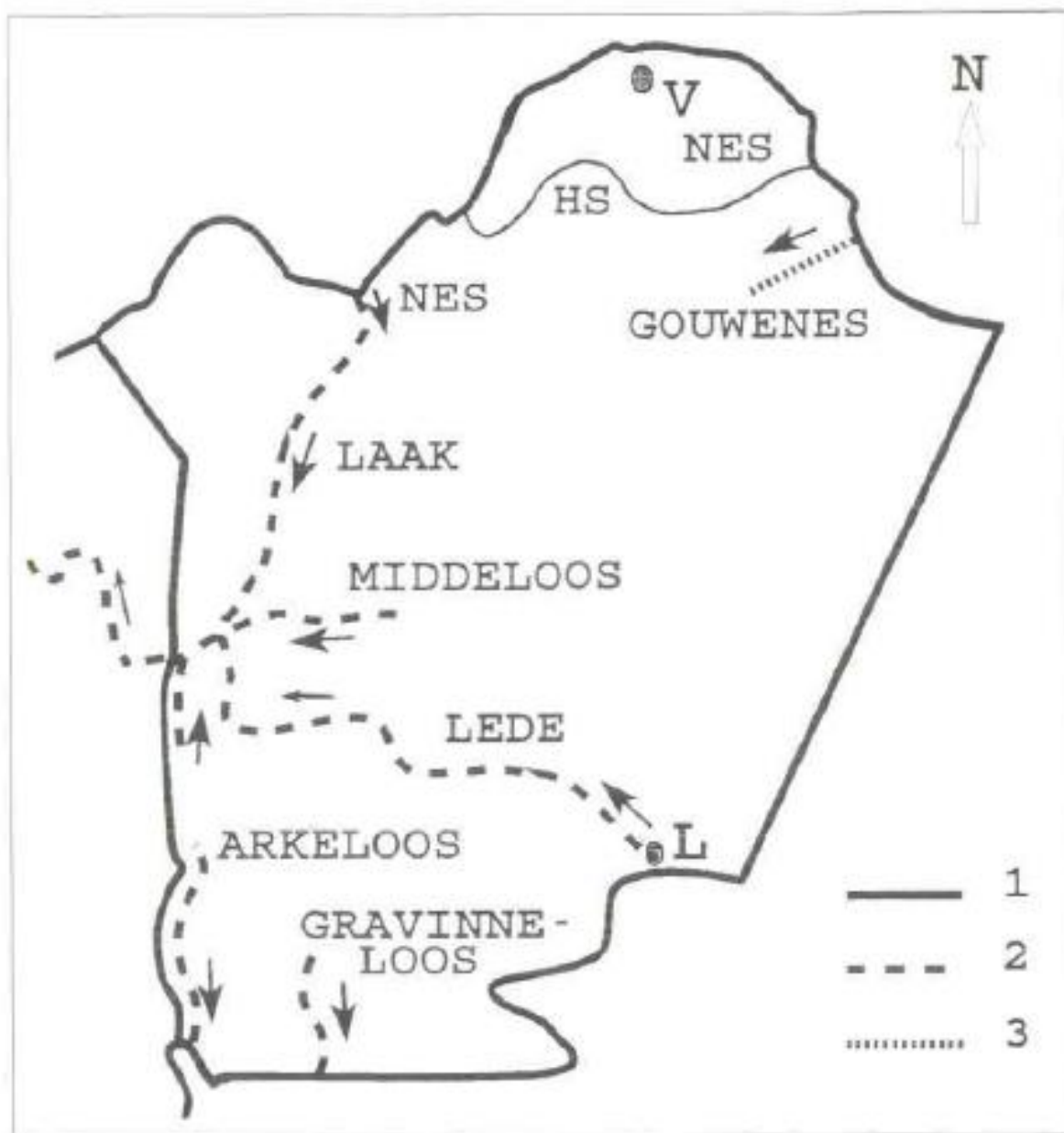
- Boerderijen stonden op de koppen van de percelen, vaak op een terp. Soms maakten de percelen een scherpe hoek met de weg in verband met de richting van de achterliggende veenontginningen. Daardoor kunnen ook huizen en boerderijen een hoek met de weg maken. Soms stond de bebouwing vooral aan een zijde van de weg. Op de rug van Leerbroek aan de noordzijde. Op andere linten kon dat plaatselijk wisselen.

Begroeiing en openheid

- Het landschap was beslotener dan de veenontginningen dieper de polder in, door erfbeplanting, fruitteelt en opgaande beplanting op de perceelsranden.

Recente veranderingen

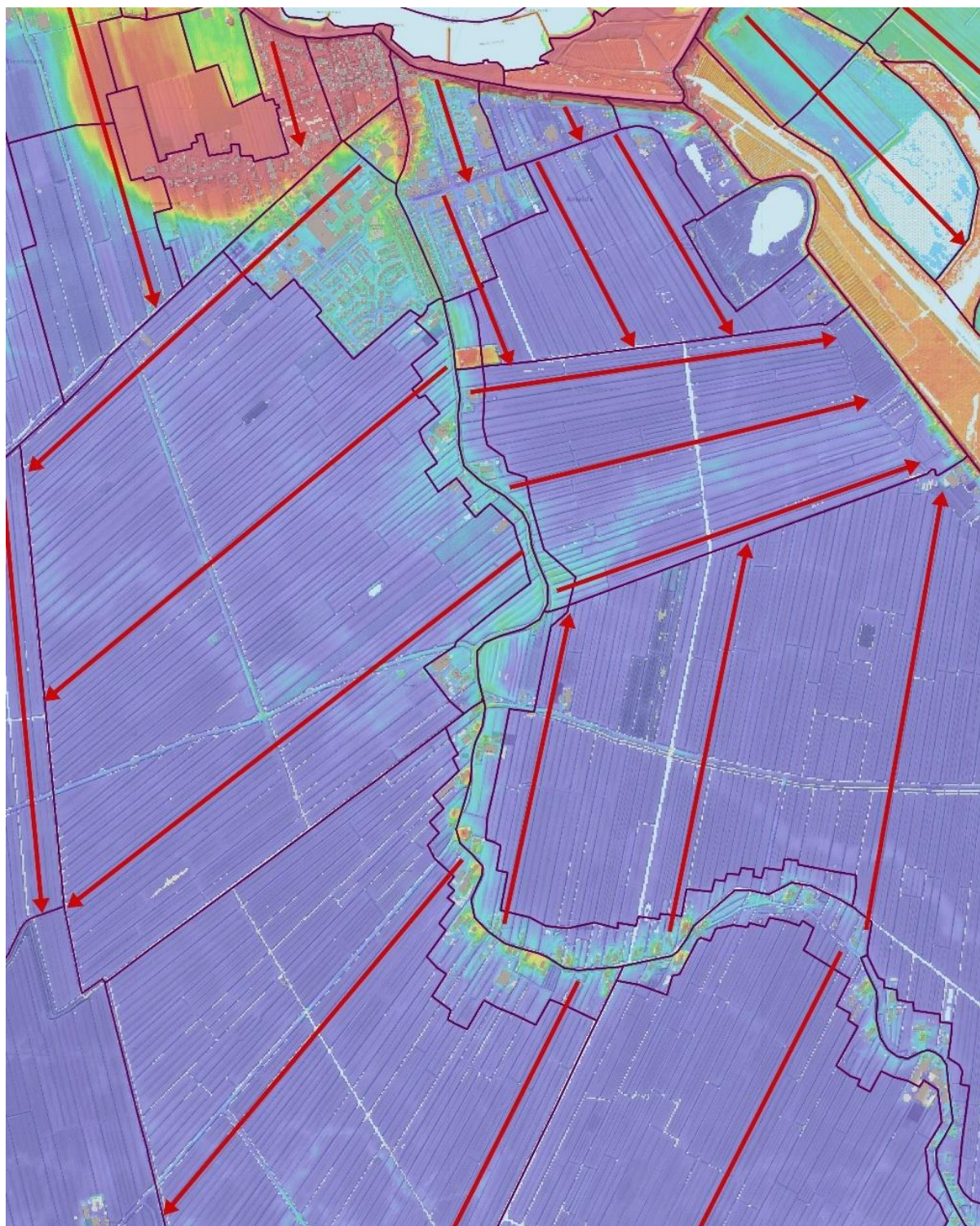
Het historische karakter van de bochtige wegen, de verkaveling de uitzichten op de polder en de oude boerderijen is over het algemeen goed bewaard gebleven. De bebouwingsintensiteit kan zijn toegenomen.

Figuur 16. Voormalige riviertjes in de Vijfheerenlanden (van voor de ontginning van de veengebieden) die later deels als ontginningsbasis gingen dienen volgens Heniger (1993). 1 = dijken, 2 = voormalige lokale riviertjes. Overige eenheden zijn niet relevant.

Figuur 17. Onregelmatige percelering langs de weg Weverwijk op de smalle oever van de Leede. Mogelijk is de kromme sloot op de achtergrond een restant van het vroegere veenriviervtje (Overland Vijfheerenlanden 205).

Figuur 18. Hoogtebeeld met de loop van de vroegere Middelloos, waar nu de Broekseweg overheen loopt, met het landschapstype 'Oever van een lokale rivier'. Aan weerszijden ligt het landschapstype 'Veenontginningen vanaf een lokale rivier' (eenheid 6). De rode pijlen geven de ontginningsrichting aan. De relatief hoge ligging van de oevers is hier duidelijk op te zien. Het hoogteverschil met de veenontginningen is zo'n 2 meter. Aan de hoogte van de oeverwallen in het noorden is ook te zien dat het water niet meer, zoals vroeger ooit het geval was, zonder gemalen op de Lek zou kunnen lozen.

Figuur 19. Boerderijen en de weg zelf liggen hoger dan de omliggende veenontginningen in de polder, zoals te zien is aan de diepe ligging van de sloten langs de Broekseweg Bij Broek ten zuiden van Ameide. De hooggelegen weg heeft waarschijnlijk ooit als waterkerende kade of dijk gefunctioneerd (Overland Vijfheerenlanden 367).

3.1.2 Middeleeuwse agrarische veenontginningen

Inleiding

Tussen de Linge en de Lek lag een enorm veengebied waarop vanaf ca. 550 v. Chr. bij overstromingen van de rivier langzamerhand een kleilaag werd afgezet (zie § 1.2). Deze gronden worden daarom ook wel aangeduid als klei-op-veengronden. Onder een kleilaag die varieerde van enkele tot meer dan 50 cm lag het slappe en natte veen. Het gebied was begroeid met natte broekbossen met wilgen en elzen. Dode plantenresten braken moeilijk af onder de over het algemeen zeer natte omstandigheden. We kunnen daarom aannemen dat ook de bovengrond erg weinig was. De gebieden waren onbewoond. Bewoners van de oeverwallen kwamen er om te vissen, te jagen, of riet en hout te halen. In droge perioden waren delen ervan mogelijk in gebruik voor (bos)beweiding.

Dit gebied werd gekenmerkt door een zeer vlakke ligging. Anders dan veengebieden met koepels van relatief hooggelegen veenmosveen, zoals die verder westelijk wel voorkomen, waren deze gebieden niet gemakkelijk te ontginnen. Door de lage en vlakke ligging was het lastig het water af te voeren.

Toch werd het veengebied vanaf de elfde of twaalfde eeuw in gebruik genomen. Toenemende bevolkingsdruk op de oeverwallen en machtspolitiek van de bisschop of de plaatselijke elite waren hiervoor drijvende factoren.

Het veen werd ontwaterd door sloten te graven die het gebied verdeelden in langgerekte stroken. Als ontginningsbasis dienden de al bewoonde hogere oeverwallen langs de Lek of de Linge, lokale riviertjes die al van nature door het moerasgebied stroomden, of gegraven weteringen. Langs een kade, meestal langs de ontginningsbasis, werden op de koppen van de stroken boerderijen gebouwd. Zo ontstonden bewoningslinten met boerderijen op regelmatige afstanden.

Naarmate men in Holland en Utrecht meer ervaring kreeg met het ontginnen van veenmoerassen ontstond er steeds vaker een standaardmethode met kavels van circa 30 roeden breed en 6 voorling diep, dus circa 115 x 1250 m. Zo'n kavel was niet alleen door één boerengezin te onderhouden en te bewerken, maar bood het ook bestaanszekerheid. Juist in Vijfheerenlanden, waar vanuit verschillende territoria werd ontgonnen en waar veenriviertjes zich door de moerassen kronkelden, was het moeilijk deze standaardmaten consequent te handhaven. Krommingen in de oeverwal of een lokaal riviertje zorgden ervoor dat de stroken die erachter werden getrokken in breedte gingen toenemen (divergeren) of afnemen (convergeren). Alleen daar waar oeverwallen of veenriviertjes ontbraken, of klein genoeg waren om te negeren, kon men grote rechthoekige ontginningsblokken uitzetten, waarbinnen de hoeven deze standaardmaten kregen (cope-ontginning)

De sloten die het veen ontwaterden kwamen uit op een aantal weteringen die het water richting rivieren moesten afwateren. Hoe verder westwaarts, dus hoe meer stroomafwaarts, hoe lager het rivierwaterpeil, hoe gemakkelijker het was het water te lozen. Deze weteringen lagen aanvankelijk ofwel aan de ontginningsbasis of juist aan de achterzijde van een ontginningseenheid.

Al vrij snel na de ontginning vernatte het ontgonnen gebied. Door wateronttrekking oxideerde het veen en klonk het in. Het maaiveld kwam daardoor lager te liggen. Naarmate de venige bovengrond verdween, werden de bodemeigenschappen steeds meer bepaald door de zeer zware, stugge en slecht waterdoorlatende komklei. Op deze dichte en natte gronden werd akkerbouw onmogelijk. De boeren moesten zich beperken tot grasland of nat bos.

Om de ontwatering te verbeteren werden extra sloten gegraven, waardoor de stroken vaak in de lengte werden gesplitst en dus smaller werden. Ook moesten, vaak dwars door de strokenstructuur, extra weteringen worden gegraven voor de afwatering richting rivieren. Deze secundaire weteringen en extra sloten zorgden bovendien voor een groter relatief wateroppervlak en daarmee een groter waterbergend vermogen.

Naarmate het land daalde, en de rivier relatief steeds hoger kwam te liggen, werd de afwatering steeds complexer. Het was door de in 1277 op de grens met de Alblasserwaard aangelegde Zouwendijk bovendien niet meer mogelijk om ver stroomafwaarts het water te lozen. Steeds moest naar nieuwe manieren worden gezocht om het water op de Lek of de Linge te lozen. Heniger (1993) en Bijl (2000) hebben omvangrijke werken geschreven over de waterbeheersing van Vijfheerenlanden (over respectievelijk de periode vóór 1460 en na 1566). De intensieve samenwerking die hiervoor nodig was, betekende de geboorte van het waterschapsbeheer. Uit de verschillende dijkcolleges ontstond in 1856 het Hoogheemraadschap van de Vijfheerenlanden, dat inmiddels is opgegaan in het Waterschap Rivierenland.

Een belangrijke mijlpaal in de waterbeheersing was de komst van de windmolen, waardoor de weteringen niet meer vrij hoefden af te wateren op de rivieren, maar water konden oppompen. Uit archieven blijkt dat al in 1460 gebruik werd gemaakt van windmolens.

7 Veenontginning vanaf de grote oeverwallen

De strookvormige ontginningen op en achter de oeverwallen (eenheid 4) werden in enkele gevallen verlengd tot diep het achterliggende veengebied in. De strokenstructuur liep dan door over de wetering heen die deze oeverwalontginningen afsloot. Ook het convergerende ofwel divergerende karakter van de oeverwalontginningen werd in het veen voortgezet. Er zijn twee grote eenheden van dit landschapstype: het zuidelijk deel van de Polder Achthoven en de noordwestelijk deel van de Oosterwijkse Polder. De ontginning van Hoog-Oosterwijk is grotendeels onder de bebouwing van Leerdam verdwenen. Deze ontginningen worden meestal gezien als de eerste fase van de ontginning van het uitgestrekte veengebied. Die moeten in de loop van de 11^e eeuw hebben plaatsgevonden. De totale lengte van een ontginningsblok (met ook de oeverwalontginningen op en achter de oeverwal) liep uiteen van 1500 tot 2000 meter in de Polder Achthoven en van 2000 tot 2500 meter in de Oosterwijkse Polder. Dat is veel meer dan de min of meer gestandaardiseerde lengtes van de cope-ontginningen (eenheden 10 en 11). Kenmerkend voor zowel de voor- als de achterzijde van deze ontginningen is dat er een wetering ligt en dat de kromming van die wetering een echo is van de kromming van de dijk (zie eenheid 3 en 4). Deze ontginningen bleven in eerste instantie onbewoond. De landeigenaren woonden op de oeverwallen. In het geval van de Oosterwijkse Polder werden al in de achttiende eeuw, mogelijk vroeger, ook aan de Achterdijk boerderijen gebouwd. In de polder Achthoven bleef dit landschapstype tot heden onbebouwd.

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- Divergerende of convergerende strookvormige kavels met een lengte tot 2500 meter, waarvan de richting wordt bepaald door de ontginningsas van de stroomrugontginningen.

Grondgebruik

- De klei-op-veengronden waren nat en in gebruik als grasland en nat bos. Binnen de bospercelen lagen ook wel eendenkooien. Waar onder het klei-op-veenpakket stroomruggordels lagen was de maaiveldafval gering. Hier lagen ook wel enkele akkerbouwpercelen.

Wegen en waterlopen

- De aan de voor- en achterzijde van de ontginning lagen al vanaf de ontginning weteringen. Later werd ook dwars door de ontginning van de Oosterwijkse Polder een secundaire wetering gegraven, de Broekgraaf.

Bebouwing

- Bebouwing ontbrak in het zuidelijk deel van de polder Achthoven. Er was enige bewoning op de achterkade (de Molenkade) van de Oosterwijkse Polder.

Begroeiing en openheid

- De polder Achthove bestond voor een groot deel uit natte bospercelen afgewisseld met grasland. Het gebied was daardoor besloten, maar tussen de bospercelen door waren verre uitzichten mogelijk. De Oosterwijkse Polder was buiten de perceelsgewijze bospercelen zeer open. Doordat sloten de perceelsgrenzen vormden, waren geen veekerende perceelsscheidingen nodig.

Recente veranderingen

. De Oosterwijkse polder is doorsneden door de spoorlijn en aan de voorkant van dit landschapstype (de Tiendweg) is enige bebouwing gekomen. Daarnaast zijn sommige percelen verbreed, maar de strokenstructuur en de grote open ruimte is nog goed beleefbaar. In de zomermaanden kunnen percelen met mais de openheid wat verstoren. De Polder Achthoven is weinig veranderd.

Figuur 20. De met gras begroeide molenkade die de achtergrens vormt van de Polder Achthoven. Rechts zijn natte bospercelen en graslanden te zien die nu als natuur worden beheerd. (Overland Vijfheerenlanden 058).

Figuur 21. Vanaf de Koenderseweg aan de rand van Leerdam is er ver uitzicht over de Oosterwijkse Polder mogelijk. De Broekgraaf is een secundaire wetering die werd gegraven toen in de eeuwen na de ontginning de afwatering verslechterde. (Overland Vijfheerenlanden 116).

8 Veenontginningen vanaf een lokale rivier

Na de veenontginningen vanaf de oeverwallen bleef er een groot en ontoegankelijk moerassig gebied met broekbos over tussen de oeverwallen van de Lek en de Linge. Dit gebied was min of meer bereikbaar via de lokale riviertjes die hier stroomden. Vooral als deze riviertjes een zandig-kleiïge oeverwal hadden gevormd, dan was hier al voor de grote veenontginningen bewoning mogelijk (zie eenheid 6). Waarschijnlijk werd vanaf deze oevers een volgende fase in de ontginning van het veen ingezet, die ook in de loop van de 11^e eeuw of begin 12^e eeuw plaats vond.¹⁸ Min of meer recht op deze kleine rivieroeveren werden sloten gegraven. Anders dan bij de veenontginningen vanaf de oeverwallen van Lek en Linge hadden deze geen divergerend of convergerend karakter. Achteraan de ontginning hadden de kavels ongeveer dezelfde breedte als vooraan. Er lijkt daarom meer sprake van een meer gepland karakter met een meer gestandaardiseerde methode. De diepte van de ontginningen kon echter enorm variëren, tot ruim 2500 meter bij de ontginningen vanaf Middelbroek. Alleen bij Leerbroek was een min of meer uniforme lengte van zo'n 1500 meter. Mogelijk zijn die ontginningen ook te zien als veenontginningen met cope-patroon (eenheid 9). De kaart bij eenheid 6 geeft een beeld van deze veenontginningen.

¹⁸ Heniger vermeldt, verwijzend naar schaarse archiefbronnen, dat de ontginningen langs de laak en mogelijk ook die in Leerbroek in uitvoering verkeerden in de jaren rond 1108.

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- Rechte, strookvormige kavels min of meer loodrecht op de gemiddelde richting van de ontginningsbasis (oever van lokale rivier) maar zich niet steeds aanpassen aan de lokale richting. Daardoor is er geen of veel minder sprake van divergerende of convergerende kavels. De percelen hebben een lengte die varieert van ca. 1500 (Leerbroek) tot 2500 meter (Middelbroek-Zuid).
- Plaatselijk, mogelijk op plekken waar al rechten waren geclaimd door andere ontginners, is de diepte veel minder, tot enkele honderden meters. In de ontginningen ten noorden van Leerbroek lijkt men een uniforme lengte van zo'n 1500 meter te hebben gehandhaafd. De ontginningsbasis van Middelkoop (dat is de weg Middelkoop) heeft daardoor grofweg dezelfde richting en dezelfde bochten als de Leerbroekse weg.

Grondgebruik

- De klei-op-veengronden waren nat en in gebruik als grasland en nat bos. Eendenkooien waren hier zeldzamer. Waar onder het klei-op-veenpakket stroomruggordels lagen was de maaiveldaling geringer. Hier lagen ook wel enkele akkerbouwpercelen. Dat was vooral het geval in Leerbroek.

Wegen en waterlopen

- Aan de voor- en achterzijde van de ontginning lagen vanaf de ontginning meestal al weteringen. Later werden ook dwars door de ontginning secundaire weteringen gegraven. In de Oost-Lakerveldsche polder liggen zelfs twee van dergelijke weteringen.

Bebouwing

- De bebouwing stond aan de ontginningsbasis bij de riviertjes (eenheid 6). In dit landschapstype kwam nagenoeg geen bebouwing voor.

Begroeiing en openheid

- Buiten de perceelsgewijze bospercelen was het gebied zeer open. Doordat sloten de perceelsgrenzen vormden, waren geen veekerende perceelsscheidingen nodig. De zone met intensiever grondgebruik bij de boerderijen lag vooral in eenheid 6 (oevers lokale rivier).

Recente veranderingen

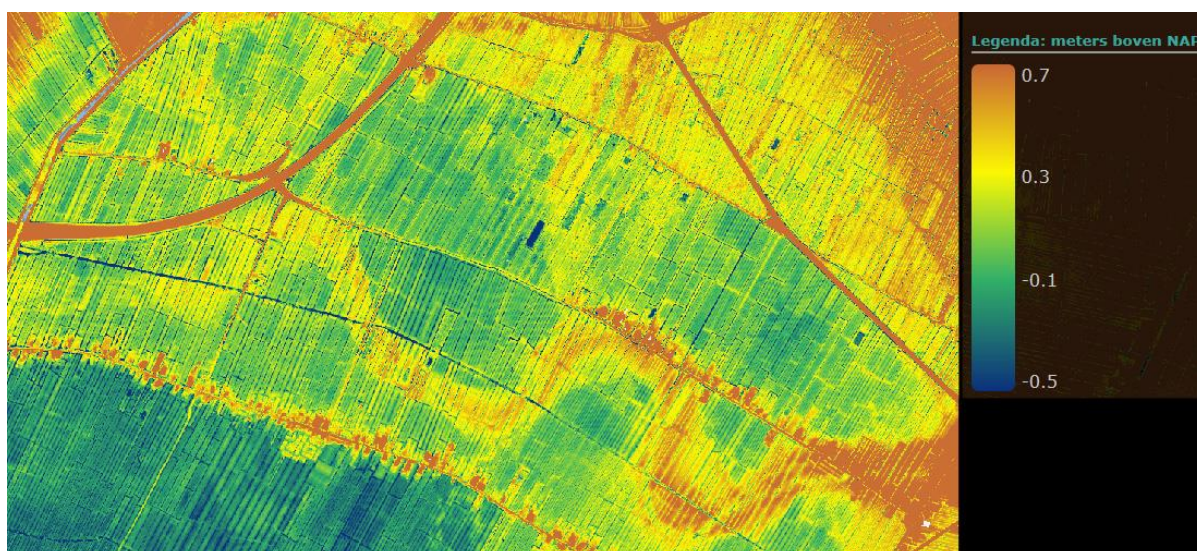
De polder zijn over het algemeen nog onbebouwd. Sommige percelen zijn verbreed, maar de strokenstructuur en de grote open ruimte zijn nog goed beleefbaar. De West-Lakerveldsche polder wordt doorsneden door de snelweg.

9 Veenontginningen met cope-patroon

Na de veenontginningen vanaf de lokale riviertjes bleef er nog een groot min of meer vlak gelegen moerassig gebied over tussen de ontginning van Leerbroek en de ontginningen op en achter de oeverwallen van Vianen, Hagestein en Everdingen. In het algemeen wordt aangenomen dat dit gebied vanaf het tweede kwart van de 12^e eeuw is ontgonnen¹⁹. Meer nog dan bij de voorgaande ontginningen ging men in dit gebied planmatig en volgens een gestandaardiseerde methode te werk.

Landmeters werden hier niet gehinderd door (evt. al bewoonde) grotere riviertjes of andere obstakels en konden rechthoekige ontginningsblokken tekenen met daarin nieuwe kavels van min of meer vaste lengte en breedte. Voor de afwatering werden nieuwe weteringen gegraven. De ontginningsblokken werden omgeven door kaden die het water van niet ontgonnen restgebieden moesten weren. Bij de planning van de veenvlakteontginningen lag de locatie van de boerderijen vanaf het begin vast. Bolgerijen is ontwaterd met een slotenpatroon met beproefde afmetingen van circa 115 x 1050-1100 m, 30 roeden bij (ca.) 6 voorling. In de veenontginningsblokken Over- en Neder Boeicop waren de oorspronkelijke kavels circa 115 m breed (30 roeden), maar liepen ze wat dieper het veen in, circa 1260-1335 m.

Op de ontginningsassen op de koppen van de strookvormige percelen was een boerderijenlint gepland. Toch zien we op kaarten uit de 19^e eeuw dat delen van de ontginningsassen niet bewoond waren, zoals het geval was in delen van Bolgarijen. We gaan ervan uit dat door vernatting een deel van dit lint onaantrekkelijk werd voor bewoning. Op het AHN-beeld is te zien dat men ging wonen op een oude stroomrug in de ondergrond die door klink en oxidatie van het veen tevoorschijn kwam. Ook de kern van Zijderveld ligt daarop. Daar waar de onderliggende stroomrug de ontginningsbasis kruist, liggen niet alleen de boerderijen hoger in het land, maar zijn de sloten veel dieper ingegraven. Sinds deze boerderijverplaatsing is een deel van het lint onbewoond en kent een ander deel juist een hoge concentratie aan bewoning. Opvallend is overigens dat de boerderijen vanouds vooral aan de noordzijde van de Zijderveldse laan staan.

Figuur 22. De stroomrug in de ondergrond bepaalde de secundaire clustering van de historische bewoning in Bolgerijen volgens het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN-1).

¹⁹ Zie o.a. Pons, p. 31 of Heniger, p. 38, 39.

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- De bijzonder regelmatige verkavelingsstructuur, zoals die op negentiende-eeuwse topografische kaarten is te zien, gaat terug op de middeleeuwse inrichting volgens het bekende principe van de copeontginningen. Door een gedurende de eeuwen voortzettende vernatting was de slotenverkaveling met jongere lengte- en dwarssloten verder opgedeeld.

Grondgebruik

- Het landgebruik bestond in de 19e eeuw overwegend uit grasland. Op plekken met oude stroomgordels, waar het maaiveld minder daalde, waren soms ook enkele akkers of boomgaarden. Ook dicht bij de boerderijen waren akkers, tuinen en boomgaarden te vinden.

Wegen en waterlopen

- De kaden uit de tijd van de ontginning dienden ook als weg. Langs de kaden liepen weteringen die zorgden voor afwatering van het water uit de poldersloten. Toen de ontwatering in de eeuwen na de ontginning verslechterde, werden in de meeste cope-ontginningen ook secundaire weteringen gegraven, die nu meestal nog bestaan.

Bebouwing

- De oude boerderijen staan langs de weg die ook als ontginningsas dienst deed. Vaak waren dergelijke wegen eenzijdige bebouwingslinten. De boerderijen stonden aan de kant van de bij de ontginning horende percelen. Soms bepaalde ook een onderliggende stroomrug de locatie van de boerderijen. Zo stonden de oude boerderijen langs de Zijderveldse Steeg voornamelijk in Lang- en Zout-Bolgerijen, waar de onderliggende stroomrug deze steeg kruist (zie figuur). Het tussenliggende gebied was praktisch onbewoond.

Begroeiing en openheid

- De meeste cope-ontginningen werden gekenmerkt door een praktisch open graslandschap, soms afgewisseld met bospercelen met grienden. De kaden in het gebied waren vaak met bomen, waaronder knotwilgen, beplant.

Figuur 23. Strookvormige percelen met afwisselend grasland en opgaand hout gezien vanaf de Bolgerijse Kade naar het zuiden (Overland 32 (2014)).

Recente veranderingen

Het landschap van de copeontginning is verrassend gaaf gebleven. Perceelsvergroting of versnippering heeft nauwelijks plaatsgevonden. Enkele gebieden met veel opgaand hout, zoals delen van Bolgerijen, worden ook nu nog gekenmerkt door percelen met bos of grienden, vaak in een fraaie afwisseling met open graslandpercelen. In het kader van de ruilverkaveling zijn wegen in het gebied gelegd, om de percelen beter bereikbaar te maken. Deze zijn echter niet bebouwd en meestal ook niet beplant, zodat het effect op de openheid beperkt is. Wel is de bebouwing langs de oude linten geïntensiveerd of is er bebouwing gekomen (vaak grote stallen van melkveehouderijen) langs achterkaden of vroeger eenzijdig bebouwde wegen.

10 Veenontginning met copepatroon, oorspronkelijk brede zijdwende

De ontginningsblokken evenwijdig aan de Diefdijk (Neder- en Over-Zijderveld, Kortgerecht en Nieuw Schaayk) waren, zo nemen we aan, oorspronkelijk een brede strook veen die als zogenaamde 'brede zijdwende' onontgonnen bleef. Omdat het maaiveld hier niet daalde, fungeerde dit gebied als een brede dam tegen het bovenwater uit de Betuwe. In de naam Zijderveld leest men het middeleeuwse begrip sidewende. Deze brede zijdwende is pas in tweede instantie met een van de omgeving afwijkende oost-westlopende verkavelingsstructuur ontgonnen en ontwaterd. Dat gebeurde volgens de standaardmaten van cope-ontginningen. De ontginningsbasis lag langs de Schaikseweg - Dorpsweg-Graaf Huibertlaan). De oorspronkelijke hoevebreedte was circa 115 m (ca. 30 roeden); de kaveldiepte circa 1280 m (ca. 6 voorling).

Na 1284 werd de achterkade van deze ontginningen opgehoogd tot een dwarsdijk, de Diefdijk, tussen de Lek en de Linge (zie eerder). Het bewoningslint langs de Diefdijk dateert van ná deze ophoging. Dankzij de Diefdijk die behalve plaatselijk water, ook overstromingswater uit de Betuwse kommen tegenhield, zijn de Vianense kommen bewoond gebleven. Het gebied ten oosten van de Diefdijk werd daarentegen steeds natter en is ontvolkt geraakt.

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- Het gebied werd gekenmerkt door een regelmatige strokenverkaveling van het copetype, met een ontginningsdiepte van praktisch 1250 m.

Grondgebruik

- Grasland was het overheersende landgebruik met akkers, tuinen en boomgaarden dicht bij de boerderijen langs het ontginningslint. Langs de Diefdijk lagen lagergelegen percelen. Waarschijnlijk was hier specie voor aanleg en onderhoud van de dijk gewonnen. Deze percelen waren in gebruik als nat bos of griend. Verspreid over de stroken kwamen ook akkers voor. Verder kwamen er in de polder weinig bospercelen voor.

Wegen en waterlopen

- Langs de oorspronkelijke ontginningsbasis liep een weterring. Hier lag ook de doorgaande weg en ook de Diefdijk bood ruimte aan een doorgaande weg. In de polder Nieuw Schaayk lag dwars over de kavels een secundaire weterring. Op enige afstand waren verbindingswegen tussen de ontginningsbasis en de Diefdijk.

Bebouwing

- Langs de ontginningsbasis lag een bebouwingslint, vooral aan de oostzijde van de weg. Ook aan de voet van de Diefdijk had zich een lineair boerderijlint gevormd (figuur 25), mogelijk omdat men zich veilig waande aan de voet van de dijk.

Begroeiing en openheid

- Het midden en westen van Zijderveld kenden een open karakter. Langs de Diefdijk was het landschap beslotener door bosopslag en grienden in de verlaagde percelen

Recente veranderingen

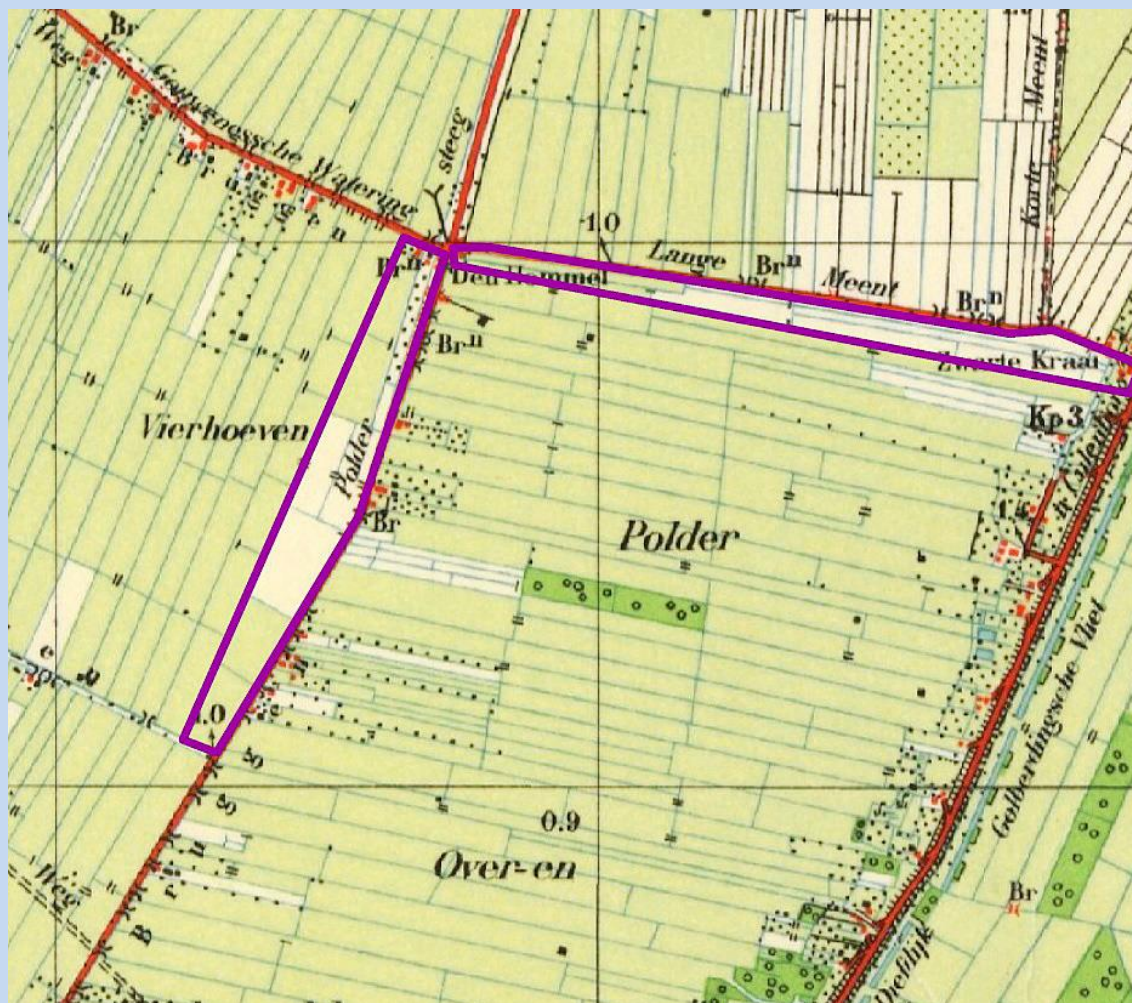
Net als de andere copeontginningen is het landschap verrassend gaaf. De openheid en kavelstructuur is gehandhaafd gebleven. Er is nog een duidelijke relatie met de Diefdijk, waarvandaan op een aantal plekken een weids uitzicht mogelijk is. Het bewoningslint is verdicht en de bebouwing is toegenomen, waardoor dit uitzicht enigszins is aangetast. Vooral ten zuiden van Zijderveld liggen er nog veel nat-bospercelen langs de Diefdijk.

Figuur 24. Zicht vanaf de Diefdijk op een oud boerderij-erf over de polder Nieuw-Schaayk. De strokenverkaveling met gras en nat bos (vaak op verlaagde percelen achter de dijk) zijn goed te zien. (Overland Vijfheerenlanden 268).

Kleinere brede zijdwendes

Binnen het landschap van de veenontginningen zijn meer brede zijdwendes te ontwaren op de randen van ontginningseenheden. Ze zijn echter veel minder breed dan dat de zijdwende van Zijderveld ooit was. Het zijn meestal strookvormige percelen die enigszins afwijken van de normale breedte en ze hebben soms een wigvorm. Ze zijn niet als afzonderlijk landschap in kaart gebracht.

Figuur 25. Twee kleinere brede zijdwendes (paars omtrokken) laten zich door hun onregelmatige vorm nog duidelijk in het vooroorlogse kaartbeeld aanwijzen. (Topografische kaart, oorspronkelijke schaal 1:25.000, blad 38f, 1936).

11 Veenontginning zonder bewoning

In het gebied komen enkele veenontginningseenheden voor die op historische kaarten onbewoond waren. Ze waren dus anders van opzet dan meestal het geval was bij veenontginningen, waarbij direct al bewoningslinten gepland waren aan de ontginningsassen. Onder dit landschapstype rekenen we die gebieden waarvan we vermoeden dat er al vanaf het moment van ontginning geen bewoning was. De ontginningseenheden Tienhovensche Polder-Zuid en Zevenhoven-Noord horen bij dit landschapstype. Pons (2006) vermoed dat deze gebieden wellicht in eerste instantie te nat waren, en in gebruik waren

als meent bij boeren die elders woonden. Toen later toch werd ontgonnen bleven ze bij deze boeren in gebruik, zodat er geen bewoningsas ontstond. Ook met nog steeds onbewoonde eenheid Scharperswijk was dit waarschijnlijk het geval.

Ook andere ontginningseenheden waren soms deels onbewoond. Hier kan ook een andere oorzaak mogelijk zijn, namelijk dat gebieden later vernatten, nadat door klink en oxidatie het land daalde. Als er geen oplossing gevonden kon worden om het water beter af te voeren, dan gingen de betrokken eigenaren elders wonen. Dit geldt mogelijk voor delen van Autena (zie eenheid 12). Deze gebieden zijn niet afzonderlijk in kaart gebracht.

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- Strookvormige verkaveling met min of meer vaste breedtes van de stroken. In de polder Zevenhoven-Noord is er aan de Zouwendijk een afwijkende onregelmatige blokverkaveling die wellicht te maken heeft met het winnen van klei voor de dijk.

Grondgebruik

- grasland met enkele bospercelen. In de Tienhovensche Polder Zuidzijde kwam ook een eendenkooi voor.

Wegen en waterlopen

- Langs de voor- ofwel achterzijde lagen weteringen, later werden ook secundaire weteringen gegraven

Bebouwing

- In de negentiende eeuw waren deze polders onbewoond en onbebouwd.

Begroeiing en openheid

- De polders kenden grote openheid, zonder opgaande begroeiing op de perceelsgrenzen. Wel lagen er enkele perceelsgewijze bossen.

Recente veranderingen

- De strokenstructuur is gehandhaafd. De Tienhovensche Polder Zuidzijde is doorsneden met een weg waarlangs een nieuwe boerderij staat. Er zijn nog maar een of twee bospercelen. Er is nog een grote openheid, met name in het noordelijk deel. In Zevenhoven-Noord is langs de Broekseweg enige bebouwing ontstaan, maar hier is nog steeds geen sprake van een lint, zoals meer zuidelijk langs deze weg het geval is. Ook aan de achterzijde van deze polder (aan de Zouwendijk) is enige bebouwing gekomen.

Figuur 26. De Tienhovensche Polder Zuidzijde heeft nog steeds een onbebouwd karakter, zonder bewoningslint langs de aangrenzende wegen. (Overland Vijfheerenlanden 382).

12 Veenontginning in restgebied

Nadat de bovenbeschreven veenontginningen waren uitgevoerd bleven er nog een aantal gebieden over. Voor de ontginningsblokken van Autena, Tienhoven en Vierhoeven geldt dat het vanwege de kromming van de kaden in het noorden niet mogelijk was om met de standaardmaten van de copeontginning te werken. Het was een restgebied, maar dat betekent niet dat het daarmee veel later is ontgonnen dan de aangrenzende cope-ontginningen. Misschien vond de uitvoering bijna gelijktijdig plaats. Met name Autena was in de negentiende eeuw vrijwel onbewoond. Langs de Autenase Kade was - zeker rond 1850 - nauwelijks een boerderij te vinden. Mogelijk was er oorspronkelijk wel bewoning, maar verdween deze als gevolg van wateroverlast. Volgens een door Dekker (1983) geraadpleegde bron verdween de kerk van Autena in de 13^e of 12^e eeuw 'per eluvionem' (door overstroming). Wel stonden er boerderijen tegen de Tienhovense Weg, zo dicht mogelijk richting de iets drogere oeverwallen.

Onder de restgebieden rekenen we ook grotere gebieden die onontgonnen bleven omdat ze te laaggelegen en te nat waren om te ontginnen. Deze gebieden hadden nog lang een belangrijke functie. Er kon water op geloosd worden vanuit de al wel ontgonnen gebieden. Ze deden dus dienst als waterbergingsgebied. Deze gebieden konden pas worden ontgonnen nadat voor de bestaande ontginningen goed alternatieven waren gevonden voor de waterafvoer. Voor de ontginningen van

Nieuwland was dat waarschijnlijk omstreeks 1200 het geval (Pons, 2006). Behalve de variërende perceelslengte lijken deze ontginningen in veel opzichten op die van de cope-ontginningen.

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- Kenmerkend voor de verkaveling van deze restgebieden is dat er geen standaardlengte was. De lengte van de kavels werd bepaald door de grootte van de ruimte die nog moest worden ontgonnen.

Grondgebruik

- De polders Autena en Tienhoven waren in historische tijd nog erg nat. Waarschijnlijk om die reden werd zeker de helft van dit gebied ingenomen door griendhout en populierenopstand. Naast de natte omstandigheden had deze extensieve vorm van landgebruik waarschijnlijk te maken met de grote afstand tot de boerderijen. Het overige land lag onder gras. Dichter bij de boerderijen, langs de Tienhovense Weg, was meer grasland en lagen zelfs enkele akkers. De gebieden rond Nieuwland waren na ontginning beter ontwaterd. Het landgebruik onderscheidt zich niet sterk van de copeontginningen met vooral grasland, plaatselijk een bosperceel en kleine akkers en tuinen dicht bij de boerderijen.

Wegen en waterlopen

- De wegen lagen op de oude kaden die bij de ontginning van het gebied waren opgeworpen. Langs de kaden liepen weteringen die het gebied afwaterden. Daarnaast waren er ook secundaire weteringen.

Bebouwing

- De bebouwing stond vooral langs de ontginningsassen. Bij Autena ontbrak bebouwing op deze as. De polders zelf zijn grotendeels onbebouwd gebleven.

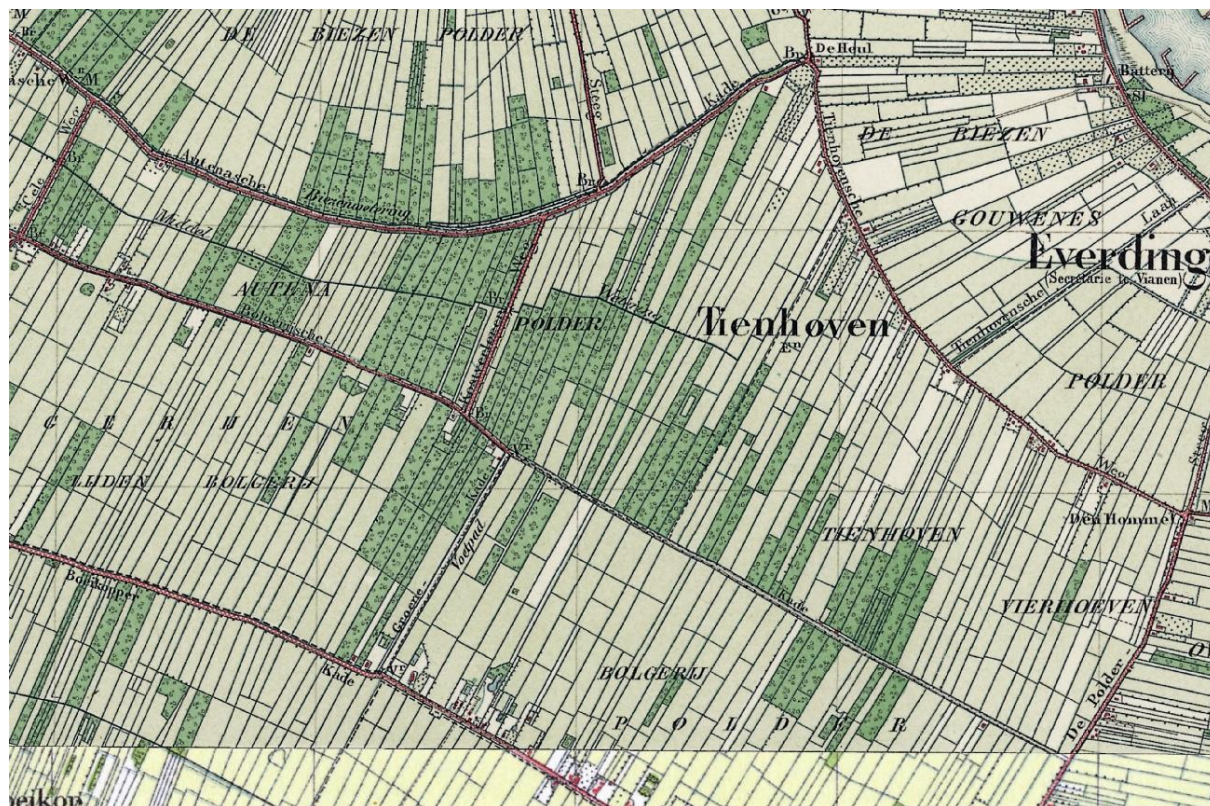
Begroeiing en openheid

- De polders Autena en Tienhoven hadden een relatief grote oppervlak land met houtopslag en daardoor een gesloten indruk, met tussen de percelen toch verre uitzichten. De andere ontginningen hadden minder bospercelen en waren opener.

Recente veranderingen

Net als de copeontginningen zijn deze gebieden relatief gaaf behouden gebleven. De polder Autena, waar bospercelen worden afgewisseld met graslanden is weinig veranderd. De grienden, bospercelen en graslanden worden nu deels als natuurgebied beheerd. In polders als Quakernaak, Lang- en Kort Nieuwland is het landschap minder bosrijk maar ook vrij gaaf gebleven. Net als bij de cope-ontginningen heeft perceelsvergroting of versnippering weinig plaatsgevonden. In het kader van de ruilverkaveling zijn wegen in het gebied gelegd, om de percelen beter bereikbaar te maken. Deze zijn echter niet bebouwd en meestal ook niet beplant, zodat het effect op de openheid beperkt is. Wel is de bebouwing langs de oude linten geïntensiveerd of is er bebouwing gekomen (vaak grote stallen van

melkveehouderijen) langs achterkaden of vroeger eenzijdig bebouwde wegen. In de polder Quakernaak is een bungalowpark gebouwd.

Figuur 27. De restontginning van Autena, Tienhoven en Vierhoeven tussen andere ontginningen, met sterk wisselende kavellengtes op een kaart van omstreeks 1915.

Figuur 28. Strookvormig perceel met recent afgezette griend gezien vanaf de Bolgerijse Kade, iets ten oosten van de Kostverlorenweg. Op de voorgrond de Altenase Wetering die het water uit de ontwateringssloten naar het westen toe afwatert (Overland 39 (2014)).

Figuur 29. Vanuit de Leerbroeksche Vliet ten zuiden van Nieuwland werd het zuidoostelijk deel van het restgebied ontgonnen, zo nemen we aan. Aan de oostkant van de wetering ligt de Smalzijde, die de basis was voor de ontginning Laag-Nieuwland. De kavels reikten tot aan de Achterdijsche Wetering achter de Oosterwijkse Polder (eenheid 7). Door de onregelmatige vorm van het restgebied maken de kavels een scherpe hoek met de weg, en dat geldt ook vaak voor de huizen en boerderijen op de koppen van de kavels, zoals hier op nummer 8. Deze kavels hebben ook een sterk verloop in lengte, vanaf 2 kilometer ter hoogte van de dorpskern van Nieuwland tot enkele tientallen meters in het zuiden van deze ontginningseenheid. (Overland Vijfheerenlanden 176).

13 Zouweboezem

Kenmerkend voor veenontginningen is dat er hoogteverschillen zijn tussen gebieden die meer of minder zijn ontwaterd. Hoog in het landschap liggen gebieden met zogenaamd boezemwater. Laaggelegen polders wateren door molens, later door gemalen, af op deze hoger gelegen boezemwateren. Deze hogere boezemwateren kunnen vervolgens gemakkelijker afwateren op de Lek of de Linge. Het boezemwater kan zich beperken tot alleen een wetering, maar wanneer een groter gebied als boezem wordt ingericht zijn de mogelijkheden voor waterberging veel groter. Dat kan een uitkomst zijn als bij langdurig hoogwater op de rivieren ook het boezemwater niet geloosd kan worden. Doordat in het boezemgebied de waterstand hoog is, is er veel minder sprake van inklinking en oxidatie van het veen, waardoor het maaiveld minder is gedaald en nu hoger ligt.

De Zouweboezem (of Zederikboezem) is een bijzonder voorbeeld van zo'n boezemgebied. Het is aangelegd in het meest westelijke en dus het meest stroomafwaarts gelegen gebied van Vijfheerenlanden, tegen de Zouwendijk aan. In 1370 werd het besluit genomen de Oude Zederik te graven, evenwijdig aan- en op enige afstand van de Zouwendijk. Eveneens in dat jaar gaf de graaf van Holland permissie in de Lekdijk een sluis aan te leggen. Deze stond dwars op de weteringen van een flink aantal poldergebieden en kon hun water op de Lek lozen. In het zuiden was er een verbinding met de Zederik zodat er ook wel op de Linge is geloosd. Vanaf halverwege de vijftiende eeuw verschenen watermolens aan de mondingen van de weteringen op de Oude Zederik, zodat het water hier hoger werd dan de polderpeilen. Daardoor kon bij normale rivierpeilen op de Lek geloosd worden. Uiteindelijk kreeg het hele gebied tussen Oude Zederik en de Zouwendijk dit waterpeil, en was het tot een groot boezemgebied geworden. Later werd het boezemgebied nog vergroot door een boezemgebied in de polder Achthoven (de vingervorm ten noorden van de Oude Zederik).

In 1566 bleek dit systeem niet meer afdoende. Er werd besloten om in de uiterwaard bij Ameide (De Sluische waarden, zie ook eenheid 20) zes molens te plaatsen om het boezemwater verder omhoog te pompen. Deze molens begaven het in de loop van zeventiende eeuw, en door verbeterde afwatering op de Lek was het enige tijd niet nodig om ze te vervangen. Omstreeks 1720 liepen de waterstanden in de Lek weer op als gevolg van de aanleg van het Pannerdensch Kanaal. Er werd besloten tot de bouw van nieuwe bovenmolens en in de Achthovense Uiterwaarden (nu de Sluische Waarden, zie eenheid 20) werd een zogenaamde bovenboezem gegraven en omkaad. Zo was een zogenaamde molengang ontstaan met verschillende waterpeilen met onder- en bovenmolens.

Het grote aantal molens langs deze boezem weerspiegelt het enorme belang voor de waterhuishouding van Vijfheerenlanden. Er stonden volgens een opgave van Van Groningen (1989) in het begin van de negentiende eeuw 23 windmolens (onder- en bovenmolens) die via een stelsel van weteringen hun water op de Oude en Nieuwe Zederik uitsloegen. De verdeling was als volgt: Polder Lakerveld: 4 molens, polder Lexmond: 2 molens, polder Bloemendaal en Ganskampen: 1 molen, polder Quakernaak: 1 molen, polder Middelkoop: 2 molens, polders Everdingen, Over- en Neder-Zijdeveld en Over-Heicop (de Huibert): 2 molens, polder Neder-Heicop: 2 molens, polders Neder- en Over-Boeicop: 2 molens, polder Bolgerijen: 2 molens, polder Autena: 2 molens, polders de Biezen, de Eng, het Mafit en Gouwenes: 1 molen.

Van al deze molens zijn er nog enkele over. Het pompwerk wordt nu gedaan door gemalen.

Op de natte en venige gronden groeit riet en nat bos. Er is nog enigszins een percelering herkenbaar, die laat zien dat de boezem oorspronkelijk een veenontginning was.²⁰

Historische karakteristiek:

Verkavelingsstructuur

- Het zuidelijk deel heeft strookvormige percelen waarvan het patroon overeen komt met dat van de aanliggende ontginningseenheid Meerkerksbroek ofwel Middelbroek-Noord. Dat wijst erop dat de Zouwendijk hier op enige afstand is gelegd van de zijkade van deze ontginning. Er is dus land opgegeven om de aanleg van de dijk mogelijk te maken. Meer noordelijk lijkt minder sprake van een doorgaande structuur onder de Zouwewijk door.

Grondgebruik

- In de negentiende eeuw was het boezemland ondanks de zeer natte omstandigheden in agrarisch gebruik met nat grasland, waarschijnlijk hooiland en nat bos. De natste plekken waren moerassig van aard.

Wegen en waterlopen

- Over de Zouwendijk liep een doorgaande weg en mogelijk was ook de kade langs de Oude Zederik begaanbaar. Er waren geen dwarswegen over de boezem.

Bebouwing

- Op de kaden rond de boezem stonden veel molens.

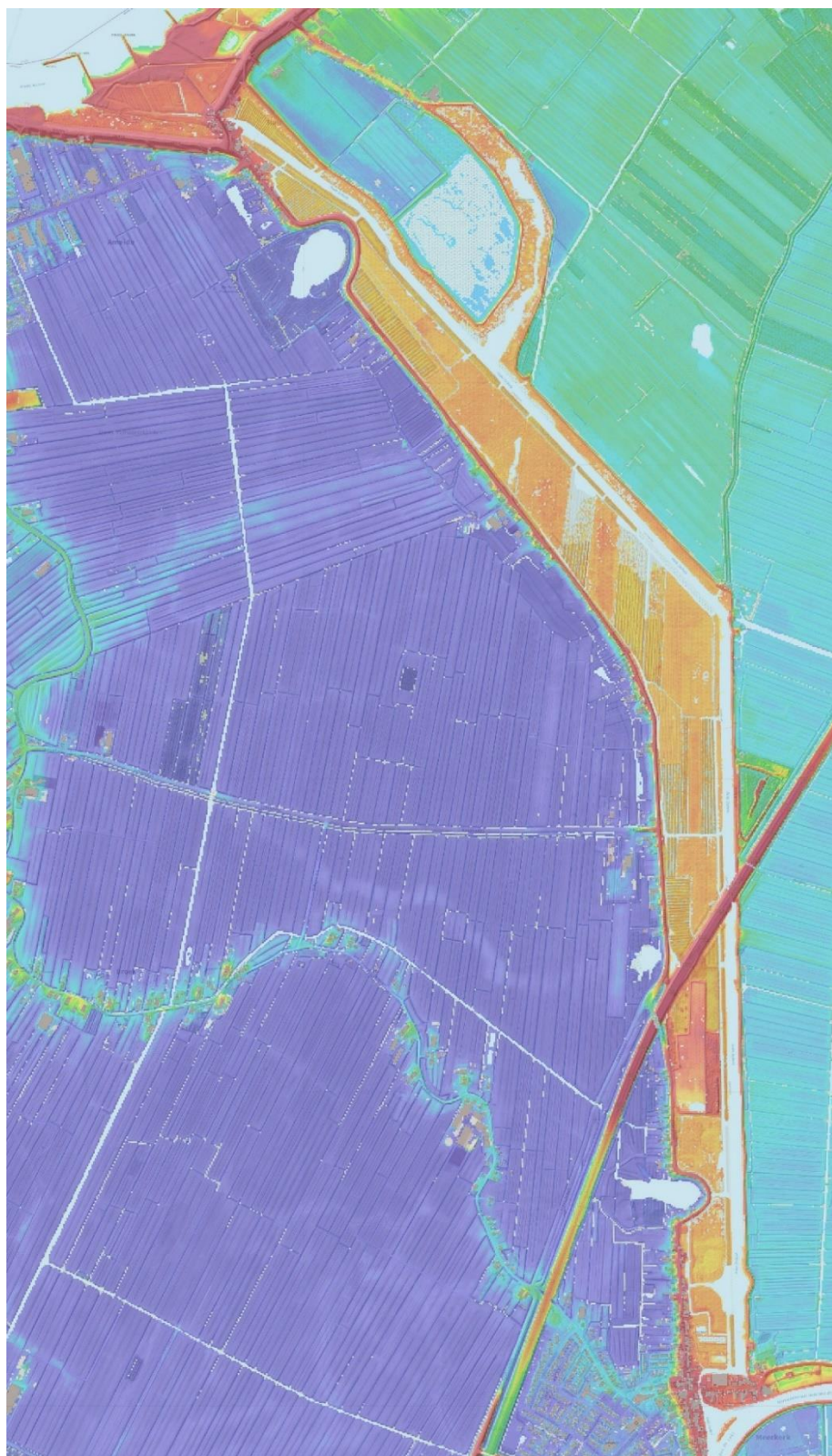
Begroeiing en openheid

- Het moerassige gebied was vrij open van karakter, met enkele percelen met nat bos.

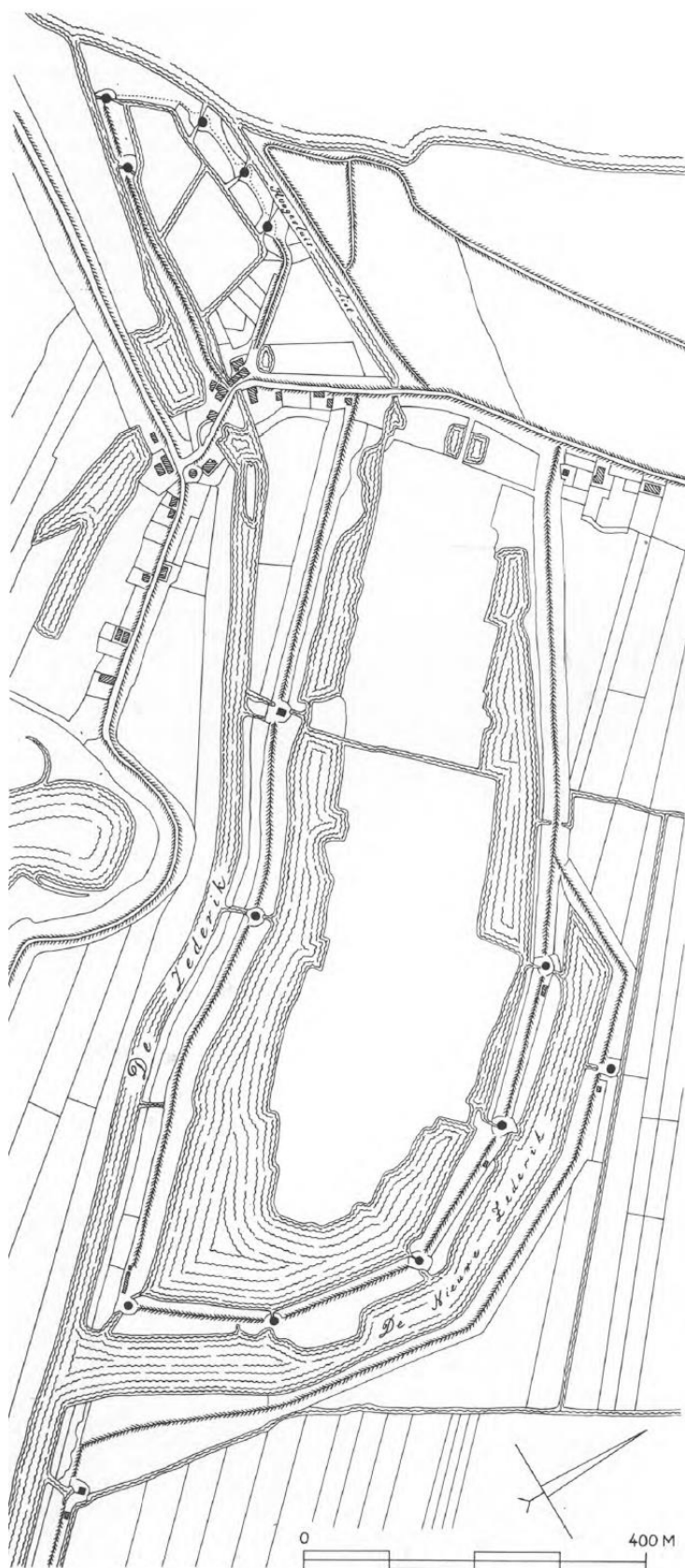
Recente veranderingen

Het gebied wordt nu beheerd als natuurgebied met veel riet, nat grasland en bos. In het zuiden, waar het grasland nog als zodanig wordt beheerd is de strokenstructuur nog zichtbaar, dankzij de afwisseling met nat bos. Het bos staat op een structuur van hoge ruggen met tussenliggende greppels, die dezelfde richting hebben als de rabatten. Elders is door de ruigte van de moerasvegetatie de percelering niet meer zichtbaar. Enkele molens bestaan nog en het gebied heeft nog steeds een zichtbaar hogere ligging dan de omgeving.

²⁰ Op topkaarten is te zien dat de Zouwendijk is aangelegd in de polders van de Alblasserwaard, op enige afstand van de grens met Vijfheerenlanden. Dit is herkenbaar aan structuren van de aangrenzende ontginningseenheid Meerkerksbroek of Middelbroek-Noord die aan de oostkant van de Zouwendijk doorlopen.

Figuur 30. Hoogtebeeld van de Zouweboezem, waarop goed de hogere ligging is te zien. Ook de sprong in hoogte tussen Vijfheerenlanden en Alblasserwaard aan weerszijden van deze boezem valt op. Dit hangt samen met de geleidelijke helling van oost naar west. De sprong komt door verschillen in polderwaterpeilen aan weerszijden van de Zouwendijk. Het boezemwater loopt naar het zuiden door richting de Linge, maar betreft hier alleen de Zederik (die is verbreed tot het Merwedekanaal). Er is geen omliggend boezemland.

Figuur 31. Molens aan de Zouweboezem op de kadastrale minuut van 1822 volgens Van Groningen (1989), tekening T. Brouwer.

Figuur 32. Het boezemgebied en de Oude Zederik met op de achtergrond een van de nog resterende molens: de Vlietmolen. (Overland Vijfheerenlanden 073).

3.1.3 Uiterwaarden

Inleiding

Vele eeuwen hebben mensen op de rivieroeverwallen geleefd terwijl er van dijken nog geen sprake was. Overstromingen kwamen op deze hoog opgeslibde gronden weinig voor. Bij extreem hoge rivierafvoeren kon het overstromingswater zich over grote gebieden verspreiden, zodat de schade van overstromingen gering bleef.

Toch ontstond in de loop van de middeleeuwen de behoefte om zich tegen de overlast van hoogwater te beschermen. Nederzettingen op de oeverwallen besloten hun grondgebied tegen hoogwater te beschermen door de aanleg van kaden stroomopwaarts. Deze kaden leidden overstromingswater af naar lagergelegen gebieden achter de oeverwal. Naarmate deze kaden werden uitgebouwd, ontstonden geheel omkade dorpspolders die in eerste instantie nog niet op elkaar aansloten. Hoogwater uit de Linge of de Lek had tussen de dorpspolders nog toegang tot de lagere gebieden achter de oeverwallen. Vooral toen daar de veengebieden waren ontgonnen en bewoond, en die door ontwatering gingen inklinken nam de overlast door overstromingen toe en ontstond de behoefte om te komen tot een sluitende bedijking. Deze kwam in de 13^e eeuw tot stand.

Als gevolg van de totstandkoming van de sluitende bedijking van Lek en Linge ontstond een nieuw landschap: de uiterwaarden.

In het buitendijkse gebied bleef de rivierdynamiek bestaan. Het gebied kon overstromen en rivieren konden zich hier nog verleggen. Na een verlegging bleven de oude rivierlopen en geulen, vaak strangen genoemd, in het landschap liggen. Soms werden deze strangen vergezeld door hogere ruggen of oeverwallen. Door doorgaande sedimentatie kwamen de uiterwaarden, net als het rivierbed zelf, hoger te liggen dan het binnendijkse riviergebied. De strangen verlandden en veranderden in smalle watertjes.

Op historische kaarten zoals die van Otten van 1741 is goed te zien dat de rivier nog niet plaatsvast was. Nog maar een klein deel van de oevers was met kribben vastgelegd. Op sommige plekken zoals ten westen van Hagestein, bij de Polder Achthoven en bij Ameide was de uitschurende buitenbocht van de rivier zelfs direct tegen de dijk komen te liggen, een zeer gevaarlijke situatie. Deze dijken werden schaaldijken genoemd. Door de uiterwaarden liepen nog strangen die soms bijna zo groot waren als de hoofdgeul zelf. Sommige uiterwaarden hadden daardoor het karakter van eilanden. Verder kwamen op de oevers zandplaten en ook bossen voor. De oevers waren beweeglijk. Er konden nieuwe zandplaten ontstaan en oude eroderen.

Aanwas van nieuwe oevers werd tot in de achttiende eeuw gestimuleerd door de aanleg van kribben. Vaak ging dat ten koste van de rivierafvoer of ging het gepaard met landverlies aan de andere zijde van de rivier. Vandaar dat het vanaf omstreeks 1800 verboden was om zonder vergunning werken aan te leggen die de vrije afvoer van water, sediment en ijs zouden belemmeren.²¹ Ook bos aan de oever, dat ontstond door spontane vestiging van wilgen kon sedimentatie bevorderen. Dit bos werd geëxploiteerd als hak- en snijhout en werd wel Rijsweerd genoemd. Op historische kaarten van omstreeks 1900 zijn dergelijke bosjes verspreid over de uiterwaarden wel te zien. Later in de 20^e eeuw werden dergelijke bosjes zeldzamer.

In de loop van de 19^e en 20^e eeuw werd de rivier langzamerhand steeds meer beteugeld door kribben. Naast het stimuleren van aanwas dienden die aanvankelijk om de schaaldijken te beschermen. Later dienden ze om de hele rivier in zijn winterbed vast te leggen en om de stroming te concentreren in een relatief smalle geul die diep genoeg is voor de scheepvaart. Door de kribben kwamen rivierververleggingen niet meer voor. Oude geulen slibden dicht en werden kleine watertjes of sloten die voor de afwatering van de uiterwaarden nog wel werden onderhouden.

De uiterwaarden stroomden alleen over bij zeer hoge waterstanden. Om de vruchtbare kleigronden zo productief mogelijk te houden werden zomerkaden opgeworpen die delen van de uiterwaarden bij 'gewoon' hoogwater konden beschermen. Die kaden lagen niet per definitie aan de rivier. Ook tussen verschillende delen van de uiterwaard lagen kaden, die de uiterwaarden verdeelden in waterstaatkundige eenheden. Met de kaden was ook een systeem van afwatering noodzakelijk. Het overvloedige regen- en overstromingswater werd, vaak met gebruikmaking van oude strangen, zoveel mogelijk stroomafwaarts geloosd.

Ondanks de overstromingen waren de uiterwaarden aantrekkelijke landbouwgronden. De klei was vruchtbaar en bij normale waterstanden goed ontwaterd. De uiterwaarden waren vanwege de

²¹ Dit was vanaf 1806 het geval in de Betuwe (Van Rijn, 2005), en we nemen aan dat dat ook stroomafwaarts het geval was.

overstromingen vooral in gebruik als grasland, maar akkerbouw en fruitteelt kwam ook wel voor. De boeren woonden meestal niet in de uiterwaarden.

14 Rivieroever

Vrijwel alle uiterwaarden aan de Lek hadden op enkele tientallen meters van de rivier een zogenaamde zomerdijk of zomerkade. Deze beschermt de uiterwaarden bij incidentele hoogwaterstanden in de zomer maar stroomt over bij hogere waterstanden die normaalgesproken in het winterhalfjaar of het voorjaar voor kunnen komen. De uiterwaardenzone tussen de zomerdijk en de rivier kenschetsen we als rivieroever. Daar waar de uiterwaarden zeer smal zijn, ligt dit landschapstype tussen de winterdijk en de rivier. Dit is bijvoorbeeld bij Ameide het geval. Vanouds is het landgebruik vooral grasland. Direct aan de rivier ligt bij normale waterstanden een strook zand dat als strand aandoet. Ook de kribben worden tot dit landschapstype gerekend.

Het gebied buiten de zomerkaden kan vrij hoog opslibben. De zomerkaden, die de begrenzing van dit landschapstype vormen, hebben vaak nog hetzelfde verloop als omstreeks 1900. Onbekend is of hier ook klei is afgegraven voor steenfabrieken.

Na hoogwater kan in dit gebied nog steeds de sterke rivierdynamiek blijken uit de zandbanken die soms worden afgezet. Bij droog weer kunnen zich vervolgens rivierduintjes vormen. Lange tijd werden deze rivierduintjes in het kader van het rivierbeheer geëgaliseerd. Nu wordt de rivierdynamiek veel meer gewaardeerd als een waardevol onderdeel van procesnatuur en wordt het reliëf, binnen de rivierkundige randvoorwaarden, gespaard. Aangeslibd zand raakt spoedig met gras begroeid. Aan de oevers is ook wel erosie door rivierwater te zien. Als grond wegspoelt of in het rivierwater valt, kunnen zich kliffen vormen.

In de Linge is veel minder dan in de Lek nog sprake van stromend water. Bij Kedichem is de rivieroever laag gelegen en begroeid met rietmoeras en nat bos. In het zuidwesten is de rivieroever laag gelegen.

Historische karakteristieken

Verkavelingsstructuur

- De structuur wordt vooral bepaald door de rivier en de zomerkade (of bij smalle uiterwaarden tussen de rivier en de winterdijk).

Grondgebruik

- De rivieroever was vooral in gebruik als grasland. Bij Ameide is het smalle gebied tussen de (met steen beklede) dijk en de rivier recreatief ingericht en deels geasfalteerd.

Wegen en waterlopen

- De zomerkade kon dienstdoen als weg naar steenfabrieken.

Bebouwing

- De zomerkade kon in hoogwatervrije terreinen met steenfabrieken zijn opgenomen.

Begroeiing en openheid

- Incidenteel was de rivieroever met bos begroeid. Wilgenbos komt langs de oever gemakkelijk spontaan op, maar opslag wordt om rivierkundige redenen meestal voorkomen.

Recente veranderingen

- Natuurontwikkeling en kleiwinning vindt vaak plaats achter de zomerkade, waardoor de rivieroever het karakter vaak heeft kunnen behouden.

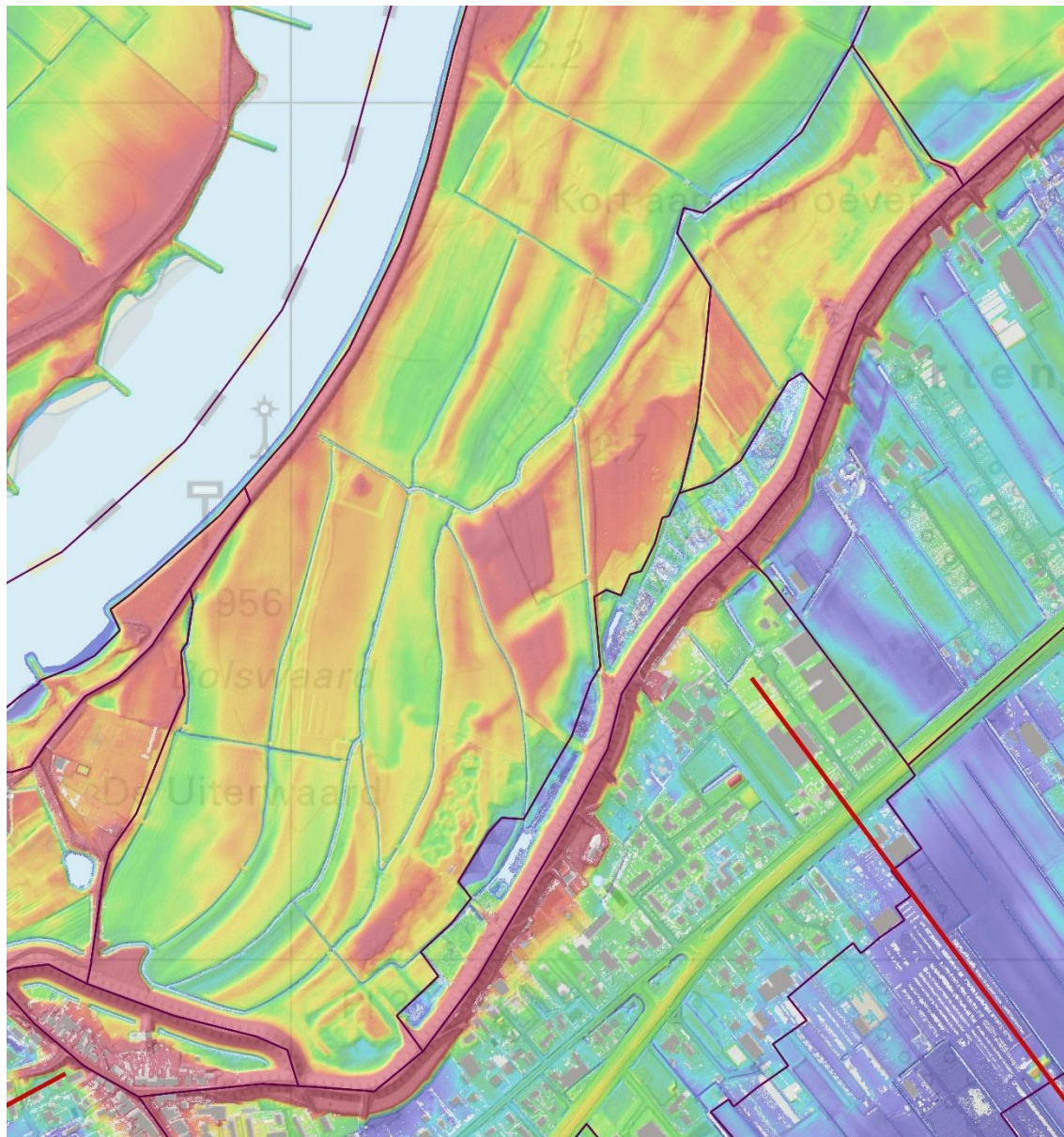

Figuur 33. Het landschap van de rivieroever aan de Lek ten noorden van Ameide. Rechts de zomerkade en links afkalving van de oever met 'kliffen'. Op de achtergrond is juist sedimentatie van zand en zelfs enige rivierduinvorming te zien. (Overland Vijfheerenlanden 403).

15 Uiterwaard met geul- en sedimentatiepatronen

In vrij grote delen van het uiterwaardenlandschap langs de Lek is de vroegere rivierdynamiek herkenbaar in het landschap. Langgerekte laagten komen overeen met vroegere geulen terwijl de hogere delen ontstaan zijn als zandige opgeslibde oeverwallekes direct langs die geulen. In sommige uiterwaarden is een opeenvolgend patroon van ruggen en laagten te zien, die wel 'kronkelwaarden' worden genoemd. Ze ontstonden doordat de geul zich enkele malen achtereen verlegde. Vroegere

geulen van de Lek tussen Vianen en Helsdingen bestaat voor een belangrijk deel uit zogenaamde kronkelwaarden, waarbij vroegere verleggingsfasen van de Lek als hoger gelegen oeverwallen of rillen in de uiterwaard herkenbaar zijn.

Figuur 34. Hoogtekaart met geul- en sedimentatiepatronen in de Bolswaard ten noorden van Lexmond die vooral in het zuiden een duidelijk 'kronkelwaardkarakter' hebben. Te zien is dat de rivier zich ooit in fasen naar het oosten heeft verlegd. De hoogteverschillen in de uiterwaard bedragen zo'n 2 meter. In de zomer van 2021 waren de hoogteverschillen niet te zien door de mais waarmee de uiterwaard was begroeid. Tegen de dijk aan is de laagte met dijkdellen te zien (zie eenheid 17).

Figuur 35. Hoogteverschillen in de Kerbergsche en Achthovensche Uiterwaarden. De laagtes zijn oude geulen van de Lek. De hogere delen (enigszins zichtbaar op de achtergrond) zijn zandige ruggen die direct naast de geul werden afgezet. (Overland Vijfheerenlanden 401).

Historische karakteristieken

Verkavelingsstructuur

- De gebogen lopende sloten volgden de laagten binnen de natuurlijke geleding van dit ooit zo hoogdynamische landschap.

Grondgebruik

- Bij normale waterstanden bestaan vooral de hogere delen uit goed ontwaterde, vruchtbare rivierkleigrond, zeer geschikt voor akkerbouw. Vanwege het niet uit te sluiten risico op hoogwater in het groeiseizoen was het landschap rond 1900 praktisch geheel in gebruik als grasland. Mogelijk was het eerder wel deels met een graansoort ingezaaid getuige de naam Zaadwaard.

Wegen en waterlopen

- De doorgaande weg lag op de dijk. In de uiterwaard lagen de toegangswegen tot de steenfabrieken of veerstoeppen.

Bebouwing

- Er was, afgezien van een enkele steenfabriek met bij- en bedrijfsgebouwen en enkele boerderijen nauwelijks bebouwing in de uiterwaarden. Wel stonden er plaatselijk wel huizen tegen de dijk aan.

Begroeiing en openheid

- Deze uiterwaarden waren praktisch geheel open van karakter. Meidoornhagen die elders veel als veekerende perceelscheiding tussen de graslanden voorkwamen, lijken op historische kaarten te ontbreken.

Recente veranderingen

Een deel van dit landschap is verdwenen door natuurontwikkeling, klei- en zandwinning of de aanleg van het stuwcomplex Hagestein. In de overgebleven gebieden bestaan hoogteverschillen nog en is ook de oude kavelindeling nog herkenbaar. Het landgebruik is nog steeds vaak grasland, maar op de hoog opgeslibde uiterwaarden is ook akkerbouw of maisteelt mogelijk. Door maisteelt in de uiterwaarden is het reliëf in de zomermaanden minder zichtbaar. Door grondbewerking kan het reliëf ook langzamerhand worden geëgaliseerd.

16 Uiterwaard met oudhoevig patroon

Op historische, en zelfs op huidige topografische kaarten is goed te zien dat met name het landschap van de uiterwaarden van de Lek een oorsprong lijkt te hebben van vóór de bedijking. Kavelstructuren van het binnendijkse gebied lijken zich buitendijks in de uiterwaarden voort te zetten. Uiterwaarden waar dit het geval is bestempelen we als 'oudhoevig land'. Er zijn meerdere verklaringen mogelijk voor dit verschijnsel.

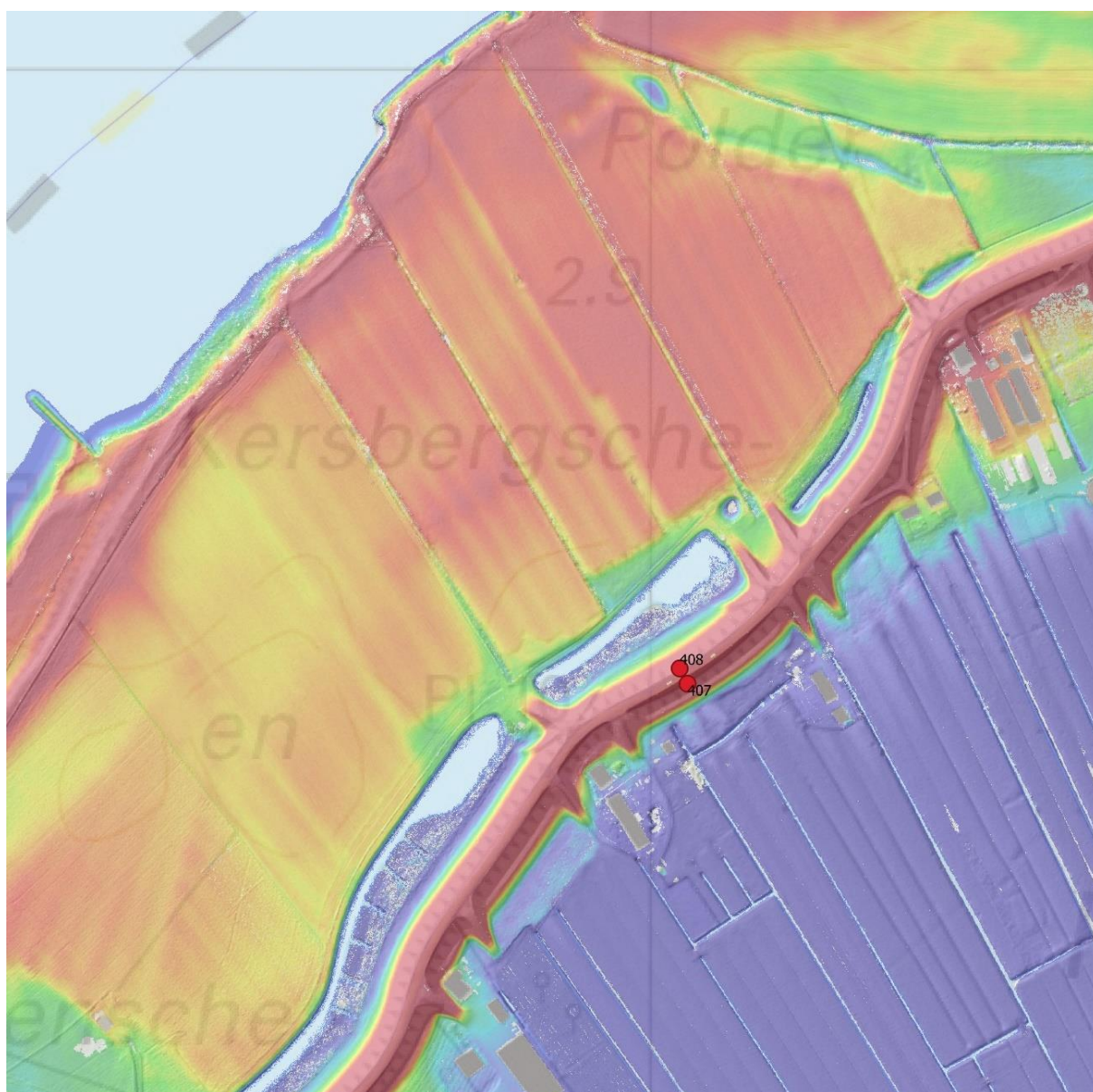
Een eerste mogelijkheid is dat de dijk pas werd aangelegd toen de structuur al bestond. Dit is een zeer reële mogelijkheid omdat de oeverwallen van de Lek al bewoond waren voordat er werd bedijkt (zie eerder).

Een tweede mogelijkheid is dat de dijk ooit is teruggelegd. Dat was langs de Lek op meerdere plekken noodzakelijk, doordat de riviergeul zich naar het zuiden toe verplaatste. Dit gebeurde vooral in buitenbochten, daar waar de stroomsnelheid van het rivierwater het sterkt is, en de oever weg kan schuren. Komt de geul dicht bij een dijk dan wordt de situatie gevaarlijk. De stroom kan de dijk ondermijnen, zodat deze uiteindelijk in het water kan storten. Zo'n bedreigde dijk, zonder enig voorland, wordt een schaaldijk genoemd. Binnen de gemeente Vijfheerenlanden liggen schaaldijken bij Achthoven (ten westen van Lexmond) bij Ameide en het oostelijk deel van Tienhoven (ten westen van Ameide). Meerdere keren is land opgegeven door de winterdijk landinwaarts te verplaatsen. De oude dijk verdween in de Lek en de nieuwe dijk wordt wel inlaagdijk genoemd. De huidige winterdijken bij Tienhoven - Ameide of bij Lexmond-Kortenhoeven zijn dergelijke inlaagdijken.

Een derde mogelijkheid, en dat is met name in binnenbochten van de Lek het geval, is dat er aanwas van nieuw sediment plaatsvindt en de uiterwaarden dus aangroeien. De landeigenaar kan zijn eigendom hier dus uitbreiden, waardoor bestaande kavelstructuren worden verlengd.

Doorgaande structuren zijn vooral goed zichtbaar in strookvormig verkavelde structuren. Dit is het geval in delen van de Middelwaard ten oosten van Vianen, of de Kerbergische en Achthovenschse uiterwaarden. In de Golberdinger- en Everdingerwaard zijn de doorgaande structuren door vergraving ten bate van natuurontwikkeling vernietigd (zie eenheid 19). Ook het zuidelijk deel van de oostelijke Pontswaard toont nog sporen van oudhoevig land.

Ook aan de Linge lijkt sprake van doorgaande structuren in de uiterwaarden. Dit is het geval ten westen en direct ten zuiden van Kedichem, waar in de moerassige vegetatie rechte perceelsgrenzen zijn te ontwaren die in het verlengde liggen van het binnendijkse gebied. Deze uiterwaarden lijken ook te zijn afgegraven voor kleiwinning.

Figuur 36. Hoogtebeeld van oudhoevig land in de Kersbergische en Achthovenschse Uiterwaarden. Deze uiterwaarden zijn in de loop der eeuwen hoog opgeslibd, zo is aan het hoogteverschil met het binnendijkse gebied te zien. Desondanks is de perceelsstructuur zichtbaar gebleven.

Figuur 37. Zicht vanaf de Lekdijk op de Kersbergsche en Achthovensche Uiterwaarden. Op de hoog opgeslibde uiterwaarden is maisteelt mogelijk, maar dankzij de perceelsrandbegroeiing is de verkaveling te herkennen. (Overland Vijfheerenlanden 408).

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- Het oudhoevig land werd gekenmerkt door vanaf de dijk duidelijk aanwezige strokenverkavelingsrestanten die in het verlengde lagen van de binnendijs gelegen strokenverkaveling.

Grondgebruik

- Het grondgebruik was grasland. Op kaarten van omstreeks 1900 zijn weinig perceelsscheidingen met opgaand groen (meidoornhagen) te zien. In de Linge zijn deze uiterwaarden begroeid met moerassige vegetatie, riet en nat bos. Mogelijk door latere kleiwinning.

Wegen en waterlopen

- Er liepen geen wegen en doorgaande waterlopen door deze gebieden, of hooguit lokale wegen naar boerderijen, steenfabrieken of veerstoepen. De doorgaande weg lag op de winterdijk.

Bebouwing

- Er was geen bebouwing aanwezig.

Begroeiing en openheid

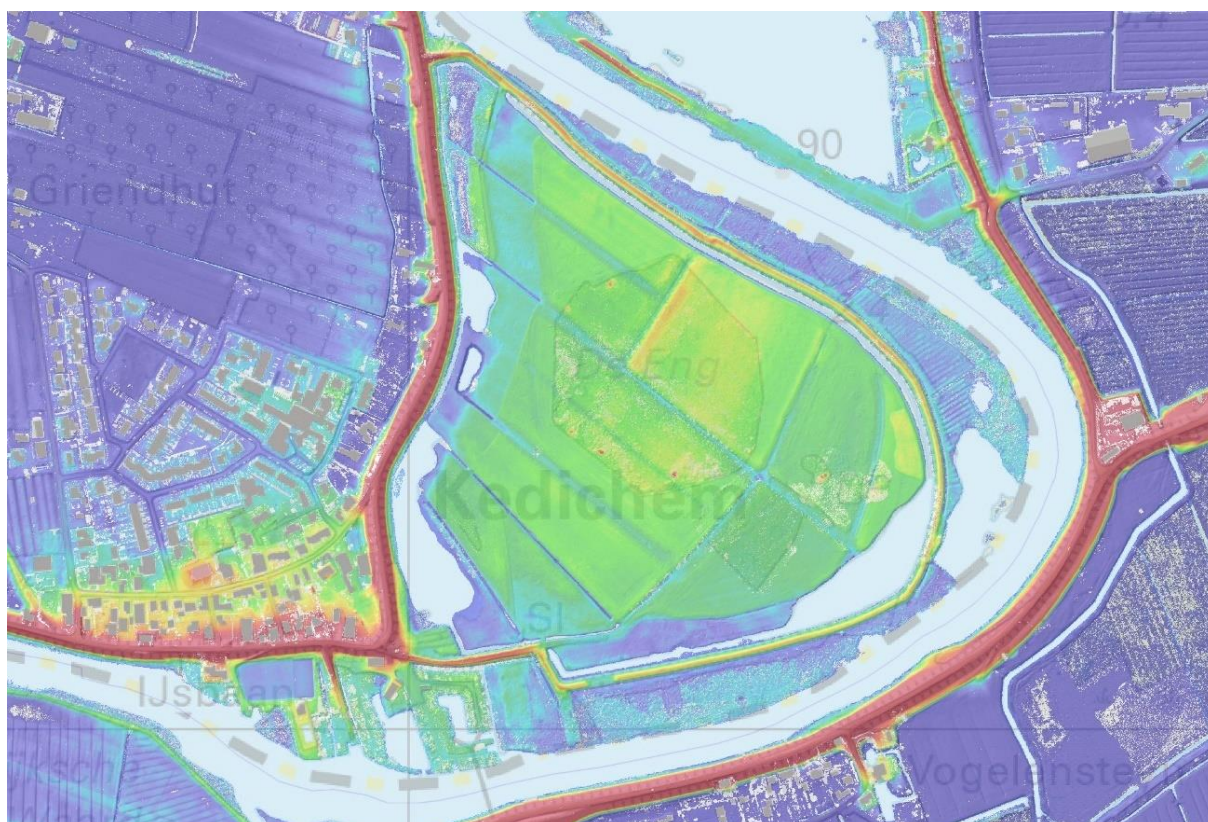
- Het gebied was open. Meidoornhagen of andere veekerende perceelscheidingen lijken in deze uiterwaarden te ontbreken.

Recente veranderingen

Dit landschap is nog vrij gaaf aanwezig, hoewel een deel verdwenen is door natuurontwikkeling, klei- en zandwinning. Gebieden waar dit op grote schaal is gebeurd of die zijn bebouwd vallen in andere eenheden. Op de overgebleven gebieden is de oude kavelindeling nog herkenbaar. Het landgebruik is nog steeds vaak grasland, maar op de hoog opgeslibde uiterwaarden is ook akkerbouw of maisteelt mogelijk.

De Eng bij Kedichem

Een bijzondere vorm van Oudhoevig land is te vinden bij Kedichem in een grote binnenbocht van de Linge. Door de relatief hoge waterstanden op de Linge is dit buitendijkse gebied nu vrij nat, maar het gebied is hoog opgeslibd en lag mogelijk ooit binnendijs. De naam De Eng en de blokvormige indeling wijst op vroeger gebruik als akkerland, wellicht nog voor de bedijking. Mogelijk heeft het gebied binnendijs gelegen. De kade die nu rond het gebied ligt, moet dan de winterdijk zijn geweest. Het gebied lag echter al buitendijs op achttiende-eeuwse kaarten, zoals die van Otten van 1741. Het gebied is nu in gebruik als natuurgebied, met nat bos, water en grasland. De waterpartijen langs de dijk lijken recent tot stand gekomen. Tot enkele decennia terug was hier nog akkerbouw en fruitteelt mogelijk zo blijkt uit topografische kaarten uit die tijd.

Figuur 38. Hoogtebeeld van de hoog opgeslibde uiterwaard De Eng bij Kedichem.

Figuur 39. De kade rond De Eng. (Overland Vijfheerenlanden 144).

17 Uiterwaard met dijkdellen

Daar waar in de loop van de eeuwen buitendijks specie is gewonnen om de dijk regelmatig te kunnen herstellen of ophogen zijn dicht langs het buitentalud van de dijk zogenaamde 'dijkdellen' ontstaan. Dit zijn langwerpige laagten in het buitendijkse land, soms begeleid door een rij knotwilgen. Bij elk hoogwater zijn deze laagten in meer of mindere mate opgevuld geraakt met sediment. Toch zijn veel laagten nog goed zichtbaar, soms als water (vooral bij hoogwater op de rivier, soms als moeras of als nat bos.

Figuur 40. Het dijkdellenlandschap in de Middelwaard-Zaadwaard (Paganellus Minor, 2014-111).

Historische karakteristiek

Verkavelingsstructuur

- n.v.t.

Grondgebruik

- ooibosachtige houtopslag, riet, water

Wegen en waterlopen

- Wegen lagen op de aanpalende dijk

Bebouwing

- geen

Begroeiing en openheid

- Moerassige laagte, soms met ooibosachtige houtopslag die soms als knotwilgen werden geëxploiteerd (grienden).

Recente veranderingen

De dijkdellen zijn deels dichtgeslibd met sediment, maar toch vaak nog goed zichtbaar als evenwijdig aan de dijk lopende laagten. In de laagte komt nat grasland, moeras en open water voor. Een deel verandert in nat opgaand ooibos met onder andere wilgen.

18 Uiterwaarden met zichtbare restanten kleiwinning

De aanwezigheid van enkele steenfabrieken ('steenplaatsen' op de kaart van 1850) wijst op een voortdurend proces van kleiwinning in de uiterwaarden. Een stapsgewijze kaartvergelijking vanaf het midden van de negentiende eeuw tot op de dag van vandaag toont een grote dynamiek in de als zodanig onderscheiden delen van de uiterwaarden. Kleiwinning vond in eerste instantie vrij kleinschalig plaats, uit putten die werden afgewisseld met zogenaamde richels. De richels raakten later begroeid met wilgen en elzen. Van deze vorm van kleiwinning zijn nauwelijks sporen overgebleven.

Later werden uiterwaarden grootschaliger afgegraven en vervolgens weer opgeleverd als landbouwgrond. De voor de steenbakkerij ongeschikte bovengrond werd dan weer teruggestort. Meestal werden de percelen daarbij geëgaliseerd. Afgegraven percelen zijn door steilranden tussen de percelen vaak nog zichtbaar. Langs de Linge is een groot deel van de uiterwaarden afgegraven. De uiterwaard De Oel kreeg daardoor een moerassig aanzien met riet en nat bos. Meer oostelijk, in wat nu de Galgenwaard heet, zijn de uiterwaarden weer in gebruik als grasland, maar wijzen hoogteverschillen tussen de percelen op vroegere kleiwinning. Ook hoogwatervrije terreinen waar ooit steenfabrieken op stonden worden tot dit landschap gerekend. Zo'n terrein bevindt zich op het afgesneden stuk uiterwaard achter het Stuwcomplex Hagestein.

Historische karakteristiek

Het kleiwinninglandschap stamt anders dan veel andere landschappen, vooral uit de twintigste eeuw. Vandaar dat in het onderstaande de historische karakteristiek en recente veranderingen bijeen staan.

Verkavelingsstructuur

- In delen van de buitenste zone uiterwaardgronden waren steile randen van de kleiputten met hun zo kenmerkende hoekige verloop soms goed zichtbaar.

Grondgebruik

- Na oplevering waren de verlaagde uiterwaarden vrijwel uitsluitend als grasland in gebruik; In de uiterwaarden van de Linge is veel moerasvegetatie, riet en nat bos.

Wegen en waterlopen

- Wegen waren hier, afgezien van de toegangswegen tot de boerderijen, steenfabrieken of veerstoepen, niet aanwezig. De uitgegraven uiterwaardpercelen werden vaak begrensd door hoekige waterlopen.

Bebouwing

- Afgezien van de steenfabrieken en de bijbehorende bebouwing, was er geen bebouwing aanwezig.

Begroeiing en openheid

- Open landschap op de opgeleverde afgegraven uiterwaarden, Bosopslag op een deel van de natte percelen.

Figuur 41. Kleiwinningslandschap langs de Linge met moerassige riet- en bosbegroeiing op de verlaagde percelen. (Overland Vijfheerenlanden 130).

19 Uiterwaard met natuurontwikkeling

Sinds de jaren 80 van de vorige eeuw ontstond steeds meer de wens om nieuwe natuur in de uiterwaarden te realiseren. Plan Ooievaar, uit 1986, schetste voor het eerst dat dat mogelijk was in combinatie met het beter afvoeren van hoogwater en met zand en kleiwinning. In de uiterwaarden ontstonden nieuwe landschappen die we op de kaart aanduiden als 'uiterwaard met natuurontwikkeling.' Veel natuurontwikkeling is erop gericht om meer rivierdynamiek en water in de uiterwaarden te krijgen. Nieuwe geulen zijn vaak aangetakt met de Lek, zodat er wisselende waterstanden voorkomen. In zekere zin wordt daarmee een aspect van het landschap hersteld dat in de achttiende eeuw nog zichtbaar was, en dat ook gekenmerkt was door nevengeulen, in contact met de rivier. In sommige gevallen, zoals in de Pontswaard, ten westen van het Merwedekanaal, liggen de nieuwe geulen op de plek van oude geulen. In andere gevallen is door de natuurontwikkeling een geheel nieuw landschap gecreëerd, waarbij bijzondere historische aspecten zijn verdwenen, zoals het oudhoevig landschap van de Goilberdinger en Everdinger Waarden.

Figuur 42. Nieuwe geulen in het natuurontwikkelingslandschap in de uiterwaarden tussen Lexmond en Achthoven. (Overland Vijfheerenlanden 423).

20 Sluische Waarden

Bij Ameide maakt de Lekdijk een knik richting binnenland, hetgeen de indruk wekt dat hier een gebied is buitengedijkt. Er lag in de achttiende eeuw een brede geul of laagte in het verlengde van het water van de Zouweboezem en er lijkt, afgaande op de bodemkaart, nog niet veel rivierklei gesedimenteerd. Op deze plek kwam eeuwenlang het water van de Zouweboezem uit op de Lek via de Oude Zederik.

In 1566 werden hier extra molens gebouwd en later werd hier een bovenboezem aangelegd (zie Zouweboezem, eenheid 13). Zo'n bovenboezem was nodig om het water hoog genoeg te krijgen, zodat het op de Lek kon worden geloosd. In de Sluische waarden zijn nog kades te ontwaren die waarschijnlijk deze bovenboezem hebben omringd. Een deel van het gebied ligt laag, waarschijnlijk om een ongehinderde doorgang van het water richting te Lek te bewerkstelligen. De lage delen van het gebied zijn nu begroeid met moerassige vegetatie of natte bosopslag. Het gebied wordt beheerd als natuur. Het geheel vormt met de sluis in de dijk, het gebouw van het gemaal en de Zouweboezem aan de andere kant van de dijk een bijzonder ensemble.

Figuur 43. Kadestructuren in de Sluische Waarden die waarschijnlijk samenhangen met de bovenboezem die hier ooit lag en waar verschillende molens op stonden. (Overland Vijfheerenlanden 396).

21 Buitengedijkte of binnengedijkte uiterwaard

Buitengedijkte uiterwaard:

Bij de aanleg van Stuwcomplex Hagestein is op een klein traject de winterdijk naar binnen verplaatst, waardoor een snipper binnendijs gebied buitendijs kwam te liggen. Het betreft een smalle uiterwaard die zich nu in weinig onderscheidt tussen de uiterwaard ten noorden en ten zuiden ervan.

Binnengedijkte uiterwaard:

In de gemeente liggen enkele kleine stukken uiterwaard waar, waarschijnlijk in het kader van dijkverzwaring, nieuwe dijken buiten de bestaande dijken zijn gelegd. Het zijn gebieden waar bebouwing langs de bestaande dijk stond. Het verzwaren van de oude dijk zou niet mogelijk zijn zonder deze bestaande bebouwing te beschadigen of te slopen.

3.1.4 Andere onderscheidingen met historisch-landschappelijk karakter

Op de landschappenkaart zijn ook gebieden die niet onder de bovenstaande categorieën van landschapstypen vallen. Ze worden in het onderstaande toegelicht, voor zover het historische landschappen betreft.

22 Wielen en binnendijkse laagten

Direct achter de winterdijken van de Lek en de Linge, maar ook langs de dwarsdijken Zouwendijk en Diefdijk, liggen waterpartijen en moerassige laagten die ontstaan zijn door vroegere dijkdoorbraken. Het binnenstromende water schuurde de onderliggende grond vaak tot grote diepte uit, tot het onderliggende zand. Dat werd in de onmiddellijke omgeving weer neergelegd, zodat daar zandige 'overslaggronden' konden ontstaan. Na de dijkdoorbraak had men de keuze om de dijk ofwel aan de rivierkant rond het wiel te leggen ofwel dit aan de landzijde te doen. Er ontstond zo een kronkel in de dijk, rond het wiel. De overstromingswielen tussen Leerdam en Oosterwijk werden in eerste instantie buitengedijkt, waardoor de bandijk ver landinwaarts gelegd moest worden (de Oudendijk). Later werd dit grote wielencomplex alsnog binnengedijkt.

Doordat de bodem van het wiel vaak op goed doorlatende zandgrond ligt (net als de rivier) stroomt er gemakkelijk ondergronds water van de rivier naar het wiel (kwel). Het waterpeil van een wiel heeft daarom de neiging om mee te stijgen als het rivierwater stijgt. Daarom werden rond binnendijkse wielen vaak kweldammen aangelegd.

Wielen aan de rivierkant kunnen weer dichtslibben, die aan de landzijde kunnen eeuwenlang zichtbaar blijven. Enkele wielen in de gemeente Vijfheerenlanden zijn in gebruik genomen als eendenkooi. Op de kaart of de luchtfoto zijn de vangarmen nog zichtbaar.

Wielen aan de Diefdijk en de Zouwendijk kunnen zijn ontstaan door kwade opzet. Bij overstromingen hadden landeigenaren en boeren aan de oostzijde van de dijk belang bij een dijkdoorbraak, zodat zij van het overstromingswater af waren.

De overslaggronden zijn weer in gebruik genomen en onderscheiden zich niet zo sterk meer van de omgeving. De laagten zijn nog herkenbaar als waterpartij, maar ze kunnen ook deels verland zijn en nu begroeid zijn met riet of met nat bos. Vaak zijn greppels en rugstructuren zichtbaar die de natte grond geschikt moeten maken voor de teelt van bomen (grienden).

Er zijn ook enkele laagten die minder herkenbaar zijn als wiel, of deels zijn afgegraven. Ten noorden van het kasteelterrein van het vroegere Herlaer ligt een laagte die door stromend water lijkt te zijn ontstaan, maar waar ook grond lijkt te zijn afgegraven. Ook ten zuiden van dit kasteelterrein ligt zo'n laagte. Westelijk van de monding van de Zouweboezem ligt een laagte waarvan niet helemaal duidelijk is hoe deze is ontstaan.

Historische karakteristiek

Grondgebruik

- Water, grasland, nat bos, vaak op een structuur van greppels en ruggen. Enkele wielen zijn gebruikt als eendenkooi.

Wegen en waterlopen

- De dijk ligt meestal rond het wiel

Bebouwing

- De omgeving van een wiel (dijk, stevigere overslaggronden) kon geschikt zijn om te bouwen. Daarom staan er soms nogal wat huizen omheen

Begroeiing en openheid

- Zie grondgebruik.

Recente veranderingen

- Veel wielen zijn nog gaaf aanwezig, en vanaf de dijk goed te zien. Langs sommige wielen is in de laatste jaren meer gebouwd. Op de natte gronden kan nat bos zijn opgeslagen. Door huizen en bosopslag is het water soms minder zichtbaar.

Figuur 44. Wiel direct ten oosten van Kedichem. (Overland Vijfheerenlanden 148).

23 Overhoeken

Vrijwel het hele gebied van de gemeente Vijfheerenlanden is in te delen in grote ontginningseenheden, waarbinnen de kavels een duidelijke vorm en richting hebben. Toch zijn er kleine gebieden die tussen deze grote eenheden inzitten. We rangschikken deze gebiedjes onder de oeverhoeken. Het waren restgebieden waar de grenzen van de ontginningsblokken ruimten overlieten. Ze hebben een afwijkende verkaveling ten opzichte van de omgeving. Mogelijk zijn ze later ontgonnen, maar het kan ook zijn dat ze juist al bewoond waren bij de ontginning en daarom niet in de nieuwe structuur werden opgenomen.

Een vrij groot gebied ligt ten noorden van Weverwijk aan de westelijke rand van de veenontginning Leerbroek, tegen het Merwedekanaal aan. Opmerkelijk is dat er hier geen strokenverkaveling voorkomt maar een blokverkaveling

Een veel kleiner gebiedje ligt tussen de Polder Lexmond, de door het Merwedekanaal afgesneden noordwestelijke hoek van Zout-Bolgerijen en de zuidgrens van Polder Bloemendaal.

24 Fort

Fort Everdingen bestaat een vrij groot gebied en is deels in de uiterwaarden en deels in binnendijs gebied opgeworpen. Het gebied heeft echter niet meer het karakter van deze landschappen en staat daarom als aparte eenheid op de kaart. Het wordt nader toegelicht in § 4.4 De opgeworpen aardwerken en de omgrachting zijn nog goed zichtbaar, net als de strategische ligging op de kruising van de Diefdijk en de Lekdijk.

3.1.5 Onderscheidingen zonder historisch-landschappelijk karakter.

Delen van het Vianens grondgebied zijn niet aan een historisch-geografische beschrijving onderworpen, hoewel ze wel van invloed kunnen zijn geweest op de waardering van omliggende gebieden. Het betreft bebouwde gebieden of sterk veranderde gebieden:

25 Zandgat

26 Stuwencomplex Hagestein

27 Golfbaan

28 Bebouwde kom

29 Autosnelweg

30 Water

3.2 Waardering historische landschappen

Bij een waardering van het landschap passen enkele kanttekeningen. De waardering hangt af van de gekozen waarderingscriteria. Essentie is dat vanuit cultuurhistorisch perspectief is gewaardeerd, niet vanuit landschappelijk-esthetisch motief. Een hoge waardering hoeft niet altijd te betekenen dat we dit landschap ook mooier vinden. Iemand die houdt van waterrijke natuur zal het laag gewaardeerde natuurontwikkelingslandschap wellicht mooier vinden dan het hooggewaardeerde landschap van de middeleeuwse veenontginningen.

Elk vlak heeft een waardering op een schaal van 1-10 gekregen die is vereenvoudigd naar een 1-5 schaal. Daarbij is gekeken naar de onderstaande drie aspecten:

- Verandering van de topografische structuur (weging 30%). In hoeverre is het landschap sinds omstreeks 1900 veranderd wat betreft perceelsindeling, perceelsgrenzen, sloten- en wegenpatroon?
- Verandering van de verticale elementen in het landschap, de zogenaamde fysiognomie (weging 30%). In hoeverre is het landschap veranderd wat betreft de (spreiding van) verticale elementen in het landschap (bos, houtwallen, bebouwing)?
- Bijzondere kenmerken (weging 40%). Dit criterium staat voor de aanwezigheid van een bijzondere waarde die niet in de veranderingscriteria is te vangen (zeldzaamheid, historische zeggingskracht van een gebied, aanwezigheid bijzondere fenomenen). Omdat dit criterium enigszins 'subjectief' is, bestaat er voor elk deelgebied een nadere toelichting (in de tabel in het GIS).

Betekenis van de waarden

- 1 = geen bijzondere waarde (waarde 3, 4, 5 uit 1-10 schaal). Het landschap is sterk veranderd ten opzichte van 1850 of 1930. Historisch karakter moeilijk herkenbaar.
- 2 = basiswaarde (waarde 6 uit 1-10 schaal). Historisch landschap nog te herkennen, zekere mate van historische zeggingskracht. Verstoringen door bijvoorbeeld toename bebouwing, vervaging van kavelstructuren, nieuwe infrastructuur treden op de voorgrond.
- 3 = middenwaarde (waarde 7 uit 1-10 schaal). Landschap lijkt op situatie in 1850-1900 en heeft zeggingskracht, die echter wordt verminderd door verstoringen door bijvoorbeeld toename bebouwing, vervaging van kavelstructuren, nieuwe infrastructuur.
- 4 = hoge waarde (waarde 8 uit 1-10 schaal). Het landschap lijkt op de situatie in 1850-1900 en heeft zeggingskracht. Verstoringen hebben slechts beperkte invloed op het landschapsbeeld.
- 5 = zeer hoge waarde (waarde 9 of 10 uit 1-10 schaal). Landschap lijkt sterk op situatie in 1850 en heeft bijzonder grote zeggingskracht. Er treden goed zichtbare ensembles op, in Vianen vooral tussen de kaden, dijken bebouwingslinten en de achterliggende verkavelingen. Ook op nationale schaal is sprake van een bijzonder en zeldzaam landschap.

Uit de waarderingskaart blijkt dat gemeente Vijfheerenlanden hoog scoort wat betreft de landschapswaardering. Vooral de nattere landschappen van de veenontginningen hebben hoge waarden. Hier is weinig nieuwe bebouwing verschenen en blijktbaar kan de moderne landbouw redelijk overweg met het oude wegen- en verkavelingspatroon. De ruilverkaveling heeft ook goed rekening gehouden met de landschapskarakteristieken van de veenontginningen zoals de strokenstructuur en de openheid. Doorsnijdingen met infrastructuur heeft het lange strokenkarakter en de relatie tussen kaden en achterland plaatselijk verstoord. Op de oeverwallen is meer bijgebouwd en zijn perceelsstructuren,

wegenpatronen en groenstructuren veranderd. Hier is de waardering plaatselijk lager. In een deel van de uiterwaarden is het landschap volledig veranderd door natuurontwikkeling.

Gemiddeld genomen zijn de waarden van de landschappen in Vijfheerenlanden echter hoog te noemen. Hoewel er nooit een Nederlands gemiddelde is vastgesteld, kunnen we stellen dat de gemiddelde waarde van Vijfheerenlanden hoger is dan het gemiddelde in Nederland. Tekenend hiervoor is het gegeven dat het overgrote deel van de gemeente een middenwaarde of hoger heeft. De basiswaarde komt weinig voor en maar zeer weinig gebieden hebben de aanduiding 'geen bijzondere waarde gekregen'. Deze waarden komen in b.v. de cultuurhistorische waardenkaart (CHW) van de provincie Gelderland, waar dit waarderingssysteem ook is gevolgd, zeer algemeen voor.

4 Landschapselementen

In dit hoofdstuk worden de geïntervieweerde landschapselementen beschreven per legenda-eenheid. Dit betreft deels een algemene toelichting op de elementen. Enkele bijzondere elementen zullen afzonderlijk besproken worden. Gedetailleerdere informatie over alle landschapselementen is te vinden in het GIS.

4.1 Infrastructuur

Brug

De oudste bruglocatie in de gemeente waar nog steeds een brug ligt is de brug over de (Oude) Zederik in Meerkerk, in de Tolstraat. De Oude Zederik was onderdeel van de veenloop Zederik, die van Vianen naar Meerkerk stroomde. Bij Meerkerk splitste de Zederik zich en ging een zijtak noordwaarts naar Ameide. Waar de weg tussen Vianen en Gorinchem bij Meerkerk de Oude Zederik kruiste moet al in de middeleeuwen een brug zijn aangelegd.²²

Historische bruggen zijn in de gemeente overigens alleen aanwezig over de in 1825 tot Zederikkanaal vergraven Zederik. De oudste nog bestaande bruggen stammen uit 1886. Tussen 1883 en 1893 is het Zederikkanaal verbreed en zijn bij Vianen nieuwe sluizen aangelegd, waarna het Merwedekanaal bezuiden de Lek is gaan heten. Bij deze vergroting zijn nieuwe bruggen aangelegd. Ten eerste is er de dubbele ophaalbrug over de sluis bij Vianen. De tweede is de Bolgerijense brug, even ten zuiden van Vianen. Deze ijzeren draaibrug is in 1949 gemaakt van de deels verwoeste oude brug en delen van een andere brug. Sinds 2001 is het een rijksmonument. De overige bruggen over dit kanaal zijn de tweede helft van de 20^e eeuw aangelegde ophaalbruggen en de brug van de A2 in Vianen.

De oude Lekbrug bij Vianen (1936; eind 2021 verwijderd), de ernaast gelegen Jan Blankenbrug uit 1999 en 2004 (beide in de A2) en de Hagensteinsebrug uit 1981 in de A27 zijn ook op de kaart opgenomen.

Figuur 45. De Bolgerijense brug in deels geopende toestand. (Google Streetview, 2021).

²² De oudste vermelding van Meerkerk dateert uit 1266.

Doorgaande weg

Als doorgaande weg zijn aangegeven de historische wegen (ijkjaren 1822 en 1936) van bovenlokaal belang. Over het algemeen zijn dit wegen die de verbindingen vormen tussen plaatsen in de gemeente en daarbuiten.

Na de verbreding van het Zederikkanaal tot Merwedekanaal is het aan de oostkant daarvan gelegen jaagpad vergroot tot doorgaande weg.

Een bijzondere doorgaande weg is de napoleontische straatweg, de Route Impériale No.2 tussen Amsterdam en Parijs, die vanuit Gorinchem en Arkel over de Bazeldijk naar Meerkerk voerde en vandaar via de Tolstraat en Lakerveld naar Lexmond, Helsdingen naar Vianen. Vooral het rechte tracé Kortenhoeveneseweg – Lexmondsestraatweg tussen Lexmond en Helsdingen is nog goed bewaard gebleven. De nieuw aangelegde Napoleonsbanen hadden een breedte van 10 meter: een rijbaan van 4 meter en aan weerszijden een berm met beplanting van 3 meter breed.²³ Ook bestaande wegen werden zoveel mogelijk aangepast aan deze normen. Zo zijn verschillende bochten van de Lakerveld in 1813-1814 rechtgetrokken.

Figuur 46. De kaarsrechte Napoleonsbaan tussen Lexmond en Helsdingen. De weg is 2 kilometer lang maar voor het grootste deel ligt de brede Oude Rijksweg met ernaast nog een ventweg langs de oude weg, waardoor ook deze gedegradeerd is tot ventweg. Foto genomen aan de rand van Lexmond. (Google Streetview, 2016).

²³ Leestekens van het landschap, z.j.

Lokale weg

Alle wegen die niet onder de andere categorieën vallen zijn aangemerkt als lokale wegen. Zij vormen meestal geen onderdeel van doorgaande routes en vormen enkel de ontsluiting van percelen. Veel lokale wegen zijn nu nog steeds (geasfalteerde) wegen. Een deel is ook als fietspad in gebruik. op verschillende plaatsen zijn ook lokale wegen verdwenen als gevolg van stadsuitbreiding, aanleg grote infrastructuur of vermindering van het aantal wegen in het platteland.

Figuur 47. De Zijdekade tussen Overboeicop en Overheicop. Het fietspad ligt op een oude kade op de plaats van de oude lokale weg. De kade rechts is een landbouwweg. Het water tussen beide kades vormt de grens tussen Hei- en Boeicop (links) en Schoonrewoerd (rechts). (RAAP, 16-06-2021).

Pad

In de gemeente komen twee type paden voor: kerkenpaden en jaagpaden.

De Kerkweg in Zijderveld is een voorbeeld van een oud kerkenpad. Hierover konden bewoners van de panden aan de Diefdijk (en verder oostelijk?) eenvoudig de kerk bereiken, zonder daarvoor om te hoeven lopen over bestaande – op kades gelegen – wegen. Het kerkenpad wordt doorsneden door de A2 en de afrit Everdingen. Een ander voorbeeld is het Kerkpad in Tienhoven.

Jaagpaden liggen langs (voormalige) vaarten en kanalen. Ze werden gebruikt om het schip, de trekschuit, over voort te trekken, te jagen. Met de komst van andere aandrijfmethoden kwamen jaagpaden te vervallen. Vaak bleven ze in gebruik door het wegverkeer. Het jaagpad aan de oostzijde van het Zederikkanaal is uitgebreid tot doorgaande weg. Het pad aan de andere zijde is na de verbreding tot Merwedekanaal grotendeels afgewaardeerd tot lokale ontsluitingsweg of fietspad. Wel ligt hier nog steeds de kanaaldijk.

Andere restanten van jaagpaden zijn te vinden ten westen en oosten van Vianen (Bentz-Berg en Hagenweg).

Figuur 48. Het voormalige jaagpad ten zuiden van Amaliastein in Vianen langs de oude vaart tussen Vianen en Gorinchem. (Google Streetview, 2021).

Pleinen

Op centrale locaties in vier plaatsen komen pleinen voor. Hier concentreerden en concentreren zich de activiteiten in de plaats, met name markten. Ook staan vaak de voornaamste gebouwen van een plaats aan of nabij het plein.

Figuur 49. De Voorstraat, fotogeniek met de toren van de Grote Kerk aan het einde, is het langwerpige plein dat als sinds de stichting het hart van Vianen vormt. (RAAP, 17-06-2021).

Spoorlijn

In 1883 is de spoorlijn Geldermalsen – Gorinchem in gebruik genomen, als onderdeel van de Betuwelijn tussen Dordrecht en Elst. De lijn is op dit tracé altijd enkelsporig gebleven en in 1992 geëlektrificeerd. Ter hoogte van station Leerdam, het enige station in de gemeente, ligt een tweede spoor en bevindt zich een eilandperron tussen beide sporen.

In de jaren 50 en 60 was er ten westen van het station een aansluiting van de spoorlijn uit westelijke richting naar een gasfabriek ten zuiden van de Stationsweg.²⁴

Figuur 50. De Betuwelijn komt de gemeente vanuit het oosten binnen bij het 'Werk op de spoorweg bij de Diefdijk'. Het witte pand achter de dijk is de fortwachterswoning (zie § 4.4). (Wikimedia Commons, gebruiker Fho4train).

Station

Het enige station en de enige halteplaats in de huidige gemeente Vijfheerenlanden was en is station Leerdam. Bij het station was een klein emplacement. Het huidige stationsgebouw is het originele uit 1881. Ernaast is in 1987 een overkapping gebouwd met erbij enkele dienstgebouwen, van de hand van C Douma. Begin jaren 2000 is de oorspronkelijk halfronde overkapping vervangen door een driehoekige.

²⁴ Topotijdreis.nl 1958 t/m 1968.

Figuur 51. Station Leerdam rond 1905. Op de achtergrond het emplacement. Hier bevindt zich nu het stationsgebouw uit 1987. (Het Utrechts Archief, catalogusnummer 165228).

Tiendweg

In Ameide, Leerdam, Oosterwijk, Kedichem en Meerkerk liggen tiendwegen. Deze wegen liggen op lage dijkjes parallel aan oude waterlopen. De tiendwegen moeten tegelijk met of kort na ontginning in de tweede helft van de middeleeuwen zijn aangelegd. Vaak vormen de tiendwegen een secundaire ontginningsas, na de kade langs de waterloop. De ontginningsrichting maakt vaak een knik ter hoogte van de tiendweg, zoals langs de Linge bij Kedichem en Leerdam en langs de Zederik ten zuiden van Meerkerk. Omdat de verkaveling op deze plaatsen vaak doorloopt aan weersijden van de weg, lijkt het erop dat het land rond de tiendwegen opstrekkend is verkaveld vanaf de primaire ontginningsas langs de waterloop. Dit betekent dat een eigenaar zijn grond door mocht trekken in het verlengde van wat hij reeds bezat. De tiendweg zou dan de achtergrens van de eerste ontginning zijn geweest en de kade bedoeld om water uit het onontgonnen gebied erachter te weren.

Bij Ameide en Vianen vormt de tiendweg duidelijk de achtergrens van een ontginningsblok, waarvan de ontginningsas lag aan respectievelijk de Lekdijk en de Hagenweg.

Figuur 52. De rechte Burggraaf is de laatmiddeleeuwse tiendweg van Meerkerk. De weg doorsnijdt de verkaveling onder een hoek, waardoor hier aan de rand van het dorp de huizen schuin op de weg staan. (RAAP, 17-06-2021).

Veer

Op diverse plaatsen aan zowel de Lek als de Linge onderhielden veren de verbindingen tussen beide oevers. Na de komst van de auto, waardoor omrijden minder een belemmering vormde, en de komst van bruggen waarover de rivier gratis kon worden overgestoken, zijn de meeste veren opgeheven. Alleen tussen Vianen en Vreeswijk vaart nog een pont. Tussen Ameide en Lopik (genaamd "De Overkant") en tussen de Galgenwaard (Oosterwijk) en Heukelum varen in de zomermaanden voetveren.

Figuur 53. Het oude veer De Overkant, vóór 2011, op de Lek voor Ameide. (Voetveer-ameide-lopik.nl)

Veerweg

Om een veer te bereiken was en is een weg nodig die de veerstoep toegankelijk maakt. Deze zijn gekarteerd als veerwegen. Vaak zijn deze de laatste fysieke restanten van een verdwenen veerverbinding. Een fraaie veerweg is die in Vianen, waar de belangrijkste verbinding tussen Utrecht en de zuidelijke Nederlanden de Lek kruiste en vervolgens Vianen binnen ging.

Figuur 54. Buitenstad ten noorden van Vianen, een veerweg op de route Utrecht-'s-Hertogenbosch die leidt naar de Lekpoort van Vianen. (RAAP, 17-06-2021).

4.2 Waterstaat

Aangelegd water

In een laaggelegen gebied als de gemeente Vijfheerenlanden, tussen rivieren als de Lek en de Linge, is een goede afwatering belangrijk. Al sinds de eerste ontginningen is men waterwegen gaan aanleggen om overtollig water af te voeren. Perceelscheidende sloten sluiten aan op een wetering of graaf, die vervolgens uitwatert op een groter natuurlijk water zoals de Linge of Lek, maar ook op de Zederik.

Bij onder meer Leerbroek-Weverwijk en Broek (bezuiden Ameide) hebben de vliet en wetering een bochtig verloop. Dit verraaft hun natuurlijke oorsprong. Vanwege hun naam en functie voor de waterbeheersing, alsmede het gegeven dat ze in de loop der tijd vergraven zijn, zijn ze (door derden) gekarteerd als aangelegd water.

Figuur 55. De Leerbroeksche Vliet ten zuiden van Nieuwland. Het peil in de vliet ligt hoger dan het land. De vliet vormt een belangrijk afwateringskanaal voor de omgeving. (RAAP, 17-06-2021).

Boezem

Het gebied ten oosten van de Zouwendijk wordt de Zouweboezem genoemd. Het is de boezem van de historische Vijfheerenlanden. Het gebied ten westen van de Zouwendijk wordt traditioneel tot de Alblasserwaard gerekend. Onder meer de Vlietmolen en de verdwenen Pluckopmolen maalden het water van de Vijfheerenlanden uit op de Oude Zederik of Zouw, die vervolgens bij Sluis uitwaterde op de Lek.

Aanvankelijk (vanaf 1373) geschiedde de uitwatering op de Lek op natuurlijke wijze. In de dijk was een sluis aangebracht die boezemwater uitliet maar bij hoge rivierstanden rivierwater tegenhield. Vanaf 1461 werd de polder bemalen, omdat door bodemdaling natuurlijke afwatering op de boezem moeilijker

werd. Een eeuw later, in 1566, werd het ook nodig de boezem te bemalen om voldoende lossing op te rivier te bewerkstelligen. Hiertoe werden zes molens buitendijks van Sluis gebouwd en via een tweede sluis in de dijk op de boezem aangesloten. In 1635 ging de molen die het dichtst aan de rivier stond verloren door ijsgang. De overige molens deden tot het Rampjaar 1672 dienst. Lagere standen in de Lek maakten later de noodzaak voor nieuwe molens kleiner, tot door de opening van het Pannerdensch Kanaal in 1707 meer water richting de Lek ging stromen. In 1740 kwamen uiteindelijk vijf nieuwe molens gereed. Zij werden in 1893 vervangen door een stoomgemaal, dat op zijn beurt in 1945 overbodig werd door een nieuw gemaal bij Hardinxveld.²⁵

Het land in de boezem ligt hoger dan in de polder. Doordat de boezem altijd veel natter is geweest dan de polder, is het veen hier minder ingeklonken. De natte omstandigheden maakten ook dat het land slechts extensief gebruikt kon worden en er veel ruimte is geweest voor natuur.

Figuur 56. De Zouweboezem nabij de Vlietmolen. Achter het brede kanaal liggen extensief gebruikte weilanden met hoge natuurwaarden. (RAAP, 17-06-2021).

Dijk

Bijna over de gehele lengte ligt de gemeentegrens op of nabij een dijk. De Vijfheerenlanden vormen vanouds ook een waterstaatkundige eenheid, begrensd door rivierdijken langs de Lek en Linge, de Diefdijk in het oosten en de Zouw(en)dijk in het westen. Een deel van de historische Vijfheerenlanden

²⁵ Ross, z.j.

bij Arkel behoort niet tot de gemeente. Wel tot de gemeente behoort een deel van de Alblasserwaard tussen Meerkerk en Ameide. Hierdoor ligt de Zouwendijk nu deels midden in de gemeente.

Veel dorpen en ook de steden Vianen en Leerdam zijn gelegen aan de dijken en de dijk vormt ook onderdeel van het stratenpatroon van deze plaatsen. In de steden is door het stedelijk weefsel en latere ophogingen van de dijk, de oorspronkelijke dijk (Kortendijk-Langendijk in Vianen en Hoogstraat in Leerdam) als zodanig niet altijd goed herkenbaar meer in de stad. Een jongere, hogere dijk is bij Vianen om de stad heen gelegd. In Leerdam ligt de Hoogstraat op de jongere en hogere dijk.

Figuur 57. De Lekdijk vormt een integraal onderdeel van de dorpsstructuur van Lexmond. Om het historisch karakter te behouden is de moderne hogere dijk om het dorp heen gelegd. (RAAP, 17-06-2021).

Gemaal

Vanaf de 19^e eeuw zijn van wind afhankelijke poldermolens geleidelijk aan vervangen door gemalen, die onafhankelijk van weersomstandigheden een polder kunnen bemalen. Aanvankelijk waren dit stoomgemalen, later werden ze aangedreven door dieselmotoren en weer later elektrisch. De nu nog functionerende gemalen zijn elektrisch. In Ameide en Lexmond zijn de stoomgemalen nog aanwezig. In totaal zijn er in de gemeente 19 gemalen, variërend in ouderdom van 30 tot 140 jaar.

Figuur 58. De 21^e-eeuwse rivierdijk bij Lexmond met centraal het kleine stoomgemaal De Eendracht uit 1883, waarmee de gelijknamige buitenpolder bemalen werd. (RAAP, 17-06-2021).

Kade

Behalve de hoge dijken die de Vijfheerenlanden beschermden en beschermen tegen water van buiten, zijn ook binnen de grote polder kleine waterstaatkundige eenheden te vinden in de vorm van de ontginningsblokken. Deze worden begrensd door kleine dijkes die kade genoemd worden. Ze voorkomen dat water van andere (on)ontgonnen gebieden de nieuwe ontginning bedreigt. Deze kleinste waterstaatkundige eenheden bestaan vaak nog steeds en de meeste kades spelen nog altijd een rol bij de waterhuishouding van de gemeente.

Figuur 59. De weg Lakerveld bij Meerkerk ligt op een kade die de oostelijke en westelijke helft van de gelijknamige polder van elkaar scheidt. De polder waterde uit via de Bonkmolen. (RAAP, 17-06-2021).

Molen

In de gemeente zijn nog vier poldermolens aanwezig: De Vlietmolen aan de Zouweboezem, de Hoekmolen aan het oude tracé van het Zederikkanaal, de Bonkmolen bij Meerkerk en de molen Ter Leede in Leerdam. De laatste is de oudste en gaat terug tot voor 1600.²⁶ Het is de voor- of bovenmolen die de polder Bruinsdel en Hoog-Leerbroek bemaalde. De achter- of ondermolen stond nabij de kruising Recht van Ter Leede – Parallelweg. Tot 1940 bemaalden zij beide de polder, tot de bovenas van de achtermolen brak en besloten werd deze niet te herstellen, enkel de onderbouw is nog aanwezig. De voormolen werd daardoor ook buiten gebruik gesteld. Sloop dreigde, tot de glasfabriek de molen opkocht. In 1982 kwam de molen in eigendom bij de gemeente Leerdam en werd ze gerestaureerd. Na de restauratie werd ze in 1984 overgedragen aan de Molenstichting SIMAV en in 2006-2007 opnieuw gerestaureerd.²⁷

Figuur 60. Poldermolen Ter Leede in Leerdam, nog altijd gelegen aan de naamloze wetering. (RAAP, 16-06-2021).

Muur

De rijksmonumentale keermuur buiten de Landspoort in Vianen is het einde (of begin) van de in de tweede helft van de 17^e eeuw aangelegde trekvaart tussen Gorinchem en Vianen, nu bekend als de Oude Zederik of Huibert. In 1658 namelijk sloot Louise Christine van Solms-Braunfels, regentes voor haar minderjarige zoon die onder meer heer van Vianen was, een overeenkomst met het stadsbestuur van Gorinchem voor verbetering van de verbindingen tussen beide steden. De gedenksteen met het gepolychromeerde familiewapen herinnert aan haar inzet voor de trekvaart.

²⁶ Data gemeente Vijfheerenlanden.

²⁷ Nederlandse Molendatabase, 2021.

Figuur 61. De keermuur met gedenksteen, die na de restauratie in 2013 opnieuw gepolychromeerd is. (Vrijstadvianen.nl).

Natuurlijk water

Behalve de Lek en de Linge en oude meanders daarvan, zijn ook oude meanders van de – toen nog natuurlijke – Zederik gekarteerd als natuurlijk water. De overige van oorsprong natuurlijke waterlopen, hoofdzakelijk veenstromen, zijn als ‘aangelegd water’ gekarteerd omdat ze vergraven zijn en nog altijd een belangrijke rol in de waterhuishouding spelen.

Figuur 62. In de Middelwaard bij Vianen ligt de Kleine Lek, een oude meander van de Lek. Deze loopt van rechtsonder langs de rietkragen naar de waterloop die links van het midden richting de horizon gaat. (Google Streetview, 2021).

Sluis

In 1824-1825 werd de (Oude) Zederik vergraven tot het Zederikkanaal, dat ten oosten van Vianen via een sluis werd aangesloten op de Lek, tegenover de monding van de Keulse Vaart bij Vreeswijk. Tussen 1883 en 1893 is het Zederikkanaal verbreed tot het Merwedekanaal bezuiden de Lek en is bij Vianen een nieuwe sluis aangelegd. De nieuwe sluis werd de Grote Sluis genoemd en bijgevolg de oude de Kleine Sluis. De Kleine Sluis werd ook wel Wilhelminasluis genoemd. De Grote Sluis is een van de twee nog bestaande sluiscomplexen binnen de gemeente. De ander is gelegen bij de stuw in de Lek bij Hagestein. Via de sluis blijft scheepvaart mogelijk wanneer de stuw gesloten is. Het stuw- en sluizencomplex bij Hagestein is sinds 2016 een rijksmonument, aangewezen in het kader van bescherming van objecten uit de Wederopbouw.

Figuur 63. De Kleine of Wilhelminasluis bij Vianen, eerste helft 20^e eeuw. Links op de achtergrond de nog bestaande sluiswachterswoning aan de Grote Sluis. (Facebook: Historische vereniging "Het land van Brederode").

Stuw

De stuw bij Hagestein is de eerste in een serie van drie vanaf het einde van de jaren 1950 werden aangelegd in de Nederrijn en Lek. De andere liggen bij Amerongen en Driel. Deze laatste ligt het meest stroomopwaarts en hiermee kan geregeld worden hoeveel water via de IJssel naar het IJsselmeer stroomt, de grote zoetwatervoorraad voor noord- en west-Nederland. Met de stuwen bij Amerongen en Hagestein wordt de rivier vervolgens bevaarbaar gehouden, wanneer de stuw bij Driel gesloten is. Hoewel de drie een eenheid vormen, is alleen het complex bij Hagestein aangewezen als rijksmonument. Deze stuw kwam gereed in 1961 en valt daarmee nog in de tweede fase van de naoorlogse wederopbouwperiode.

Figuur 64. De stuw bij Hagestein met op de voorgrond de vistrap. Aan de andere kant van het eiland in de Lek ligt de sluis. (RAAP, 16-06-2021).

4.3 Historisch groen

Historische groenstructuren

Van alle structuren met opgaand groen (bosjes, lanen, bomenrijen, singels, houtwallen) die volgens de topografische kaart in het buitengebied aanwezig zijn (in de hele gemeente ruim 2000 stuks), is beoordeeld of deze als historisch gekenmerkt kunnen worden. Historisch betekent niet dat de bomen oud zijn, wel dat de structuur een zekere ouderdom heeft of past in het historische landschap. Groen binnen de bebouwde kom of groen als onderdeel van grootschalige infrastructuur is niet systematisch geïnterviewd. De inventarisatie valt uiteen in vlakvormig (**bospercelen, grienden, boomgaarden en populierenopstanden**) en lijnvormig opgaand groen (**bomenrijen, lanen, hagen**):

De vlakken staan in het bestand Opgaand Groen **Vijfheeren vlak.sqlite**. In de kolom **Beoordeling 1916** staat aangegeven op welke wijze de structuren als historisch zijn beoordeeld.

Ja	Het element staat al op de kaart van 1916.
Passend	Het element staat niet op de kaart van 1916, maar is toch als historisch te kenmerken. Dergelijke elementen waren vaak onderdeel van het agrarisch bedrijf en konden worden gekapt om tientallen jaren later weer opnieuw te worden geplant. Jonge bospercelen kunnen daarom toch als passend in het historische landschap worden beoordeeld. Ten westen van de Bloemendaalseweg bij Helsdingen zijn ook in de ruilverkaveling aangeplante bospercelen tot deze eenheid gerekend.
Deels	Een deel van het element staat op de kaart van 1916 en een deel is als passend beoordeeld.
Nee	Het element is niet als historisch beoordeeld.

In de database van het GIS is de aard van de structuur terug te vinden, zoals die is ingedeeld door de Topografische Dienst.

- Bos, gemengd bos
- Bos, griend
- Bos, loofbos
- Bos, naaldbos
- Populieren

In de kolom 'opmerkingen' staat bij een deel van de groenstructuren een korte toelichting. Een deel van de structuren lijkt bijvoorbeeld uit bomenrijen te bestaan, of komt voort uit bomenrijen. Een aantal bosjes dat als passend is beoordeeld is spontaan ontstaan of aangelegd op natte gronden in de Zouweboezem of de Lingeuiterwaarden. Dit is ook toegelicht in deze kolom.

De lijnen staan in het bestand **Opgaand groen Vijfheeren lijn.sqlite**. In de kolom '**historische samenhang**' staat aangegeven op welke wijze de structuren als historisch zijn beoordeeld.

Het lijnvormig opgaand groen zoals een knotbomenrij is niet altijd goed op historische kaarten gemarkeerd. Absolute uitspraken over de aanwezigheid in 1916 zijn daarom niet altijd mogelijk. Daarom zijn bomenrijen, lanen en singels als historisch gekenmerkt als ze een samenhang vertonen

met het historische landschap en zo de structuur van het landschap versterken. De volgende mogelijkheden doen zich voor in kolom 'historische samenhang'.

- Historische samenhang:	lijnvormig groen hangt samen met historische structuren in het landschap van 1916 waarvan de aard niet verder is gedifferentieerd.
- Historische samenhang met hoofdstructuurlijnen:	Er is samenhang met de hoofdstructuur van de middeleeuwse ontginningen, zoals kaden en wegen uit de ontginningsperiode.
- Historische samenhang, opstrekbegeleidend:	Lijnvormig groen benadrukt de historische verkavelingsrichting uit de ontginningsperiode.
- Geen historische samenhang	Er is geen historische samenhang.

In de database van het GIS is de aard van de structuur terug te vinden, zoals die is ingedeeld door de Topografische Dienst.

- Bomenrij
- Heg, haag

In de kolom 'opmerkingen' staat bij een deel van de groenstructuren een korte toelichting.

Boomgaard: De structuur betreft een bomenrij (vaak een windsingel) in of langs een boomgaard. Deze kan zeer recent zijn aangelegd, maar toch historische samenhang hebben.

Historische boomgaarden

Het historisch karakter van boomgaarden komt niet zozeer naar voren door kaartvergelijking met historische kaarten, maar veel meer door de aard van de fruitbomen. Vrijwel alle hoogstamboomgaarden zijn te beoordelen als historisch. Deze structuren zullen gemakkelijk zijn te selecteren uit de inventarisatie van kleine landschapselementen die het IT-bedrijf Ordina op dit moment ontwikkelt in samenwerking met Landschap-Erfgoed Utrecht. Voor de nieuwe gemeente Vijfheerenlanden zijn deze data nog niet gereed.

4.4 Militair erfgoed

Naast de verdediging van de twee steden in de gemeente, spelen de Oude en vooral de Nieuwe Hollandse Waterlinie een belangrijke rol in het militaire erfgoed in de gemeente.

Aangelegd water

Binnen de categorie Militair erfgoed worden onder aangelegd water grachten verstaan. Deze zijn te vinden rondom oude kernen van Vianen en Leerdam en rondom de verdwenen stad Gasperde, bij Hagestein. Alleen Vianen wordt nog volledig omgeven door een stadsgracht.

Een andere plaats waar grachten voorkomen is rondom Fort Everdingen, dat voor de helft in de gemeente Vijfheerenlanden ligt. Het fort ligt op de plaats waar de Lekdijk de Diefdijk kruist, wat een zwakke schakel in de Nieuwe Hollandse Waterlinie was en om die reden versterkt werd met een fort.

Figuur 65. De stadsgracht van Vianen is ter hoogte van de Langendijk tegenwoordig niet meer dan een smalle sloot. Verderop, langs de Kanaalweg, heeft de gracht nog de oorspronkelijke breedte. (Google Streetview, 2021).

Aardwerk

Op en nabij Fort Everdingen liggen aardwerken (structuren van aarde gemaakt) die onderdeel vormen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dit zijn op het complex het centrale cirkelvormige torenfort met daar omheen de contrescarp. Beide worden omgeven door de bastions die van het geheel een gebastioneerd fort maken.

Ten zuiden ervan liggen op de dijk twee batterijen. Deze aardwerken dienden om geschut min of meer verdekt tussen en op te kunnen opstellen. In 2016 zijn ze opnieuw in profiel gebracht (zie ook figuur 68).²⁸

²⁸ Google Streetview, 2016.

Figuur 66. Het centrale torenfort en de contrescarp van Fort Everdingen zijn beide bedekt met aarde ter bescherming tegen inslagen en daarom gekarteerd als aardwerken, evenals de bastions er omheen. (RAAP, 16-06-2021).

Acces

Een gebied of locatie – meestal hoog gelegen – dat de inundatiegebieden van een waterlinie doorsnijdt wordt een acces genoemd, van het Franse woord voor toegang. De Lek is een van de gebieden die een zwakke schakel vormden in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Bij inwerkingtreden van de linie, kon de vijand evenwel de rivier bevaren en zo door de linie breken. Het Lek-acces werd beveiligd door Fort Everdingen op de zuidoever en Fort Honswijk op de noordoever.

De Diefdijk heeft daarnaast nog twee accessen. De weg van Culemborg naar Vianen (Lage Meent) ligt licht verhoogd en kruist de dijk via een helling. Een tweede acces is de rijksweg A2. Deze doorsnijdt de dijk en vormt daarmee een zwakte in de waterkerende functie van de dijk. Het acces van de A2 kan gesloten worden met betonnen balken, die ter plekke opgeslagen liggen. Rijkswaterstaat voert periodiek een proefsluiting uit.²⁹

²⁹ Rijkswaterstaat, 2021.

Figuur 67. Het acces in de Diefdijk dat gevormd wordt door de A2, gezien vanuit het noorden. (Rijkswaterstaat).

Bunker

Nabij de stuw bij Hagestein ligt een beschermd onderkomen voor het personeel (zie kaartbijlage 1). Deze is niet zichtbaar vanaf de weg.

Dijk

Zowel de Diefdijk als de binnen de gemeente gelegen Lingedijk zijn onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het gebied ten oosten van de Diefdijk werd geïnnundeerd bij inwerkingtreden van de waterlinie. Op het noordelijkste deel van de Diefdijk, waar ook de gerestaureerde batterijen zich bevinden, zijn ouderwetse stroompalen geplaatst met dito straatlantaarns. Tezamen stralen ze de sfeer uit van de jaren 30 en 40, toen de linie voor het laatst in gebruik was.

Figuur 68. De Diefdijk nabij Fort Everdingen, met de historische lantaarnpalen. Rechts de gerestaureerde batterijen. De kazematten links liggen net buiten de gemeente. (Google Streetview, 2016).

Explosiegebouw

Het explosiegebouw of –huisje is een overblijfsel uit de tijd dat de EOD actief was op het fort, tot 2012.³⁰ De precieze functie is niet bekend.

Figuur 69. Het explosiegebouw of -huisje (links). (Kenniscentrum Waterlinies, fotonummer 11003).

Gronddepot

Op de batterijschuilplaats langs de Lekdijk tussen Everdingen en Hagestein is na de Tweede Wereldoorlog een gronddepot aangelegd. Het heeft geen directe link met het militaire verleden.³¹

Figuur 70. Voormalige schuilplaats aan de Lekdijk benoorden Everdingen. De bovenkant werd als gronddepot gebruikt. (Google Streetview, 2021).

³⁰ Kernteam UNESCO & Linieteam, 2017, 172.

³¹ Rijksmonumentenregister, monumentnummer 531707.

Hek

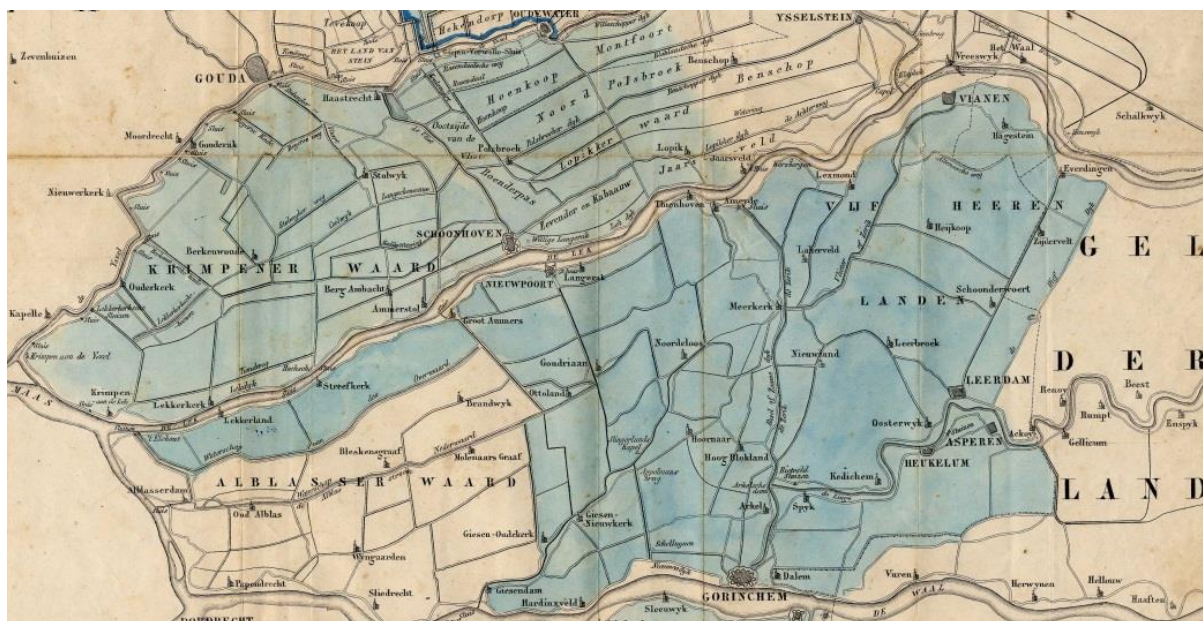
Het hek behorend bij voorgenemd gronddepot is als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie ook op de kaart opgenomen.³²

Hoofdverdedigingslijn

De Diefdijk vormt binnen de gemeente de hoofdverdedigingslijn van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Enkel rond het Wiel van Bassa, ten oosten van Schoonrewoerd, is het niet de Diefdijk maar de dijk om het wiel dat de hoofdverdedigingslijn vormt.

Inundatieveld

Het hele grondgebied van de gemeente was inundatiegebied van de (Oude) Hollandse Waterlinie. Deze linie was in allerijl ingericht bij de Franse inval in het rampjaar 1672. Een schans bij Sluis werd door de Fransen overlopen.³³ De linie omvatte niet Utrecht, omdat die stad al in Franse handen was. Toen deze vorm van verdediging van Holland succesvol bleek, werd de linie een permanent onderdeel van de landsverdediging. Vanaf 1815 werd een nieuwe linie aangelegd die ook de stad Utrecht omsloot: de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Figuur 71. De inundatievelden van het zuidelijk deel van de (Oude) Hollandse Waterlinie. Uitsnede van een kaart van de gehele linie. (Sypsteyn & De Bordes, 1850).

Kade

Bij inwerkingtreding van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd het land ten oosten van de Diefdijk onder water gezet. Komkeerkades moesten voorkomen dat dit water weg stroomt. De Lingedijk tussen Leerdam en Acquoy en de zomerdijk in de uiterwaard bij Fort Everdingen zijn de twee komkeerkades die (voor slechts een klein deel) in de gemeente liggen.

³² Toegevoegd aan de CHAT door de Projectgroep Nieuwe Hollandse Waterlinie.

³³ Zie voor meer informatie over deze schans: <https://www.sluiserwaard.nl/schans.html> (geraadpleegd op 23 december 2021).

Figuur 72. De Lingedijk (Meerdijk geheten) ten oosten van Leerdam keert niet alleen hoogwater van de Linge. Bij inwerkingtreden van de Nieuwe Hollandse Waterlinie keerde de dijk ook de water van de geïndeerde Betuwe (links). (Google Streetview, 2019).

Kazemat

In de pijlers van de hoofdoverspanning van de oude Lekbrug in de A2 bij Vianen, waarvan er één in de gemeente staat, bevinden zich mitrailleurkazematten. In 2021 is de brug gesloopt, maar de pijlers zijn blijven staan.

Figuur 73. De Lekbrug in aanbouw (1936). Het vierkante gat in de lange zijde van de pijler is een van de schietgaten van de burkazemat. Aan de waterzijde bevinden zich twee schietgaten. (St. Boogbrug Vianen, 2019).

Loods

Op Fort Everdingen en bij het Duitse radarstation Gorilla in Overheicop bevinden zich elk twee loodsen, gebruikt voor opslag. De loodsen in Overheicop liggen nu als betonnen schuurtjes in een weiland.

Figuur 74. De loodsen van het Duitse radarstation Gorilla in Overheicop (links). Rechts de restanten van een magazijn (zie hieronder). (Google Streetview, 2009).

Magazijn

Naast de twee loodsen behorend bij het radarstation Gorilla lag een munitieopslagplaats, gekarteerd als magazijn. Enkele resten en de contouren hiervan zijn nog aanwezig in het landschap (zie figuur 74).

Militair complex

Het gehele complex van Fort Everdingen en de grachten etc. die erbij horen zijn aangegeven als een militair complex. Alle onderdelen horen bij dit complex, dat ook als zodanig opgenomen is in het Rijksmonumentenregister.

Figuur 75. Het militair complex van Fort Everdingen bevat naast het gebastioneerde fort ook de gracht en de watergang naar de Lek. (Programmanieuwehollandsewaterlinie.nl).

Muur

Tot de oudste militaire structuren in de gemeente behoren ongetwijfeld de middeleeuwse stadsmuren van Vianen en Leerdam. Vianen kreeg stadrechten in 1336 en Leerdam in 1382. Beide steden hebben een planmatige opzet en een bijna vierkante plattegrond. Omdat geen van beiden is uitgebreid tot vestingstad volgens het oude of nieuwe Nederlandse vestingstelsel – er zijn nooit bastions of voorwerken aangelegd – hebben ze hun middeleeuwse stadsmuur behouden. In Leerdam is de stadsmuur alleen nog aanwezig aan de zuidzijde van de stad langs de oude loop van de Linge. Vianen kent langs de volledige zuidkant van de stad nog de stadsmuur met gracht. De woningen aan de Molenstraat zijn tegen de stadsmuur aangebouwd. Ook aan de noordkant van de stad, aan weerszijde van de Lekpoort, zijn delen van de stadsmuur nog aanwezig, deels opgenomen in particuliere tuinen. Alle nog resterende delen van de stadsmuren van beide steden zijn beschermd als rijksmonument.

Figuur 76. De stadsmuur van Leerdam met torens is een voorbeeld van een middeleeuwse stadsmuur. Het water, nu een haven, is een oude zijtak van de Linge. Tussen de torens als hordijs aangelegde balkons van de tuinen van woningen aan de Hoogstraat. (Forten.nl).

Natuurlijk water

De Lek is als militair erfgoed niet alleen opgenomen als acces maar ook als natuurlijk water. Het is een van de belangrijkste bronnen van water tijdens het inunderen van land bij het inwerkingtreden van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en als zodanig van belang voor de landsverdediging.

Poort

In Vianen zijn nog twee stadspoorten aanwezig. De bekendste is de Lekpoort aan het einde van de Voorstraat. Deze is nog volledig intact. De andere is de Hofpoort, die een restant is van het kasteel Batestein dat hier aan de noordwesthoek van de stad stond. Het poortgebouw is verdwenen. De Hofpoort bestaat nu uit een 17^e-eeuwse neoclassicistische/barokke poort met daarachter een ovaal ommuurd pleintje, gebouwd op de funderingen van de middeleeuwse kasteelpoort. De poort is in 2015 opnieuw opgebouwd nadat die in 2013 door een aanrijding met een vrachtwagen ingestort was.

Figuur 77. Al sinds begin 16^e eeuw vormt de Lekpoort de entree van de stad Vianen vanuit het noorden. (Google Streetview, 2017).

Radargebouw

De onderbouw van een van de twee radargebouwen van het in 1942 door de Duitse bezetter aangelegde radarstation Gorilla in Overheicop is nog aanwezig. Het andere gebouw stond hier vlakbij maar is niet bewaard gebleven.³⁴ De betonnen onderbouw huisvestte een doelvolgradar van het type Würzburg Riese (reuzen-Würzburg). Anders dan de gewone Würzburg, die een bereik had van 30 kilometer, had de Würzburg Riese een bereik van 70 kilometer. Met de doelvolgradar werd een eenmaal waargenomen vijandig toestel gevolgd zodat het door jagers of luchtafweer onderschept kon worden.³⁵

³⁴ Blom, 2020, 145-152.

³⁵ Den Besten, z.j. & Wikipedia, 2020.

Figuur 78. Het restant van het radargebouw van station Gorilla. (Tracesofwar.nl).

Schuilplaats

Langs de Diefdijk ligt een aantal groepsschuilplaatsen. Deze boden plaats aan een *groep*, een militaire eenheid bestaande uit 8 tot 16 manschappen onder bevel van een sergeant. De schuilplaatsen langs de Diefdijk zijn van het type P, ook wel piramide genoemd, naar de afgeschuinde bovenkant. Anders dan een kazemat is een groepsschuilplaats niet ingericht voor geschut; enkel ter beschutting van manschappen ten tijde van een vijandige aanval.

De schuilplaats aan de Lekdijk bij Everdingen is een batterijsschuilplaats. Deze bood niet beschutting aan een *batterij*, bestaande uit tot 250 manschappen, zoals de naam wellicht doet vermoeden in analogie met een groepsschuilplaats. In plaats daarvan is dit een schuilplaats gelegen bij een batterij: een opstelplaats van geschut. De batterijsschuilplaats staat afgebeeld op figuur 70).

Figuur 79. Groepsschuilplaats Type P aan de Diefdijk ten zuiden van het Werk op de spoorweg bij de Diefdijk. (Wikimedia Commons, gebruiker Mathpaul).

Sluis

Bij Fort Everdingen ligt een drietal sluizen, die gebruikt werden voor het inunderen van het land bij inwerkingtreden van de Nieuwe Hollandse Waterlinie: De inlaatsluis, de beersluis en de inundatiesluis. Via de inlaatsluis aan de Lek werd water ingelaten in het kanaal richting het fort. De beersluis ligt in de beer aan de oostzijde van het fort, die als het ware het verlengde van de Lekdijk vormt. Via de beersluis komt het water dus binnendijs. Vervolgens stroomt het water via de inundatiesluis in de zuidoostpunt van de fortgracht over het land om dit te inunderen. Alleen de inlaatsluis ligt binnen de gemeentegrenzen. Door een restauratie in 2014 en 2015 zijn de sluizen behouden en de inlaatsluis weer functioneel.³⁶

Figuur 80. De inlaatsluis ten noorden van Fort Everdingen aan de Lek. Rivierwater kon hier worden ingelaten om een deel van de Betuwe te inunderen en zo de waterlinie in werking te stellen. (Wikimedia Commons, gebruiker HenkvD).

³⁶ Rivierenland.nl (z.j.).

Tuin

Op Fort Everdingen ligt de 'bommentuin', een overblijfsel uit de tijd dat de EOD actief was op het fort, tot 2012.³⁷ Wat de functie hiervan was, is niet bekend.

Verboden kring

Rondom de forten Everdingen en Honswijk (op de noordoever van de Lek) lagen zogenaamde verboden kringen, die een vrij schootsveld rondom deze vestingwerken moesten garanderen. Bouwen, slopen, planten en rooien binnen deze kringen was aan regels gebonden volgens de Kringenwet van 1853. De kleine kring ligt op 300 meter van het vestingwerk, de middelbare kring op 600 meter en de grote kring op 1000 meter.

De bebouwde kom van Everdingen ligt geheel (net) buiten de grote kring van Fort Everdingen, maar binnen de grote kring van Fort Honswijk. In 1951 werd de Kringenwet opgeschort en in 1963 definitief ingetrokken. Gebouwen die tussen 1853 en 1951 binnen kleine en middelbare kringen zijn gebouwd, zijn van hout zodat ze snel konden worden afgebroken, de zogenaamde kringenwetwoningen. Voor zover bekend komen zulke panden in de gemeente niet (meer) voor. De houten bouw van de panden aan de Lekdijk 10 zouden kunnen worden gezien als herinnerend aan deze houtbouw.³⁸

Waarnemingspost

Aan de Lek, nabij de inlaatsluis bij Fort Everdingen, lag een waarnemingspost. Dit was een soort buitenpost van het fort, met goed zicht op de rivier. Van de waarnemingspost is in het veld niets meer zichtbaar.

Waterstaatsgebouw

Op de batterij aan de Lekdijk tussen Everdingen en Hagestein is een gebouwtje aanwezig dat wordt aangeduid als het waterstaatsgebouw. De functie of geschiedenis hiervan is niet bekend. Voor een afbeelding van het gebouw zie figuur 70.

Woning

Op Fort Everdingen en bij het Werk op de spoorweg bij de Diefdijk komen dienst- of fortwachterswoningen voor. Hier woonde de beheerder of opzichter van deze vestingwerken. De fortwachterswoning bij het Werk op de spoorweg bij de Diefdijk werd tevens als magazijn gebruikt, wat nog herkenbaar is aan de grote deuren. Zie ook figuur 50.

³⁷ Kernteam UNESCO & Linieteam, 2017, 172.

³⁸ Zie ook Van der Velden, 2015, 69.

Figuur 81. De fortwachterswoning van het Werk op de spoorweg bij de Diefdijk met de grote magazijndeuren op de begane grond. (Google Streetview 2021).

4.5 Kastelen en buitenplaatsen

In de gemeente, gelegen op het grensgebied van Utrecht, Holland en Gelderland, zijn vanaf de middeleeuwen enkele versterkte huizen aanwezig geweest, later uitgebreid tot kastelen. In verschillende perioden zijn door rijken, vooral uit de steden, buitenplaatsen aangelegd.

Aangelegd water

Rond veel kastelen en ook enkel buitenplaatsen lagen grachten. Deze hadden voor kastelen aanvankelijk een defensieve functie. Later, na de middeleeuwen, zijn ze vooral een esthetische functie gaan vervullen als onderdeel van het ontwerp van de tuinen en andere gronden. Net als de meeste kastelen en buitenplaatsen zijn ook de meeste grachten verdwenen. Alleen bij de voormalige buitenplaats Amaliastein is de gracht nog aanwezig.

Figuur 82. Om het terrein van het voormalige buiten Amaliastein ligt nog altijd de gracht (rechtsonder). Op de voormalige landerijen van het landgoed Amaliastein is in de jaren 90 een woonwijk met de gelijknamige naam aangelegd. (Facebook: Stichting Amaliastein).

Buitenplaats

Het hiervoor genoemde Amaliastein is een van vier buitenplaatsen die ten zuidwesten van Vianen gelegen hebben. Naast Amaliastein zijn dat Monnikenhof, Vijverlust en Vreugdenrijk. Allen zijn verdwenen. Op de plaats van Vreugdenrijk, dat voor het eerst genoemd werd in 1654, staat nu een fraai tolhuis uit 1815.

Monnikenhof stond tot begin 20^e eeuw op de plaats waar later het openluchtwembad lag en in 2015 het complex Helsdingen is gebouwd. Het heeft zijn naam gegeven aan de woonwijk die ten zuiden van hier in de jaren 70 is aangelegd.

Van Amaliastein rest zoals hiervoor genoemd het centrale omgrachte terrein, waarop een speekasteel is gebouwd. Van Vijverlust is niets meer aanwezig.

Figuur 83. Het idyllisch gelegen voormalige tolhuis aan de Lexmondsestraatweg staat tegenover de voormalige 17^e-eeuwse buitenplaats Vreugdenrijk. (Google Streetview, 2015).

Kasteel

In de gemeente zijn geen middeleeuwse kastelen bewaard gebleven. Wel is de locatie van sommige kastelen nog herkenbaar. Deze kastelen zijn binnen de CHAT-classificatie gekarteerd als een 'archeologische vindplaats' die 'aanwezig' is. Kastelen waarvan de locatie niet meer herkenbaar is zijn als 'afwezig' gekarteerd, hoewel dit niet betekent dat er geen archeologische resten aanwezig kunnen zijn.

De kastelen in Vianen en Leerdam lagen in de stad en maakten deel uit van de verdedigingswerken van de stad. Het kasteel in Vianen (Batestein) was echter door een gracht gescheiden van de rest van de stad en vormde zo een citadel.³⁹ Dit kasteel was het thuis van de heren van Vianen en van Brederode. Hendrik van Brederode was de voorman van de edelen die samen met Willen van Oranje in 1566 het Smeekschift der Edelen aanboden aan landvoogdes Margaretha van Parma, in de aanloop naar wat de Tachtigjarige Oorlog zou worden.⁴⁰ Tegenwoordig herinneren alleen de Hofpoort, de pomp

³⁹ Stöver e.a., 2000, 471.

⁴⁰ Visitutrechtregion.com, z.j.

op het Hofplein en een omgracht grasland aan wat ooit een van de mooiste kastelen van Nederland was.

De locatie van het kasteel van Leerdam is eveneens nog goed herkenbaar. Een deel van de stadsmuur van Leerdam volgt de contouren van het kasteel en op het kasteelterrein staat het Hofje van Mevrouw Van Aerden. Het kon hier gebouwd worden omdat de Oranjes de grond waarop het kasteel gestaan had ter beschikking hadden gesteld.⁴¹ Het grootste deel van het kasteel was gesloopt in 1771, de rest in 1828-1829.

Naast de twee stadskastelen zijn ook de terrein van de kastelen Ter Leede (ten noorden van Leerdam) en Oosterwijk (ten zuidwesten van Leerdam) nog aanwezig. Het kasteelterrein van Oosterwijk is ook nog bewoond, zij het dat er een modern pand op staat. Op de plaats van het kasteel Herlaer bij Tienhoven, waarvan het omgrachte terrein niet meer herkenbaar is, staat sinds 1927 Het Huys Herlaar.

Figuur 84. Kasteel Batestein gold als een van de mooiste van Nederland. Schilderij van Jan van Goyen (ca. 1930). (Visitutrechtregion.com).

⁴¹ Wikipedia, 2021.

Theehuis

Een van de torens in de stadsmuur van Vianen, direct ten oosten van de Grote Kerk, is in de 19^e eeuw verbouwd tot theehuis. Het rijksmonument is onderdeel van Zalencentrum 't Klooster en wordt nog steeds voor het oorspronkelijke doel gebruikt.

Figuur 85. Het theehuis in de stadsmuur van Vianen met op de achtergrond de Grote Kerk. (Avondwandelingen.nl).

5 Historische bouwkunst en stedenbouw

5.1 De stedenbouwkundige ontwikkeling van de nederzettingen

5.1.1 Ameide, Sluis en Tienhoven aan de Lek

Stads- en dorpsontwikkeling, historische bebouwingskarakteristiek

De nederzetting Ameide is ontstaan op een oeverwal van de rivier De Lek bij de monding van het veenriviertje de Middelloos, ook wel het Broekse Water genoemd. Met de aanleg van de rivierdijk langs De Lek werd vermoedelijk in de 13^e eeuw een dam in het Middelloos aangelegd. Door de dam een stuk landinwaarts te leggen ontstond een haven. Rond 1300 kreeg de nederzetting stadsrechten, waarna stadswallen en een planmatige uitleg werden gerealiseerd. Het stratenpatroon van de stadsuitbreiding bestond uit de parallel aan de haven gelegen Nieuwstraat en dwars daarop georiënteerde Peperstraat en Fransestraat. Vermoedelijk is de J.W. van Puttestraat van jongere datum.⁴² De bebouwing werd direct langs de percelen gepositioneerd, terwijl aan de achterzijde van de percelen stadssloten werden aangelegd. De Voorstraat, Dam, Benedendamsestraat, Kerkstraat en Prinsengracht vormden de hoofdas van Ameide, waarlangs de bebouwing zich in het verleden het sterkst concentreerde. Vanaf 1650 lijkt de bebouwing aan de Nieuwstraat en de dwarsstraten in de loop der eeuwen steeds meer toe te nemen.

De huidige ruimtelijke structuur van de binnenstad komt grotendeels overeen met de situatie omstreeks het midden van de 17^e eeuw. Wel werden in 1820 de haven gedempt en de Lekdijk doorgetrokken. In de 19^e eeuw vond demping van de stadssloten plaats. Bovendien verdween in 1935 het water van de Prinsengracht.

⁴² Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1987): *Aanvulling op de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Ameide als beschermd stadsgezicht*. Zeist.

Figuur 86. Monumentale bebouwing aan de Voorstraat in Ameide, gezien vanaf de Lekdijk. (MAB, 2021).

De bebouwing aan de westzijde van de Voorstraat en de Dam is aaneengesloten en heeft een zeer monumentaal karakter. Ze bestaat merendeels uit diepe tweelaags panden op smalle percelen, met kap en bakstenen lijstgevels. Prominente panden in de omgeving van de gedempte haven zijn het stadhuis (1642) en het Gemeentelandshuis (1760). De bebouwing langs de Fransestraat, Kerkstraat, Benedendamsestraat, Nieuwstraat en Oudendijk, bestaande uit een afwisseling van diepe en dwarse panden van een- of twee bouwlagen met kap, heeft een kleinstedelijk karakter. De voormalige pakhuisjes, werkplaatsen en winkelpanden herinneren aan de vroegere kleinschalige handel en bedrijvigheid in deze straten. Langs deze straten zijn de gevelwanden niet geheel gesloten. Aan de J.W. van Puttestraat en Molenstraat staan tussen de oudere bebouwing ook verschillende woonhuizen uit het Interbellum. De noordoostzijde van de Hogewaard heeft, in aansluiting op het dorpsgebied van Tienhoven aan de Lek door de aanwezigheid van historische boerderijen met bijgebouwen en de groene inrichting zijn agrarisch karakter is in sterke mate behouden. In de vooroorlogse periode kwam langs de Liessteeg (Prinses Marijkeweg) en Broeksesteeg (Broekseweg) een groot aantal vrijstaande, dubbele en geschakelde woningen tot stand. Na de Tweede Wereldoorlog werden ten oosten en westen van de Broekseweg de eerste planmatige stadsuitbreidingen gerealiseerd (Meidoornlaan en Iepenlaan e.o.), begonnen voor de Tweede Wereldoorlog en voltooid vanaf de jaren 50. Hier staan parallel aan de straten eenvoudige langgerekte tweelaags blokken met geschakelde eengezinswoningen in een halfopen stratenverkaveling. Ook ten oosten van de Doelakkerweg bevindt zich een kleinschalige naoorlogse dorpsuitbreiding met blokjes geschakelde eengezinswoningen met kap in een halfopen verkaveling. Langs de uitvalswegen en de dijklinten zijn naast woonhuizen ook restanten van de vooroorlogse agrarische bebouwing bewaard gebleven.

Nadien is de kern aan weerszijden van de oude hoofdas in fasen uitgebreid. Ook werd in de jaren 80 ten westen van de J.W. van Puttestraat een wijkje aangelegd. De historische binnenstad van Ameide is in 1992 aangewezen als rijksbeschermd stadsgezicht.⁴³ Recent zijn in het centrum kleinschalige inbreidingen gerealiseerd, zoals de inbreiding achter de Nieuwstraat en een inbreiding op de voormalige locatie van Ranksmeel aan de Benedendamsestraat / Prinsengracht.

Ten oosten van Ameide ligt het buurtschap Sluis. Deze nederzetting is ontstaan nabij de uitwateringssluys van de Oude Zederik. Ten noorden van Sluis werd in de 16^e eeuw de Hoge Boezem aangelegd. Omstreeks 1740 werd dit boezemsysteem heringericht en verbeterd. In 1825 werd de Hoge Boezem buiten gebruik gesteld. Ten behoeve van de uitwatering werd in 1892 een stoomgemaal met enkele machinistenwoningen gebouwd. Deze objecten bepalen nog steeds in hoge mate het beeld van het historische dijklint dat de kern van Sluis vormt.

Figuur 87. Historische bebouwing aan de Lekdijk in Sluis. (MAB, 2021).

Aan de westzijde van Ameide ligt het dijkdorp Tienhoven aan de Lek. De nederzetting is vermoedelijk in de 10^e/11^e eeuw gesticht. In de dorpskern, in feite bestaande uit een verdichting van de lintbebouwing langs de Lekdijk, staat de Nederlands-Hervormde kerk, die gedeeltelijk dateert uit de 12^e eeuw, waaronder enkele tufstenen muurgedeelten en de onderbouw van de toren. De kerk is markant gelegen in de bocht van de Lekdijk. In de dorpskern van Tienhoven aan de Lek staan enkele historische boerderijen en dijkwoningen. Begin jaren 60 van de vorige eeuw werd een kleinschalige uitbreiding gerealiseerd aan de zuidzijde van het dijkdorp (Kweldam). Vanaf 2010 is het dorp aan de

⁴³ Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1987): *Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Ameide als beschermd stadsgezicht ingevolge artikel 20 van de Monumentenwet*. Datum besluit tot aanwijzing: 8 december 1992.

zuidwestzijde verder uitgebreid, waarbij het historisch karakter van het dijkdorp door sloop van oorspronkelijke bebouwing enigszins is aangetast.

Figuur 88. Bebouwing aan de Lekdijk in Tienhoven aan de Lek. (MAB, 2021).

5.1.2 Everdingen

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

Everdingen manifesteert zich tegenwoordig als een dijkdorp in T-vorm, maar mogelijk gaat het in oorsprong om een nederzetting met een gestrekte vorm. In dit deel van het rivierengebied hebben de stroomruggen en oeverwallen namelijk het bewoningspatroon sterk bepaald. De langwerpige, smalle vorm van de stroomruggen en oeverwallen resulteerde in een occupatiepatroon met een eveneens langgerekte of 'gestrekte' vorm. Vermoed wordt dat ook Everdingen op of langs de vrij smalle oeverwal van de Lek is ontstaan. Bij het dorp lag een aaneengesloten complex akkerland. Kenmerkend hiervoor is het stelsel van evenwijdig aan elkaar lopende wegen, die aan een of aan beide uiteinden gevorkt op elkaar aantakken. In Everdingen is deze structuur veranderd. Na de bedijking van de Lek lag het dorp binnendijks. Mogelijk is de oude Everdingse eng opgenomen in de grootschalige ontginningen die in de 13^e eeuw vanuit de nieuwe Lekdijk plaatsvonden. Na de bedijking ontwikkelde Everdingen zich verder op en langs de Lekdijk en langs de vroegere Poldersteeg.

*Figuur 89. Links: Kleinschalige historische lintbebouwing langs de Lekdijk in Everdingen. (MAB, 2014).
Rechts: De middeleeuwse kerk is het oudste gebouw in de kern van Everdingen. (MAB, 2014).*

De zijdewinde van Schoonderwoerd via Zijderveld naar Everdingen heet in Everdingen thans Graaf Huibertlaan. Daarmee kreeg het de vorm van een dijkdorp in T-vorm. Parallel aan de dijk ligt de Kweldam, van oorsprong een kwelkade, waaraan al in de vroege 19^e eeuw enkele boerderijen stonden. Lange tijd waren de Lekdijk, de Poldersteeg en de Kweldam de belangrijkste bewoningslinten in het dorp (figuur 89 links). Tussen Lekdijk en Kweldam bevindt zich nog de Kerkstraat, met aan de zuidzijde daarvan de middeleeuwse dorpskerk, waarvan de stichting in de 13^e eeuw ligt (figuur 89 rechts). Aan de Lekdijk ontwikkelde zich in de loop van de 17^e en 18^e eeuw een kort, maar dicht bebouwingslint, zowel binnen- als buitendijks, bestaande uit typische dijkbebouwing met onderhuizen. De Poldersteeg (Graaf Huibertlaan) en Kweldam kenden vooral een verspreid gelegen agrarische bebouwing. Vanaf 1876 ontstond aan de oostkant van het bebouwingslint aan de Lekdijk (nrs. 21-27) een R.K. complex met pastorie (1876) met koetshuis (1899), de Petrus en Pauluskerk (1899), een school (1931), een onderwijzerswoning (1931), een parochiehuis (1954) en een begraafplaats.

Vanaf de vroege 20^e eeuw manifesteert de bescheiden groei van Everdingen zich in de bouw van enkele huizen en boerderijen aan de Kweldam en de Graaf Huibertlaan. Aan de Kweldam werden ook kort na de Tweede Wereldoorlog enkele blokjes geschakelde gemeentewoningen gebouwd (nrs. 1-15). De eerste substantiële dorpsuitbreiding vond eind jaren 60 plaats aan de zuidzijde van het dorp (Bingse Boogaard). Het gaat hier om een kleinschalig orthogonaal stratenplan, met daarin een aantal blokjes geschakelde eengezinswoningen evenwijdig aan de Bingse Boogaard, of geordend in een zich telkens herhalend eenvoudig patroon (stempels). Het buurtje in de zuidoosthoek van Everdingen dateert uit het einde van de jaren 70 en later. Rond 1980 is ten westen van de Graaf Huibertlaan een klein sportpark aangelegd.

De oudere dorpsbebouwing van Everdingen staat aan de in oorsprong middeleeuwse hoofdstructuur van het dorp, gevormd door de Lekdijk, de parallel daaraan gelegen Kweldam (die als een achterwegstructuur fungeert) en de haaks op de Lekdijk eindigende Graaf Huibertlaan. Het binnen de bebouwde kom gelegen deel van de Lekdijk heeft een binnen- en buitendijkse, vrijwel aaneengesloten lintbebouwing; hetgeen een compact en besloten beeld oplevert. De bebouwing bestaat uit merendeels eenlaags, aan elkaar gebouwde dijkwoningen, soms met een dieper gelegen onderhuis. De meeste woningen staan tegen het dijktafstand en zijn vanaf de hoger gelegen dijk kruin via gemetselde trappen

bereikbaar. De aaneengesloten gevelwanden worden onderbroken door doorgangen. Aan de noordzijde is er één, naar de achtererven. Aan de zuidzijde sluiten de Graaf Huibertlaan, de Kerkstraat en de Bingse Boogaard op de Lekdijk aan met typisch sterk oplopend niveau ('steeg').

De woningen staan meestal evenwijdig aan de dijk en hebben dan ook dwarskappen (met de nokrichting evenwijdig aan de dijk). De bakstenen en gepleisterde gevels hebben 19^e-eeuwse of vroeg-20^e eeuwse (of in later tijd vernieuwde) details, maar verbergen soms oudere constructies, mogelijk uit de 17e of 18e eeuw. Vaak gaat het dan om oude tussengevels of kapconstructies. Bijzondere panden zijn het statige grote huis Lekdijk 31 (de voormalige hervormde pastorie uit 1893) en het op de hoek met de Graaf Huibertweg gelegen vroegere café De Zwaan, een markant bakstenen gebouw uit de vroege wederopbouwperiode met decoratief glas-in-loodraam. Het oostelijke deel van de Lekdijk wordt binnendijs bepaald door het laat 19e - en vroeg-20e-eeuwse R.K. ensemble (Lekdijk 21-27), bestaande uit de neogotische Petrus en Pauluskerk, de pastorie met koetshuis, een school met onderwijzerswoningen, alle opgetrokken als bakstenen gebouwen met neogotische stijlkenmerken (figuur 90 links). Een tweede kerkelijk ensemble bevindt zich aan de Kerkstraat, zuidelijk van de Lekdijk, bestaande uit de middeleeuwse dorpskerk (hervormde kerk, Kerkstraat 7), een eenbeukige zaalkerk met toren, kerkhof, consistorie en een voormalige school. De kerktorens van de R.K. kerk en de hervormde kerk zijn belangrijke *landmarks* in het dorpsgezicht en het omliggende landschap.

De meeste oude boerderijen van Everdingen bevinden zich buiten de bebouwde kom aan de Lekdijk (figuur 90 rechts). Ook aan de Graaf Huibertweg bevinden zich nog enkele boerderijen van het hallehuis en T-vormige type, waaronder een enkel voorbeeld van voor 1850 en enkele jongere exemplaren. Het losse boerderijenlint verdichtte in de eerste helft van de 20^e eeuw met enkele nieuwe boerenwoningen en kleine woonhuizen uit het interbellum, bescheiden bakstenen huizen met pannendaken in traditioneel-zakelijke stijl. Ook aan de Kweldam werden in deze periode enkele huizen gebouwd. In de vroeg-naoorlogse periode verrezen hier enkele kleine blokjes geschakelde arbeiderswoningen van verschillende typen, uitgevoerd in traditionalistische trant, soms met kenmerken van de Delftse school. Karakteristiek zijn hier de kleinschaligheid, de bakstenen gevels en de daken met roden pannendekking en forse schoorstenen. Het aan de zuidrand van het dorp gelegen buurtje rond de Bingse Boogaard bestaat uit blokken geschakelde bakstenen eengezinswoningen uit circa 1969, met twee bouwlagen en dwars geplaatste pannendaken, in een sobere modern-traditionele trant, geplaatst in een eenvoudige halfopen verkaveling.

Figuur 90. Links: De Petrus en Pauluskerk uit 1879 is het middelpunt van het bijzondere RK ensemble aan de Lekdijk. (MAB, 2014).

Rechts: Boerderij Rustenburg is één van de vele historische boerderijen langs de Lekdijk bij Everdingen. (MAB, 2014).

5.1.3 Hagestein

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

In dit deel van het rivierengebied hebben de stroomruggen en oeverwallen het bewoningspatroon sterk bepaald. De langwerpige, smalle vorm van de stroomruggen en oeverwallen resulteerde in een occupatiepatroon met een eveneens langgerekte of 'gestrekte' vorm. Ook Hagestein ontwikkelde zich in aanvang als zo'n langgerekte nederzetting (oorspronkelijk met de naam Gasperden of Gasperweerd) op een stroomrug van de Gaasp. Kenmerkend hiervoor is het stelstel van evenwijdig aan elkaar lopende wegen, die aan één of aan beide uiteinden gevorkt op elkaar aantakken. In Hagestein vormen de Dorpsstraat en de Achterweg een dergelijke structuur, waarbij de aansluiting aan de westzijde plaatsvindt (figuur 91). Ten zuiden van deze structuur lag het aaneengesloten bouwland: 'De Eng'. Langs de Dorpsstraat stonden enkele boerderijen en de parochiekerk, die kort na 1108 was gesticht vanuit de kapittels van de Utrechtse Dom en de Oudmunsterkerk.

Bepalend voor de geschiedenis van het kleine Gasperden was de stichting van het kasteel Hagestein door het geslacht Van Goye, mogelijk in de eerste helft van de 13^e eeuw en wellicht ter plaatse van een oudere voorganger. In het midden van de 14^e eeuw kwam de heerlijkheid in handen van Jan IV van Arkel, die als typische uiting van de toenmalige stedenpolitiek het dorp als stad uitlegde en stadsrechten verleende. Zijn opvolger Jan V van Arkel liet vermoedelijk een nieuw kasteel bouwen, in de noordwesthoek van de stadsuitleg. Die uitleg betrof een groot rechthoekig terrein ten noorden van de Dorpsstraat, dat werd omgeven door een gracht. Tijdens de Arkelse oorlogen werd het kasteel in 1405 verwoest, evenals het prille stadje. De stadsvorming werd in de kiem gesmoord en van bebouwing van het uitgelegde terrein is het niet gekomen. Historische plattegronden en kaarten geven geen informatie over een specifiek stratenpatroon. Het is zeer aannemelijk dat dit nooit in het terrein is uitgezet. Mogelijk lag een plattegrond, verwant aan die van Vianen, in de bedoeling.

Figuur 91. De Dorpsstraat in Hagestein. (MAB, 2014).

Eeuwenlang bleef de bebouwing van het kleine Hagestein beperkt tot het lint langs de Dorpsstraat, waarbij in de loop der tijd wel enige verdichting plaatsvond. Stedelijke karaktertrekken in de bebouwing en de verkavelingswijze zijn niet tot stand gekomen. De Achterweg kende lange tijd amper bebouwing, afgezien van een enkele boerderij. In de eerste helft van de 19^e eeuw bestond er al enige bebouwing langs de Lange Dreef, de weg langs de westelijke rand van de nooit bebouwde stadsuitleg. Verder stonden er twee boerderijen aan de Biezenweg, het verlengde van de Dorpsstraat, waar deze structuur samenkomt bij de Achterweg. Rond 1900 was deze situatie nauwelijks veranderd en ook in de volgende decennia groeide Hagestein nauwelijks. Wel vond verdere verdichting van het bebouwingslint aan de Dorpsstraat plaats en ook aan de Lange Dreef werden enkele nieuwe huizen gebouwd. Zo verrees in 1930 aan de Dorpsstraat het nieuwe gemeentehuis van de gemeente Hagestein en zijn in de omgeving van de kerk enkele nieuwe woningen gerealiseerd, waaronder de pastorie (1931, Dorpsstraat 23) en de kleine villa Dorpsstraat 30 (1932).

Pas in de vroeg-naoorlogse periode werd een eerste kleine dorpsuitbreiding gerealiseerd aan de zuidzijde van de Dorpsstraat, ten zuidoosten van de Hervormde kerk. De uitbreiding bestond uit een klein wijkje met geschakelde arbeiderswoningen van verschillende typen aan een tweetal elkaar kruisende straatjes aangelegd tussen de Dorpsstraat en de Achterweg (1958-1963). Begin jaren 70 volgde een tweede uitbreiding aan de westzijde van het dorp, opnieuw tussen de Dorpsstraat en de Achterweg, waar een aantal twee-onder-een-kapwoningen werd gebouwd. In de tweede helft van de jaren 70 is ten zuiden van de Achterweg, terzijde van de Vogelenzangseweg een aantal geschakelde woningen gebouwd. Midden jaren 80 en 90 zijn daar nog enkele geschakelde eengezinswoningen aan toegevoegd (omgeving Het Laantje), in een eenvoudig orthogonaal stratenplan. In deze periode werden

ook woningen en enkele bedrijfspanden gebouwd aan de Nijensteinseweg, oorspronkelijk op enige afstand ten zuidoosten van Hagestein en spaarzaam bebouwd met een enkel boerderijtje. Eén van de jongste uitbreidingen (ca. 2000-2001) bevindt zich ten zuiden van Het Laantje en betreft een aantal woningen aan de Nachtegaal. Hierbij werd het dorpsgebied van Hagestein gekoppeld aan het bebouwingslint van de Nijensteinseweg. Enkele jaren geleden werd een buurtje voltooid ten noorden van de Dorpsstraat, in de middeleeuwse stadsuitleg. Opnieuw gaat het hierbij om geschakelde eengezinswoningen.

Hoewel in de middeleeuwen tot stad verheven, heeft Hagestein nooit stedelijke allure gekregen. Van oudsher stonden in de kleine kern verschillende boerderijen (Dorpsstraat, Biezenweg, Achterweg), waarvan de restanten tegenwoordig een herinnering vormen aan de agrarische betekenis van het dorp in het verleden. De bebouwing is kleinschalig, heeft een kleine korrel, is vrijstaand of hooguit in kleine eenheden geschakeld. Het belangrijkste bebouwingslint is dat van de met markante linden beplante Dorpsstraat, met een mix van voormalige boerderijen, historische woonhuizen uit de 19^e en vroege 20^e eeuw, waarvan enkele met een winkelpui, herinnerend aan de vroeger aanwezige, maar thans geheel verdwenen winkelring in het dorp. Enkele panden hebben een oudere kern dan de voorgevel doet vermoeden. Een voorbeeld hiervan is het wellicht nog 16e-eeuwse Oude Rechthuis, Dorpsstraat 25, oorspronkelijk een boerderij. De bebouwing aan de Dorpsstraat telt één of twee bouwlagen met kap met verschillende oriëntaties (haaks of evenwijdig aan de straat), gemetselde of gepleisterde gevels en traditionele pannendekking. Naast traditioneel vormgegeven woningen uit de 19e eeuw zijn er enkele markante woningen in traditioneel-zakelijke en zakelijke stijl, kenmerkend voor de periode tussen 1915 en 1940. In de as van het oostelijke uiteinde van de Dorpsstraat staat de kleine villa Reijerstein, waarvan de kern uit de vroege 20^e eeuw dateert.

Figuur 92. Links: In het hart van Hagestein staat de Hervormde kerk met romaanse toren. (MAB, 2014). Rechts: Het voormalige raadhuis van Hagestein aan de Dorpsstraat. (MAB, 2014).

Te midden van de eenvoudige woonhuizen vallen twee gebouwen op: de historische kerk met zijn romaanse westtoren en het voormalige raadhuis, een bakstenen gebouw met torentje uit 1930 (figuur 92). Zij markeren met het dichte bebouwingslint de oude kern van Hagestein. Bij de kerk bevinden zich de voormalige dorpschool en het kerkhof. Het vroeg-naoorlogse uitbreidingsbuurtje rond Vosstraat, Stuwstraat en Gasperdenstraat is bebouwd met kleine blokjes geschakelde arbeiderswoningen van verschillende typen, uitgevoerd in traditionalistische trant, soms met kenmerken van de Delftse school. Karakteristiek zijn hier de ambachtelijk uitgevoerde kleinschaligheid, de bakstenen gevels en de daken met rode pannendekking en forse schoorstenen (figuur 93).

Figuur 93. De naoorlogse uitbreiding van Hagestein wordt gekenmerkt door kleinschalige woningbouw, hier bij de Stuwstraat. (MAB, 2014).

5.1.4 Hei- en Boeicop / Overheicop

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

De nederzetting Hei- en Boeicop is ontstaan uit een middeleeuwse cope-ontginning. De Hei- en Boeicopseweg vormde de ontginningsas, van waaruit het omliggende klei-op-veengebied in cultuur werd gebracht. Langs de noordzijde van de weg werd een waterloop gegraven ten behoeve van de afwatering. Aan het begin van de 19^e eeuw bestond de nederzetting uit een lineaire bebouwingslint met boerderijen en huizen die op enige afstand van elkaar lagen. In sommige gevallen was sprake van een regelmatige afstand tussen de bebouwde erven, die vermoedelijk terug te voeren is op de oorspronkelijke maatvoeringen van de cope-ontginning.

Aan het begin van de 19^e eeuw was sprake van een kleine bebouwingsconcentratie nabij de middeleeuwse Heicopse kerk. Tot het midden van de 20^e eeuw ontwikkelde het dorp zich door geleidelijke uitbreiding en verdichting van het bebouwingslint. De bescheiden dorpskern groeide in de periode 1850-1940 door toevoeging van dorpswoningen. In de jaren 50 van de vorige eeuw vond een eerste planmatige uitbreiding plaats, bestaande uit een aantal blokjes geschakelde woningen die rondom een plantsoen werden gegroepeerd (Van Zuilenstraat). Kenmerkend voor de stedenbouwkundige opzet van dit naoorlogse complexje is de ligging terzijde van de Hei- en Boeicopseweg. Dit geldt eveneens voor de kleinschalige uitbreiding met dubbele en geschakelde (senioren)woningen aan de F.A. van Hallstraat. Na 1970 werd ten zuiden van de Hei- en Boeicopseweg een woonwijkje gerealiseerd. Ook werden aan deze zijde van de dorpskern een sportveld aangelegd en een school gebouwd.

De bebouwing is vrijwel uitsluitend lineair geordend langs de Hei- en Boeicopseweg en Overheicop en bestaat uit een deels los, deels vrij dicht lint van vele historische boerderijen van voornamelijk kortgevel-, krukhuis of T-type, meestal met de voorgevel gericht op de openbare weg. De oudste boerderijen dateren uit de 16^e en 17^e eeuw, maar het lint bevat ook veel boerderijen uit de 18^e en 19^e eeuw, het interbellum en de vroege naoorlogse periode. De boerderijen zijn merendeels voorzien van zadeldaken of afgewolfde daken, vaak gedekt met riet of een combinatie van riet en pannen. De gevels zijn in schoonmetselwerk uitgevoerd, soms wit geverfd of gepleisterd. De detaillering is traditioneel. Op veel erven staan bijgebouwen, zoals bijschuren, kleine stallen, bakhuizen en/of hooibergen. Tussen de boerderijen heeft het lint zich verdicht met talrijke enkelvoudige of dubbele woningen van zeer uiteenlopend type, meestal traditioneel van aard, met een of twee bouwlagen, kap en bakstenen of gepleisterde gevels met traditionele details. Bij de Van Zuilenstraat en de F.A. van Hallstraat is het lint verbreed met een plantsoen, waarin in de vroege naoorlogse periode blokken rijtjeswoningen zijn geplaatst. Deze hebben een of twee bouwlagen, bakstenen gevels en een zadeldak. Een bijzonder gebouw in het lint is de Hervormde kerk van Hei- en Boeicop, een laatgotische bakstenen kerk met hoog schilddak en een dakruiter. Zeer markant in het straatbeeld zijn de vele betonnen, bakstenen en houten bruggen naar de erven langs de noordzijde.

Figuur 94. Het historische boerderijlint in Hei- en Boeicop. (MAB, 2021).

5.1.5 Kedichem

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

Het dorp Kedichem is ontstaan op een oeverwal van de Linge. Kenmerkend voor de historische nederzettingsstructuur is de parallelle ligging van de Lingedijk en Kerkstraat, waartussen enkele verbindingssteegjes lopen. Deze merkwaardige twee-assige lineaire structuur met twee parallel dijken ontstond door bedijking van buitendijks land, hetgeen in de loop der tijd mogelijk was geworden door het meanderen van de rivier.

Omstreeks 1850 bestond de dorpskern uit een concentratie van boerderijen en woonhuizen langs de Lingedijk en Kerkstraat. Op de plek van een gesloopte kerk kwam in 1867 de Nederlands Hervormde Kerk tot stand (met behoud van de oude toren), waarnaast een lagere school werd gebouwd. Aan de westzijde van het dorp stond destijds herberg De Zwaan, op de hoek van de Zwaansweg met de Lingedijk.

Omstreeks 1920 werd langs de nieuw aangelegde Michiel van Loonstraat een aantal arbeiders- en middenstandswoningen gebouwd. In de jaren 60 verzezen langs de oostzijde van de Zwaansweg een reeks bungalows. Planmatige uitbreiding van de dorpskern vond vanaf het einde van de jaren 60 plaats door aanleg van nieuwe woonstraten op het oude akkercomplex tussen de Lingedijk en Zwaansweg. Na de jaren 90 hebben enkele kleinschalige inbreidingen in de bestaande dorpskern plaatsgevonden.

Figuur 95. Links: Dorpskerk van Kedichem. (MAB, 2021).

Rechts: Voormalig gemeentehuis van Kedichem, hoek Kerkstraat. (MAB, 2021).

Lingedijk en Kerkstraat worden beide gekenmerkt door een deels losse, deels wat verdichte gevarieerde lintbebouwing, waarvan de oudste onderdelen bestaan uit historische boerderijen van verschillende traditionele typen en leeftijd. Een aantal daarvan is markant gelegen aan dijkstoepen. Enkele boerderijen zijn van het traditionele hallehuistype of T-huistype en hebben met riet gedekte daken, pannendaken of combinaties hiervan. In het lint langs de Kerkstraat bevindt zich verder een gevarieerde woonhuisbebouwing met traditionele panden haaks of evenwijdig aan de straat, en eenvoudige winkel- en werkpanden van één of twee bouwlagen met kap en bakstenen of gepleisterde gevels. Karakteristieke elementen in het lint zijn de dorpskerk met westtoren met spits, een markant wit gepleisterd herenhuis aan het oostelijke uiteinde van de straat, bij de aansluiting op de Lingedijk (voormalig gemeentehuis) en het voormalige raadhuisje op de hoek met de Michiel van Loonstraat. De naoorlogse woonbuurtjes aan de noordzijde van de Kerkstraat bestaan voor een deel uit in een halfopen verkaveling geplaatste blokken één- of tweelaags geschakelde woningen onder zadeldak. In de wijk bevinden zich ook diverse dubbele woningen en vrijstaande woningen.

5.1.6 Lakerveld

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

De lineaire ontginningsnederzetting Lakerveld ontstond langs het veenstroompje De Laak. Aan de westzijde van De Laak liggen meerdere boerderijterpjes die dateren uit de middeleeuwen. In de loop der tijd heeft geen duidelijke komvorming plaatsgevonden. Het bebouwingslint bestaat merendeels uit historische boerderijen met agrarische bijgebouwen uit de 17^e tot en met 20^e eeuw. Ook staan in Lakerveld verschillende vrijstaande dorpswoningen die na het midden van de 19^e eeuw zijn gebouwd. Er is sprake van een zeer gaaf historisch-ruimtelijk beeld door de aanwezige bebouwing, woonheuvels, restanten van fruitboomgaarden, erfbeplantingen, knotwilgrijen langs voormalige akkertjes en fraaie gezichten over het omliggende landschap.

Figuur 96. Historisch boerderijerf in Lakerveld. (MAB, 2021).

De bebouwing is lineair geordend langs de weg Lakerveld en bestaat uit een deels los, deels vrij dicht lint van vele historische boerderijen van voornamelijk kortgevel-, krukhuis of T-type, meestal met de voorgevel gericht op de openbare weg. De oudste boerderijen dateren uit de 17^e eeuw, maar het lint bevat ook veel boerderijen uit de 18^e en 19^e eeuw, het interbellum en de vroege naoorlogse periode. De boerderijen zijn merendeels voorzien van zadeldaken of afgewolfde daken, vaak gedekt met riet of een combinatie van riet en pannen. Jongere boerderijen hebben vaak mansardedaken. De gevels zijn in schoonmetselwerk uitgevoerd, soms wit geverfd of gepleisterd. De detaillering is traditioneel. Op veel erven staan bijgebouwen, zoals bijschuren, kleine stallen, bakhuizen en/of hooibergen. Tussen de boerderijen heeft het lint zich verdicht met talrijke enkelvoudige of dubbele woningen van zeer uiteenlopend type, meestal traditioneel van aard, met een of twee bouwlagen, kap en bakstenen of gepleisterde gevels met traditionele details. Zeer markant in het straatbeeld zijn de vele betonnen, bakstenen en houten bruggen naar de erven.

5.1.7 Leerdam

De stad Leerdam is gesticht op een oeverwal langs de rivier De Linge, bij de monding van De Leede. In 1382 werden stadsrechten aan de nederzetting toegekend. De historische binnenstad van Leerdam heeft een trapeziumvormige plattegrond. Deze vorm houdt enerzijds verband met het waaivormige verkavelingspatroon van het prestedelijk landschap en anderzijds met de planmatig stedenbouwkundige praktijk die kenmerkend is voor laatmiddeleeuwse uitbreidingen van stadjes in het rivierengebied. Het gebogen beloop van de straten in het zuidelijk gedeelte van de binnenstad hangt samen met het natuurlijk reliëf van de oeverwal, terwijl de parallelle ligging van rechte straatjes in het noordelijk gedeelte getuigt van een planmatig karakter. Het kleine vestingstadje was in het verleden ommuurd en voorzien van een gracht. Aan de noordzijde liep de Meentvliet, die als afwatering diende van de polders Oud- en Nieuw Schaik en Kortgerecht, aan de westzijde uitwaterend op de Linge. Westelijk hiervan lag de uitwatering van de polders Hoog-Middelkoop en de Meent, en westelijk daarvan bevond zich de uitwatering van de polders Bruinsdel en Hoog-Leerbroek. Aan de zijde van De Linge staan nog restanten van de stadsmuur. De stadsgrachten werden vanaf het einde van de 19^e eeuw in verschillende fasen gedempt.

Vanwege de historisch-stedenbouwkundige waarden, ruimtelijke samenhang en historische gelaagdheid is de historische binnenstad van Leerdam van zeer hoge cultuurhistorische betekenis. Het gebied binnen de wallen kent een fijnmazige verkaveling met in veel gevallen smalle diepe percelen waarop in de hoofdstraten smalle en diepe huizen zijn gebouwd, waarvan een groot deel met zaken haaks op de straat. Deze oriëntatie is ook bepalend voor de bebouwing in de dwars op de lange hoofdstraten staande straten, waarin veel dwarshuizen zijn te vinden. Het bebouwingsbeeld is zeer divers door de mix van historische panden met eenvoudige bakstenen of gepleisterde lijstgevels, markante winkelwoonhuispanden uit de late 19^e en vroege 20^e eeuw, eenvoudige lage woonhuizen, bedrijfspanden en werkplaatsen en enkele grote historische gebouwen, die karakteristieke landmarks zijn in het stadsbeeld. Voorbeelden zijn de laatgotische Grote kerk met weststoren, het 18^e-eeuwse Hofje van Aerden en imposante Maria Onbevlekt Ontvangenkerk langs de noordrand van de binnenstad. Deze kerk maakt deel uit van de “stadsuitbreidingen”, die vanaf de late 19^e eeuw ten noorden van de Noordwal plaatsvonden. Vooral langs de Meent ontwikkelde zich een markante lintbebouwing met vrijstaande en geschakelde woningen, waarvan een deel in het interbellum werd gebouwd.

In 1883 werd ten noorden van de historische binnenstad het baanvak Geldermalsen-Gorinchem van de Betuwelijn geopend. Het gebied tussen de spoorlijn en de Noordwal werd vanaf het einde van de 19^e eeuw geleidelijk bebouwd. Opmerkelijk is dat tussen de Noordwal en Meent een stedenbouwkundige verkaveling tot stand kwam, die voortborduurde op de opzet van de middeleeuwse stadsuitleg. Ten noorden van de Meent was de stedenbouwkundige ontwikkeling in sterke mate organisch van aard. In dit gebied werden villa's, middenstandswoningen en arbeiderswoningen gebouwd op afzonderlijke kavels, zonder dat vooraf een samenhangend stedenbouwkundig plan was opgesteld.

Figuur 97. De restanten van de middeleeuwse stadsmuur van Leerdam langs de Linge. (MAB, 2021).

Vanaf het einde van de 19^e eeuw kwamen buiten de binnenstad in de omgeving van nieuwe fabrieksterreinen kleinschalige woonbuurtjes met arbeiderswoningen tot stand. Met name ten westen van de Glasfabriek Leerdam ontwikkelde zich geleidelijk een omvangrijke arbeiderswijk door de aanleg van nieuwe woonstraatjes met rijtjes geschakelde eengezinswoningen. De fabriek zelf werd gesticht in 1765. In de periode tussen 1880 en 1940 werd het fabriekscapitaal gefaseerd in noordoostelijke richting uitgebreid. Het huidige complex bezit nog restanten van de vroegere bouwfases. De arbeiderswijk wordt op dit moment gesaneerd, waarbij een groot deel van de fabriekswoningen zijn of worden vervangen door nieuwbouw. Een kleine concentratie van arbeiderswoningen ontstond ook langs De Blaasbalg, ten oosten van het fabrieksterrein van houtzagerij en binnenwerf Varsseveld. Parallel aan deze ontwikkeling kwamen bebouwingslinten met vrijstaande en dubbele middenstandswoningen tot stand langs oude uitvalswegen, zoals de Tiendweg, Schaikseweg en de huidige Watertorenlaan en Oud-Schaik.

Gedurende het Interbellum werd een stadsuitbreiding gerealiseerd aan de oostzijde van het centrum. De stedenbouwkundige opzet van Leerdam-Oost is geïnspireerd op de Tuinstadgedachte. De wijk kenmerkt zich onder meer door een orthogonaal wegenpatroon, blokjes geschakelde of vrijstaande bakstenen middenstandswoningen in een halfopen verkaveling en ondiepe voortuinen. Ook kwam in de jaren 20-30 een woonwijkje tot stand tussen de Tiendweg en de spoorlijn (Patrimoniumstraat e.o.). Deze wijk werd in de jaren 80 van de vorige eeuw grotendeels gesloopt en herbouwd.

Figuur 98. Woningen uit het interbellum langs de Meent, in feite een “stadsuitbreiding” binnen de wallen uit de eerste helft van de 20^e eeuw. (MAB, 2021).

Figuur 99. Arbeiderswoningcomplex uit de vroege 20^e eeuw nabij de Leerdamse glasfabriek. (MAB, 2021).

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd ten westen van Glasfabriek Leerdam het wederopbouwwijkje 'Achter de Pijp' (1947) gebouwd, dat bestaat uit twee parallel aan elkaar gelegen woonstraatjes met blokjes eengezinswoningen in traditionalistische stijl (zogenaamde 'Delftse School'). Hier stond al een aantal woningen dat in 1914 was gebouwd. Ten noorden van de Tiendweg werd in de periode 1950-1965 een aantal nieuwe woonbuurten aangelegd. De stedenbouwkundige opzet van de buurt Leerdam-West bestaat zowel uit een strokenverkaveling met rijtjes eengezinswoningen met voor- en achtertuinen die evenwijdig zijn gepositioneerd aan een straat, als portiek- en galerijflats die staan in een open verkaveling met tussenliggend openbaar groen. Kenmerkend voor de Bomenbuurt en Molukse Wijk is de halfopen verkaveling, met rijtjes eengezinswoningen in modernistische bouwstijl. Ook de naoorlogse stadsuitbreiding Leerdam-Oost, die aan het begin van de jaren 60 werd gerealiseerd, kent een halfopen verkaveling met blokjes eengezinswoningen en enkele portiekflats in modernistische bouwstijl.

Vanaf de jaren 70 groeide Leerdam sterk. Tegen de achtergrond van de toenemende mobiliteit ontwikkelde de stad zich in het laatste kwart van de 20^e eeuw tot een aantrekkelijke forenzenplaats. Ten noorden van de spoorlijn werd in de jaren 70-80 een grootschalige woonwijk aangelegd, die gedeeltelijk is geïnspireerd op de architectonische en stedenbouwkundige ontwerpprincipes van het Structuralisme (een zogenaamde 'Bloemkoolwijk'). Kenmerkend zijn de woonerven, het hiërarchisch wegenpatroon met cul-de-sac-straatjes, en de groene zones met waterpartijen die de wijk dooraderen. Na 1980 zijn niet alleen nieuwe woonwijken en bedrijventerrein aan de randen van de stad aangelegd, ook werden bestaande woonwijken gesaneerd. Recent heeft grootschalige sloop-nieuwbouw plaatsgevonden in de arbeiderswijk ten westen van de Glasfabriek Leerdam. Door deze ingrepen is de ontwikkelingsgeschiedenis van dit gedeelte van de stad minder herkenbaar geworden.

5.1.8 Leerbroek

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

De lineaire nederzetting Leerbroek heeft zich ontwikkeld langs de doorlopende wegstructuur Leerbroekseweg-Dorpsweg en Recht van Ter Leede. Aan de noordzijde van de Leerbroekseweg ligt de Leerbroekse Voorwetering, een waterloop die in het verlengde van het riviertje de Leede is gegraven of vergraven. Tot het midden van de 19^e eeuw stond de bebouwing voornamelijk aan de noordzijde van deze wetering. Nabij de kruising van de Dorpsweg met de Kerkweg werd in de 14^e / 15^e eeuw een kerk gebouwd, die gesitueerd is op een donk (natuurlijke zandopduiking) die door de mens is opgehoogd om te dienen als vluchtheuvel. Later werden daar een rechtshuis, herberg en smederij aan toegevoegd. Ten oosten van Leerbroek stond tot de 17e of 18e eeuw het kasteel Ter Leede, waarvan het tracé van de slotgracht nog herkenbaar is in de verkaveling.

In de periode tussen 1850 en 1940 kwamen in de kern verschillende dorpswoningen tot stand langs de Dorpsweg en Kerkstraat. Midden jaren 60 van de vorige eeuw vond de eerste planmatige uitbreiding plaats aan de noordwestzijde van het dorp (Boomgaardstraat e.o.), die bestond uit blokjes geschakelde woningen. Tussen dit buurtje en de kerk werd in 1967 een dorpshuis opgericht. Voor het dorpshuis en de Dorpsweg werd een pleintje (Raadhuisplein) met plantsoen aangelegd, aansluitend op de groene inrichting rondom de kerk. Na 1970 is het woonwijkje aan de noordwestzijde van de dorpskern in verschillende fasen vergroot. De stedenbouwkundige opzet volgt het verkavelingspatroon van het landschap. Recent heeft een kleinschalige uitbreiding aan de zuidzijde van het dorp (Kaatsbaan) plaatsgevonden.

De historische bebouwing is lineair geordend langs de doorlopende wegstructuur Leerbroekseweg-Dorpsweg-Recht Ter Leede en bestond uit een deels zeer los lint van boerderijen van voornamelijk kortgevel-, krukhuis of T-type, meestal met de voorgevel gericht op de openbare weg. De oudste boerderijen dateren uit de 17^e eeuw, maar het lint bevat ook boerderijen uit de 18^e en 19^e eeuw, het interbellum en de vroege naoorlogse periode. De boerderijen zijn merendeels voorzien van zadeldaken of afgewolfde daken, vaak gedekt met riet of een combinatie van riet en pannen. Jongere boerderijen hebben vaak mansardedaken. De gevels zijn in schoonmetselwerk uitgevoerd, soms wit geverfd of gepleisterd. De detaillering is traditioneel. Op sommige erven staan bijgebouwen, zoals bijschuren, kleine stallen, bakhuizen en/of hooibergen. Tussen de boerderijen heeft het lint zich verdicht met talrijke enkelvoudige of dubbele woningen van zeer uiteenlopend type, meestal traditioneel van aard, met een of twee bouwlagen, kap en bakstenen of gepleisterde gevels met traditionele details. Zeer markant in het straatbeeld zijn de vele betonnen, bakstenen en houten bruggen naar de erven aan de noordzijde. Een bijzonder gebouw in het lint is de Hervormde kerk van Leerbroek, een laatgotische bakstenen kerk met hoog schilddak en een forse rijk gelede westtoren met omgang en spits. Ter hoogte van deze kerk heeft zich in de naoorlogse periode een woongebied ontwikkeld met merendeels in korte blokken geordende of dubbele geschakelde woningen van een of twee lagen met kap en bakstenen gevels. Het oudere bebouwingslint langs de Kerkstraat bevat nog enkele historische boerderijen, vrijstaande woningen uit het interbellum en (geschakelde) woningen uit de naoorlogse periode. Buiten de dorpskern bevindt zich langs deze weg nog een markante rijtje kleine dubbele woningen uit de jaren 50, met twee bouwlagen en een dwars zadeldak.

5.1.9 Lexmond

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

De nederzetting Lexmond ligt op een smalle oeverwal van de rivier de Lek, nabij de uitmonding van het veenstroompje De Laak. Aan het begin van de 19^e eeuw kwam aan weerszijden van de Dorpsstraat vrijwel aaneengesloten bebouwing voor, die hier en daar van elkaar was gescheiden door tussenliggende steegjes of smalle osendrops. Aan de zuidzijde van de dorpskern en langs de Lekdijk stonden voornamelijk boerderijen. Het rechthuis van Lexmond was gevestigd in de herberg De Drie Snoeken, tegenover de Hervormde kerk. De bebouwing aan de Dorpsstraat heeft een kleinstedelijk karakter door het vrijwel aaneengesloten lint, de fijnmazige verkaveling en de kenmerkende typologie: het betreft merendeels smalle diepe huizen van één of twee bouwlagen met kap, met bakstenen of gepleisterde lijstgevels. Enkele panden bezitten achter de 18e- of 19e-eeuwse voorgevel oudere bouwconstructies.

In de Franse tijd werd ten oosten van de kern een nieuwe straatweg aangelegd, als onderdeel van de Route Impériale Amsterdam-Parijs. Aan het einde van de 19e eeuw kwam langs deze weg (Kortenhoevenseweg) geleidelijk een bebouwingslint tot ontwikkeling. In de jaren 20 van de vorige eeuw werd ten zuiden van de dorpskern een nieuwe weg (Nieuwe Rijksweg) aangelegd, als directe verbinding tussen het Lakerveld en de Kortenhoevenseweg. Langs deze weg werden gedurende het Interbellum enkele nieuwe woonhuizen gebouwd. Aan de westzijde van de Dorpsstraat bevindt zich een lage rij dwarshuizen, deels met een oude kern, waaronder het markante rijksmonument Rozemarijnsteeg 1 uit 1603. Een vergelijkbare aaneengesloten bebouwing met diepe en dwarse huizen (hier merendeels eenlaags) bevindt zich ook aan de noordzijde van de Kom Lekdijk. De laatmiddeleeuwse Hervormde kerk met zijn hoge bakstenen westtoren is in het historische

bebouwingsbeeld van de as Dorpsstraat-De Laak een zeer markante en beeldbepalende verschijning. In het bijzonder langs in het wat minder intensief bebouwde lint langs de De Laak bevinden zich nog enkele historische boerderijen van het T- en hallehuistype, en voorts een groot aantal grote en kleine traditionele woonhuizen uit de vroege 20^e eeuw, het interbellum en de vroege naoorlogse periode.

Figuur 100. De Dorpsstraat in Lexmond, gezien in noordelijke richting. (MAB, 2021).

Met name na de Tweede Wereldoorlog is het dorp Lexmond in sterke mate gegroeid. Ten oosten van de Dorpsstraat werd rond 1950 een woonbuurtje gerealiseerd (Anna Maria Schuurmanplein). Hier verzezen enkele blokken met geschakelde eengezinswoningen in een eenvoudige halfopen verkaveling. Ook ten westen van De Laak kwam vanaf de jaren 50 in verschillende fasen een planmatige dorpsuitbreiding tot stand (De Nes), eveneens grotendeels bestaande uit eenvoudige blokken geschakelde eengezins- en bejaardenwoningen met kap, in een halfopen verkaveling. Ook werd in 1950 een klein complex wederopbouwoningen gebouwd tussen de Nieuwe Rijksweg en Kortenhoevenseweg (Burgemeester Potstraat e.o.), blokjes dubbele eenlaags bakstenen woningen onder een zadeldak. Daarnaast vond uitbreiding plaats door geleidelijke uitbreiding en verdichting van het bebouwingslint langs de Kortenhoevenseweg. Tot het begin van de jaren 90 werd nieuwbouw voornamelijk ten westen van de oude dorpskern gerealiseerd. Nadien zijn ook woningbouwlocaties in het gebied tussen de Oude/Nieuwe Rijksweg en de Kortenhoevensedijk ontwikkeld.

Figuur 101. Vroege naoorlogse woningbouw aan De Nes in Lexmond. (MAB, 2021).

5.1.10 Meerkerk

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

Vermoedelijk ontstond de nederzetting Meerkerk in de 12e of 13e eeuw nabij het raakpunt van de Oude Zederik en de Nieuwe Zederik. Het kerkdorp ontwikkelde zich in de late middeleeuwen tot een lineaire nederzetting langs de Zouwendijk/Gorichemsestraat/Bazeldijk. Door aanleg van de straatweg Vianen-Gorinchem als onderdeel de Route Impériale Amsterdam-Parijs aan het begin van de 19e eeuw ontwikkelde Meerkerk zich nog meer als verkeersdorp, met functies als herbergen en wagenmakerijen. Na 1825 werd een smalle strook gronden aan de oostzijde van het dorp bebouwd, die door de aanleg van het Zederikkanaal was ontstaan.

Figuur 102. Tolstraat in Meerkerk, met historische lintbebouwing aan de linker zijde. (MAB, 2021).

In de eerste helft van de 20^e eeuw groeide het dorp door een geleidelijke uitbreiding en verdichting van het bebouwingslinten langs de Zouwendijk/Gorichemsestraat/Bazeldijk en Tolstraat. Bovendien kwam gedurende het Interbellum een reeks vrijstaande en dubbele middenstandswoningen tot stand langs de Prinses Marijkeweg. Langs de Noordse Weg (thans Burgemeester Sloblaan) vestigde zich in 1936 het waterleidingsbedrijf De Alblasserwaard, die op deze plek een watertoren bouwde.

Tijdens de wederopbouwperiode (1940-1965) werd ten zuiden van de Prinses Marijkeweg een woonwijk gerealiseerd. De stedenbouwkundige opzet kenmerkt zich door licht gebogen woonstraatjes met blokjes eengezinswoningen (Prinses Margrietstraat, Prinses Irenestraat en Prinses Beatrixstraat) en een groene open ruimte met seniorenwoningen (Oranjeplein). Deze dorpsuitbreiding werd aan het einde van de jaren 60 en begin van de jaren 70 verder afgerond. Een andere planmatige dorpsuitbreiding vond plaats ten zuidwesten van de watertoren. Rondom een gegraven waterpartij werd omstreeks 1960 een bungalowwijkje aangelegd. In de jaren 80 werd ten zuidoosten van de Burgemeester Sloblaan een wijk gerealiseerd, waarvan de stedenbouwkundige opzet geïnspireerd is op structuralistische ontwerpprincipes. Kenmerkend zijn de woonerven, gebogen woonstraten, organische verkaveling en het groene en waterrijke karakter. Ten oosten van de snelweg A27 werd begin jaren 80 een bedrijventerrein aangelegd, dat nadien verder in zuidelijk richting is uitgebreid.

De historische hoofdstructuur van Meerkerk toont zich nog goed in de bebouwingskarakteristiek van de lintstructuren. In het bijzonder de as Kerkstraat-Gorichemsestraat en de Tolstraat bezitten een dichte lintbebouwing, die nog voor een deel bestaat uit veelal vrijstaande historische dwarse en diepe huizen met zadeldak of mansardedak en een traditionele detaillering en materiaalgebruik. De bebouwing staat dicht op de openbare weg. Vooral nabij de aansluiting van de Tolstraat op de Kerkstraat bevinden zich vrijwel aaneengesloten straatwanden. Hoe verder van de kern hoe losser de linten worden. In de

uiteinden voegen zich ook enkele boerderijen in het lint. De oude Hervormde kerk is opgenomen in het dichte bebouwingslint en vormt aan de westzijde het centrale punt in een kleinschalig buurtje rond het Kerkplein. Aan de Tolstraat bevinden zich enkele grotere representatieve historische panden van twee bouwlagen met kap en lijstgevels. Langs de Marijkeweg ontwikkelde zich in het interbellum een markant bebouwingslint, bestaande uit één- en tweelaags woningen met kap en bakstenen gevels, in de kenmerkende traditioneel-zakelijke stijl uit die tijd. Het lint is na de Tweede Wereldoorlog verder verdicht met eenvoudige traditionele woningen met kap. De bebouwing in de naoorlogse uitbreidingen bestaat merendeels uit blokken geschakelde één- en tweelaags geschakelde eengezins- of bejaardenwoningen, met bakstenen gevels en zadeldaken, geordend in eenvoudige stempels in een halfopen verkaveling. In de jongere uitbreidingen bevinden zich eveneens blokken geschakelde woningen, maar ook dubbele woonhuizen en vrijstaande woningen.

Figuur 103. Historische bebouwing in het centrum van Meerkerk, hoek Kerkstraat-Tolstraat. (MAB, 2021).

5.1.11 Middelkoop / Hoogeind

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

Middelkoop is een lineaire ontginningsdorp van waaruit het omliggende klei-op-veengebied in de late middeleeuwen in cultuur is gebracht. Langs de noordzijde van de ontginningsbasis liggen nog enkele boerderijterpjes. Nabij de Kerkweg, die leidt naar de kerk van het nabijgelegen dorp Leerbroek, is in de loop der tijd een bescheiden bebouwingsconcentratie ontstaan. Van een dorpskern is evenwel geen sprake. Dit geldt eveneens voor het historisch bebouwingslint Hoogeind, dat zich ten oosten van het dorp Middelkoop heeft ontwikkeld langs dezelfde ontginningsas. In het doorlopende bebouwingslint van Middelkoop en Hoogeind staan boerderijen uit verschillende bouwperiodes en vrijstaande woonhuizen

uit de 20e eeuw. In Middelkoop staat het merendeel van de bebouwing aan de noordzijde van de wetering. Bebouwing staat aan de kop van de kavels en is vanaf de weg bereikbaar via een brug over de wetering.

Het langgerekte lint kent een losse, maar op enkele plaatsen enigszins verdichte lintbebouwing, voor een belangrijk deel bestaande uit historische boerderijen van voornamelijk kortgevel-, krukhuis of T-type, meestal met de voorgevel gericht op de openbare weg. De oudste boerderijen dateren uit de 17^e eeuw, maar het lint bevat ook veel boerderijen uit de 18^e en 19^e eeuw, het interbellum en de vroege naoorlogse periode. De boerderijen zijn merendeels voorzien van zadeldaken of afgewolfde daken, vaak gedekt met riet of een combinatie van riet en pannen. De gevels zijn in schoonmetselwerk uitgevoerd, soms wit geverfd of gepleisterd. De detaillering is traditioneel, soms nog in gawe staat, maar in veel gevallen zijn ze gewijzigd. Op veel erven staan bijgebouwen, zoals bijschuren, kleine stallen, bakhuizen en/of hooibergen. Tussen de boerderijen heeft het lint zich verdicht met talrijke enkelvoudige of dubbele woningen van zeer uiteenlopend type, meestal traditioneel van aard, met een of twee bouwlagen, kap en bakstenen of gepleisterde gevels met traditionele details. Zeer markant in het straatbeeld zijn de vele betonnen, bakstenen en houten bruggen naar de erven langs de noordzijde.

5.1.12 Nieuwland

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

De nederzetting Nieuwland is vermoedelijk omstreeks 1300 ontstaan, in het kader van de laatste ontginningen binnen de Vijfheerenlanden. De bebouwing staat geconcentreerd bij de kruising van de Leerbroeksche Vliet, Geervliet, Zijlkade en Lange Schenkel. Nabij deze plek staat de Sint-Barbarakerk, waarvan delen dateren uit de 14^e, 15^e en 16^e eeuw. Ten zuiden van de kerk ligt een begraafplaats. Langs de oude bewoningsassen liggen verschillende woonheuvels, die in het verleden door de bewoners van Nieuwland zijn opgeworpen. Begin jaren 60 vond de eerste planmatige dorpsuitbreiding plaats ten westen van de kerk (Jan Poldermanstraat en Burgemeester Berendsstraat). Nadien is het dorp Nieuwland voornamelijk aan de noordwestzijde verder uitgebreid.

Ten zuiden van het dorp Nieuwland ligt aan weerszijde van de Leerbroeksche Vliet een bebouwingslint (Breezijde en Smalzijde), waarin diverse historische boerderijen en arbeiderswoningen staan, die voornamelijk dateren uit de 19^e en 20^e eeuw. Dit lint heeft een relatief open karakter, waardoor er tussen de bebouwing zicht is op het omliggende polderlandschap.

De historische bebouwing in de dorpskern bestaat uit enkele boerderijen met agrarische bijgebouwen en dorpswoningen die voornamelijk, dateren uit de periode 1850-1940. Het betreft een lint van boerderijen van voornamelijk kortgevel-, krukhuis of T-type, meestal met de voorgevel gericht op de openbare weg. De oudste boerderijen dateren uit de 17^e eeuw, maar het lint bevat ook boerderijen uit de 18^e en 19^e eeuw, het interbellum en de vroege naoorlogse periode. De boerderijen zijn merendeels voorzien van zadeldaken of afgewolfde daken, vaak gedekt met riet of een combinatie van riet en pannen. Jongere boerderijen hebben vaak mansardedaken. De gevels zijn in schoonmetselwerk uitgevoerd, soms wit geverfd of gepleisterd. De detaillering is traditioneel. Op sommige erven staan bijgebouwen, zoals bijschuren, kleine stallen, bakhuizen en/of hooibergen. Tussen de boerderijen heeft het lint zich verdicht met enkelvoudige of dubbele woningen van zeer uiteenlopend type, meestal traditioneel van aard, met een of twee bouwlagen, kap en bakstenen of gepleisterde gevels met traditionele details. Een bijzonder gebouw nabij de kruising Breezijde-Zijkade is de Hervormde kerk van Nieuwland, een deels laatgotische bakstenen kerk met hoog schilddak en een wat oudere toren met

spits. De naoorlogse buurtjes ten noorden en ten zuiden van de Zijkade bestaan uit eenvoudige blokken geschakelde een- of tweelaags woningen met bakstenen gevels en zadeldaken. Langs de Lange Schenkel bevindt zich een lint met afwisselend eenvoudige vooroorlogse bakstenen dorpswoningen en naoorlogse woningbouw.

Figuur 104. Dorpsbeeld in Nieuwland, met lintbebouwing langs Breezijde. (MAB, 2021).

5.1.13 Oosterwijk

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

Oosterwijk wordt al rond het jaar 1000 genoemd. De nederzetting is ontstaan op een smalle oeverwal, die diende als ontginningsbasis voor het omliggende landschap. Vanwege inklinking van de veengronden ten gevolge van ontwatering werden in de late middeleeuwen dijken opgeworpen. Enkele wielen herinneren aan dijkdoorbraken die in het verleden hebben plaatsgevonden.

Oosterwijk heeft een lineaire nederzettingsstructuur. Het bebouwingslint volgt het enigszins kronkelende beloop van de Lingedijk. Ter hoogte van de Oudendijk maakt het bebouwingslint een knik naar het noorden. Min of meer parallel aan deze dijk loopt het Kerklaantje, waarlangs een kleine bebouwingsconcentratie aanwezig is. Aan deze weg staat de Nederlands-Hervormde kerk uit 1872, waarin het koor van een 13^e-eeuwse kerk bewaard is gebleven. Ten westen van de kerk liggen de restanten van de slotgracht van het van oorsprong vroeg 15e-eeuwse kasteel 'Huis te Oosterwijk'. De ruïne van het huis, dat in de 17^e eeuw was herbouwd, werd in 1860 gesloopt. Bij de kerk ligt een kerkhof met enige laat 19^e-eeuwse graven. Tegenover de kerk staat een schoolgebouw met dienstwoning uit 1885, dat in 1908 in dezelfde bouwstijl is vergroot.

De bebouwing stond van oudsher grotendeels binnendijs. De schaarse bebouwing in het buitendijs gebied was aan het begin van de 19^e eeuw vrijwel geheel verdwenen. In de 19^e en 20^e eeuw vond geleidelijke verdichting en uitbreiding van het historisch bebouwingslint plaats. In de bescheiden dorpskern van Oosterwijk werden vanaf het einde van de 19^e eeuw enkele dorpswoningen toegevoegd. Ook werd nabij het veerhuis omstreeks 1900 een rijtje arbeiderswoningen aan een dwarsstraatje (Nortierstraat) gebouwd.

Het huidige bebouwingsbeeld van Oosterwijk wordt, naast het markante ensemble van kerk, kerkhof en school, in belangrijke mate bepaald door historische boerderijen uit de 17^e tot en met 20^e eeuw, arbeiders- en dorpswoningen en enkele villa's uit de periode 1850-1940 en een rijtje eengezinswoningen uit de wederopbouwperiode (Kerklaantje 16-30). Op verschillende plekken binnen het historisch bebouwingslint bevinden zich restanten van hoogstamboomgaarden. Oosterwijk is op 9 juni 2011 aangewezen als rijksbeschermd dorpsgezicht.⁴⁴

Figuur 105. Bij de dorpskerk van Oosterwijk. (MAB, 2021).

⁴⁴ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2011): *Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd dorpsgezicht Oosterwijk gemeente Leerdam (Zuid-Holland) ex artikel 35 Monumentenwet 1988*. Datum besluit tot aanwijzing: 9 juni 2011.

5.1.14 Schoonrewoerd

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

Het dorp Schoonrewoerd ontstond waarschijnlijk in de 13^e eeuw. De nederzetting ontwikkelde zich oorspronkelijk langs nabijgelegen ontginningsbases (o.a. Overheicopseweg en Zijdewende). Door klink van veen ten gevolge van ontwatering werd bebouwing in een latere fase geconcentreerd op een natuurlijke verhoging in het landschap ('woerd'), die door de bewoners van het gebied nog verder werd opgehoogd. Nabij de kruising van de Overheicopseweg en Zijdewende kwam een kleine dorpskom tot ontwikkeling. Aan het begin van de 20^e eeuw had het dorp een sterk lineair karakter, met een doorlopend bebouwingslint langs de Schaikseweg-Dorpsstraat. Aan de westzijde van het dorp concentreerde zich ook bebouwing aan weerszijden van de Overheicopseweg. Ten zuidoosten van de kruising van de Dorpsstraat met de Kerkweg stond sinds 1846 een korenmolen. Deze stellingmolen (Schoonrewoerdse Korenmolen of Molen van Ten Brink) werd in 1920 onttakeld en uiteindelijk werd de romp in 1955 gesloopt.

In de eerste helft van de 20^e eeuw groeide het dorp Schoonrewoerd door verdichting en uitbreiding van de bestaande bebouwingslinten. Ook langs twee wegen die vanouds vooral een rol speelden in de ontsluiting van een akkercomplex dat aan de westzijde van de dorpskern lag (Kalverweg en Koningin Wilhelminastraat) werden in deze periode nieuwe dorpswoningen gebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog werd het dorp in verschillende fasen planmatig uitgebreid. Omstreeks 1950 werden de eerste blokjes geschakelde woningen gebouwd langs de Koningin Wilhelminastraat en de nieuw aangelegde Brinkstraat. In de periode 1960-1975 werd dit woonbuurtje verder uitgebreid, waarbij een wetering aan de noord- en westzijde de begrenzing vormde. Stedenbouwkundige ontwikkeling vond na 1975 ook plaats ten oosten van de historische dorpskern. Na 2010 werd woningbouw gerealiseerd aan de westzijde van het dorp (Prinses Amaliastraat). Recent zijn enkele inbreidingen in de historisch dorpskern tot stand gekomen langs de Kalverweg en Overheicop, hetgeen ten koste is gegaan van cultuurhistorische waarden en historisch-stedenbouwkundige karakteristieken. Desalniettemin is de historische dorpskern van Schoonrewoerd zeer gaaf bewaard gebleven.

In de historische dorpskern, in het bijzonder langs de met linden beplante Dorpsstraat, staan onder meer enkele historische boerderijen van verschillende typen, 20e-eeuwse villa's en grote en kleine dorpswoningen, waarvan sommige met (vroegere) winkelfunctie. De bebouwing staat haaks op of evenwijdig aan de weg. Vooral aan de westzijde bevinden zich veel dwarshuizen. Hoofdvormen (één of twee bouwlagen met kap) en detaillering zijn traditioneel. De gevels zijn van baksteen en in enkele gevallen gepleisterd, soms met eenvoudige siermotieven. Aan de oostzijde van de Dorpsstraat staat de historische bebouwing vrij dicht op de openbare weg, aan de westzijde ligt de rooilijn wat verder naar achteren. Aan een pleintje met waterpomp uit 1908 staan de Nederlands-Hervormde kerk en de pastorie. De kerk dateert van omstreeks 1700 en heeft een markante toren uit de 13^e / 14^e eeuw. Aan het noordelijke deel van de Dorpsstraat staat het omvangrijke complex van de kaasfabriek Royal Bel Leerdammer, dat nog enkele midden-20^e-eeuwse onderdelen bevat. De tweede hoofdas in de dorpsstructuur is Schoonrewoerdse Kerkweg-Overheicop. Hier bevindt zich een gevarieerde mix van oudere en nieuw bebouwing, waaronder kleine dorpswoningen en enkele voormalige boerderijen. De naoorlogse dorpsuitbreiding wordt wat betreft het oudste gedeelte gekenmerkt door eenvoudige één- en tweelaags blokken met geschakelde eengezins- of bejaardenwoningen met bakstenen gevels onder zadeldak. De blokken uit de jaren 50 en 60 zijn geordend in een eenvoudige halfopen verkaveling.

Figuur 106. Dorpsstraat in Schoonrewoerd met historische lintbebouwing en lindenbeplanting. (MAB, 2021).

5.1.15 Vianen, buiten de stadsgracht

Stadsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

Door het graven van de Vaartse Rijn en de ligging langs een belangrijke handelsroute vanaf Utrecht naar het zuiden, ontwikkelde Vianen zich vanaf het derde kwart van de 13^e eeuw tot handelsnederzetting. Ook in latere perioden heeft de aanleg van infrastructuur invloed gehad op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Aan de oostzijde van de stadskern bevinden zich restanten van het voormalige Zederikkanaal en de gesloopte Koningin Wilhelminasluis (1824-1825). Direct oostelijk daarvan ligt het sluizencomplex de 'Nieuwe of Grote Sluis' (1883-1886), dat werd gebouwd in het kader van de verbreding van het Zederikkanaal tot het Merwedekanaal. De aanleg van beide kanalen leidde niet tot een stadsuitbreiding. Tot omstreeks 1920 werd de beperkte groei van de stad grotendeels binnen de vestinggracht opgevangen.

In het kader van het 'Rijkswegenplan 1927' werd tussen 1933 en 1936 de autoweg Utrecht-'s-Hertogenbosch (de latere autosnelweg A2) aangelegd. De boogbrug over de Lek werd in januari 1945 gebombardeerd door de geallieerden en is kort na de bevrijding herbouwd. Eind jaren 70 werd ten oosten van de stad de Rijksweg A27 aangelegd. Over de Lek kwam de Hagesteinse-brug tot stand. De verbeterde bereikbaarheid van Vianen heeft mede geleid tot de realisatie van grootschalige woonwijken en bedrijventerreinen in de naoorlogse periode. De boogbrug over de Lek is, na een eerdere mislukte poging, op 21 november 2021 verwijderd.

Tot het midden van de 19^e eeuw was het gebied buiten de vestinggracht schaars bebouwd. Met uitzondering van een voorstad buiten de Lekpoort en een kleine clustering van bebouwing ten zuiden van de Landpoort kwamen geen noemenswaardige bebouwingsconcentraties voor. Westelijk van de stad Vianen ligt het buurtschap Helsdingen. Deze nederzetting vormt thans nog een zeer gaaf voorbeeld van een gestrekt esdorp, met evenwijdige Voor- en Achterweg die in de lengterichting van de oeverwal liggen en die vorksgewijs op elkaar aansluiten. Van oudsher lagen de boerenerven verspreid langs deze twee wegen. Aan de westelijke zijde van de stad werd omstreeks 1560 de buitenplaats Amaliastein gesticht. De omgrachting van dit in 1814 gesloopte huis is nog aanwezig. Het oostelijk gelegen bos heeft een aanleg die in de 17^e eeuw tot stand is gekomen.

Ten zuiden van de oude stad kwam omstreeks 1910 enige bebouwing tot stand langs de Buitenlandpoort en Prinses Julianastraat (voorheen Helsdingsche Weg). In de jaren 20 werd ten oosten van de Burgemeester Jonkheer Hoeufftlaan een grootschalige tuinwijk gerealiseerd (figuur 107 links).

Bovendien vond in deze periode een geleidelijke verdichting van het bebouwingslint plaats langs de Buitenlandpoort en Prinses Julianastraat. In de periode voor de Tweede Wereldoorlog zette deze ontwikkeling zich voort, waarbij tevens woningen langs de Sparrendreef en het noordelijk deel van de Hogelandseweg werden gerealiseerd.

Na de Tweede Wereldoorlog breidde Vianen verder uit in zuidelijke en westelijke richting. Voor 1960 kwam aan de zuidzijde van de stad een groot aantal woningen tot stand in het gebied, dat ten oosten van de Burgemeester Jonkheer Hoeufftlaan ligt (o.a. Van den Brinkstraat, Irene-straat, De Bol, Cambierstraat, Van Mourikstraat, Stammershoefstraat; figuur 107 rechts). Een kleine planmatige ontwikkeling vond plaats ten noorden van de Prins Bernhardstraat (Gaaspstraat, Helsloitstraat, Zederikstraat).

Bovendien werd langs de Prins Bernhardstraat, nabij de afslag van de autosnelweg A2, villabebouwing gerealiseerd. In de jaren 70 werd dit villawijkje (Vinxwaard, Sparrendreef) verder ontwikkeld. Tevens werd in deze periode het gebied tussen dit villawijkje en de Burgemeester Jonkheer Hoeufftlaan ingevuld.

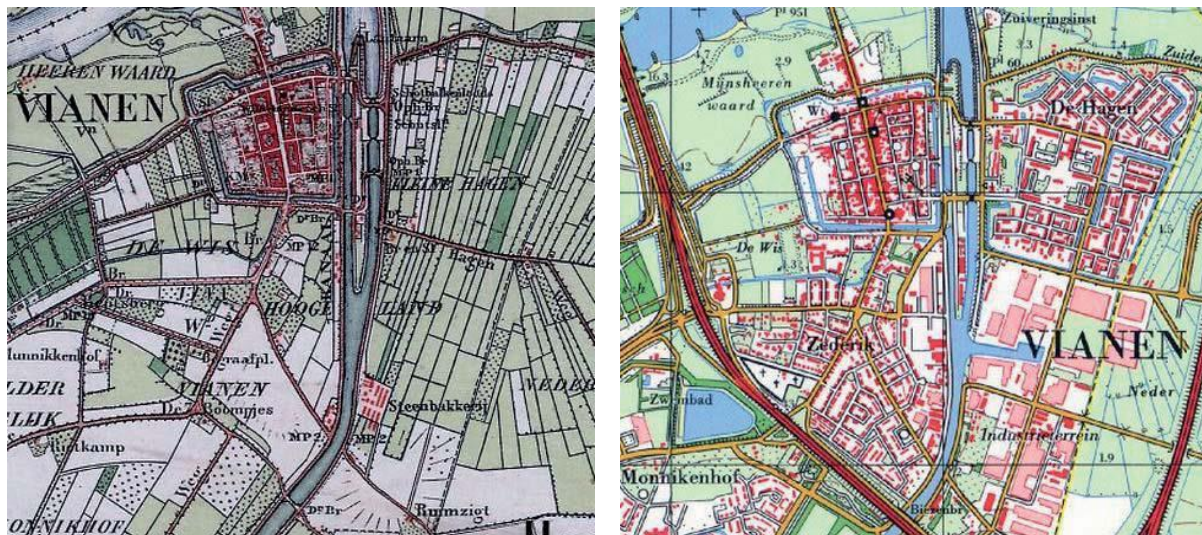
Vanaf het begin van de jaren 60 werd de woonwijk De Hagen gerealiseerd. De stedenbouwkundige opzet van deze wijk kenmerkt zich door een functionalistische inslag. Rondom een groen middengebied met voorzieningen en hoogbouw liggen kleine buurten die aangelegd zijn in de vorm van stempel- en strokenbouw. Het gedeelte ten noorden van de Brugstraat heeft een meer organische structuur, met gebogen straten, pleintjes en een onregelmatige vorm van de verschillende bouwblokken. Aan de stedenbouwkundige structuur van de uitbreidingswijk Het Monnikenhof, die in de jaren 70 werd gerealiseerd ten zuidwesten van de autosnelweg A2, ligt een structuralistische visie ten grondslag. Kenmerkend zijn de woonerven met grondgebonden woningen die door lusvormige straten met elkaar worden verbonden. In de jaren 80 en 90 kwam de woonwijk ten noorden van de Bentz-Berg tot stand.

*Figuur 107. Links: Woningbouwcomplex uit de jaren 20 aan de M.E. Hartmanstraat. (MAB).
Rechts: Naoorlogse uitbreidingswijk aan de Stammershoefstraat, met etagewoningen en geschakelde eengezinshuizen. (MAB).*

In de jaren 60 werd aan de oostzijde van het Merwedekanaal een kleine haven gegraven. Vanaf deze periode kwam in het omliggende gebied een klein industrieterrein tot ontwikkeling. Nadat de gronden aan de oostzijde door een samenvoeging met de voormalige gemeente Hagestein bij Vianen waren gevoegd, werd het industrieterrein vanaf het midden van de jaren 80 in oostelijke richting uitgebreid tot aan de autosnelweg A27. Het ten zuiden van de A2 gelegen industrieterrein De Biezen werd vanaf de jaren 70 van de vorige eeuw ontwikkeld.

Langs de Sparrendreef liggen de Algemene, rooms-katholieke en Joodse begraafplaatsen. De gecombineerde begraafplaats werd in 1828-1829 aangelegd op een perceel langs een laan die lag tussen de Hellingseweg en de buitenplaats Amaliastein. Het algemene gedeelte omvat het westelijke en middengedeelte van de begraafplaats, alsmede een stuk aan de zuidwestkant. Het Rooms-Katholieke gedeelte ligt aan de noordoostelijke zijde. Aan de zuidzijde van het middenterrein ligt het Joodse gedeelte, dat afgescheiden wordt door een haag.

Figuur 108. Op de topografische kaarten van respectievelijk 1916 en 1981 is de grote groei van Vianen gedurende de 20^e eeuw goed te zien. (Topotijdreis.nl). Direct ten oosten van de binnenstad ligt het historische sluiscomplex.

Bebouwing uit de periode voor 1900 in het gebied buiten de historische binnenstad van Vianen is schaars en ligt bovendien verspreid. Een zeer waardevol object is de 15^e-eeuwse kapel aan de oostzijde van Helsdingen (figuur 32). De kapel is gesitueerd op de plek waar de Voor- en Achterweg op elkaar aansluiten. Ook staat langs beide wegen een aantal historische hallehuis-, krukhuis- en Thuisboerderijen met bijbehorende schuren. Veel van deze panden hebben een rieten zadeldak, al dan niet met wolfseinden.

Het sluiscomplex direct ten oosten van de binnenstad van Vianen is een gebied van bijzondere cultuurhistorische waarde (figuur 108). Op het sluiseiland staan nog de voormalige dienstwoningen voor de sluiswachters, die in 1886 in neorenaissancestijl zijn gebouwd in opdracht van Rijkswaterstaat. Ook resteren aan de noordzijde van het complex een dubbele ophaalbrug en een magazijn. De zuidelijke ophaalbrug werd tijdens de Tweede Wereldoorlog geheel verwoest en is nadien vervangen. De bebouwing aan de noordzijde van de Buitenlandpoort dateert grotendeels uit circa 1910 en kenmerkt zich door kleinschaligheid en een traditioneel karakter. De eenlaags woningen staan tegen elkaar, waardoor aan de noordzijde van de straat sprake is van een gesloten gevelwand. Aan de overzijde staan vrijstaande woningen en twee-onder-een-kapwoningen uit het interbellum. Het ruimtelijk beeld van deze panden wordt sterk bepaald door hun forse kap met rode of donkere pannendekking. Ook langs de Prinses Julianastraat komen diverse historische panden voor. Van hoge cultuurhistorische waarde is de 18de-eeuwse herberg en uitspanning (nrs. 8-10), die juist buiten de omwalling stond. Het herenhuis Prinses Julianastraat 15 is eveneens een ouder pand in dit bebouwingslint en is aangewezen als rijksmonument. Een fraai ensemble uit het begin van de 20^e eeuw wordt gevormd door de herenhuizen op nrs. 16-20. De overige panden langs dit oude bebouwingslint bestaan grotendeels uit villa's en middenstands-woningen uit het interbellum (figuur 109 links).

De bebouwingskarakteristiek van het gebied buiten de binnenstad van Vianen wordt in belangrijke mate bepaald door de 20e-eeuwse planmatige stadsuitbreidingen. De tuinwijk die in de jaren 20 ten oosten van de Burgemeester Jonkheer Hoeufftlaan werd gerealiseerd door de 'Viaansche Bouwvereniging Volksbelang', bestaat uit panden van één bouwlaag met sobere vormgeving. Langs de Burgemeester Jonkheer Hoeufftlaan komen dubbele woningen en kleine bouwblokjes voor, die een viervoudig mansardedak met rode pannendeckking hebben. De bebouwing aan de M.E. Hartmanstraat werd in 1928 gebouwd en bestaat grotendeels uit blokjes van vier tot zes woningen, onder mansarde- of zadeldak met rode pannendeckking. De dubbele woonhuizen aan de Hogelandseweg en de oostzijde van de Sparrendreef werden omstreeks 1925-1930 gebouwd in een zakelijk-expressionistische stijl. Kenmerkend zijn de erkers en de steile zadel- en mansardedaken met rode pannendeckking.

De naoorlogse bebouwing in het gebied ten oosten en westen van de Burgemeester Jonkheer Hoeufftlaan bestaat merendeels uit rijtjeswoningen van twee bouwlagen met kap. Markant is het drielaagse woningbouwcomplex aan de Stammershoefstraat, dat wordt gekenmerkt door *shakehands* architectuur, een architectuurstroming waarin traditionele en functionalistische ontwerpaspecten gecombineerd worden (figuur 107 rechts). Langs de Prins Bernhardstraat (nr. 47) bevindt zich een schoolgebouw in de stijl van de Delftse School. Ten noorden van dit wijkje werd aan het Zwanengat in 1959 een openbare basisschool geopend, gebouwd in *shake-hands* stijl. In het noordelijk van de Sparrendreef gelegen villawijkje staat een aantal bungalows in modernistische stijl (Vinxwaard 4 en 8).

Op de begraafplaats komen diverse waardevolle objecten voor. Het hek aan de noordwestzijde van de begraafplaats dateert uit het begin van de 18^e eeuw en is van elders afkomstig. Nabij het hek liggen de oudste graven. Markant is onder meer het grafmonument dat in 1841 is opgericht voor Jan Blanken, inspecteur-generaal van Rijkswaterstaat. Het gietijzeren grafmonument in neoclassicistische stijl staat boven een voetstuk en een grafkelder, waarin zijn echtgenote en andere familieleden zijn bijgezet. Een waardevol pand was de voormalige (thans door brand vernielde) doodgraverswoning (Sparrendreef 12), op het perceel tussen de Rooms-katholieke en Algemene begraafplaats.

Figuur 109. Links: Karakteristieke villa's uit het begin van de 20^e eeuw aan de Prinses Julianastraat. (MAB). Rechts: Kantoor Staalbouw Vianen. (MAB).

5.1.16 Zijderveld

Dorpsontwikkeling en historische bebouwingskarakteristiek

De nederzetting Zijderveld is in de middeleeuwen ontstaan binnen de lineaire structuur van het gebied van de copeontginningen ten zuiden van Everdingen. De hoofdbewoningsas was de Dorpsweg, onderdeel van de lange zijdedijke van Schoonderwoerd naar Everdingen. Het dorp groeide langzaam tussen de kruising van de zijdedijke met de Zijderveldse steeg (in oorsprong een kade), thans de Zijderveldselaan, en de omgeving van de kerk, die vermoedelijk eind 13^e eeuw werd gesticht op de hoger gelegen gronden van een fossiele rivierloop, de Zijderveldse stroomrug (figuur 111). Haaks op de Dorpsweg werd de Kerkweg aangelegd, die de verbinding vormt naar de Diefdijk. Rond de kerk vond enige komvorming plaats. De Zijderveldselaan is een oude dwarse polderdijk, die voorafgaand aan de systematische copeontginning in de periode rond 1100 is aangelegd.

Er ontwikkelde zich al vroeg lintbebouwing in de vorm van boerderijen, die vooraan op de percelen werden gebouwd. Aan het einde van de middeleeuwen was het door maaiveldddaling door oxidatie en inklinking noodzakelijk geworden om de boerderijen op terpen te bouwen. Op verschillende plaatsen zijn daarvan nog resten aanwezig. De meeste en de oudste boerderijen bevinden zich aan de noordzijde van de kade, op erven die via bruggetjes over de kadesloot bereikbaar zijn. In de loop van de 19^e en 20^e eeuw vond verdichting van het lint plaats door de bouw van enkele nieuwe boerderijen en woonhuizen. Ook de linten langs de Dorpsweg en Kerkweg verdichtten zich, onder andere met een schoolgebouw, woonhuizen en enkele winkelpanden. In de jaren 50 werd de huidige N484 ten zuidoosten van de dorpskom getrokken om het verkeer uit het lintdorp te weren. Aanvankelijk sloot deze weg aan op de rijksweg van 's-Hertogenbosch naar Utrecht, die eind jaren 30 ten noorden van het dorp was aangelegd. In de jaren 60 is deze weg tot snelweg E25/A2 opgewaardeerd. Door de aanleg van de nieuwe wegen werd het oostelijke deel van de Kerkweg van Zijderveld afgesneden. In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog werd nieuwe woningbouw nog binnen de bestaande structuren gerealiseerd, zoals aan de Dorpsweg en de Kerkweg, waar op enkele plaatsen blokjes geschakelde woningen werden ingevoegd (figuur 110). Pas na 1970 kreeg Zijderveld zijn eerste dorpsuitbreiding, aan de zuidoostzijde van het dorp: Krooshofstraat / Schoolstraat (ca. 1972) en het kleine wijkje met straten als Santcamp, 't Werfje en Bickelenberg (ca. 1985-1995).

Figuur 110. Na de Tweede Wereldoorlog werd aan de Dorpsweg een rij geschakelde arbeiderswoningen gebouwd. (MAB, 2014).

Figuur 111. De prominent gelegen kerk in Zijderveld dateert uit 1830. (MAB, 2014).

Eeuwenlang beperkte de bebouwing van Zijderveld zich tot de Dorpsweg, de haaks hierop georiënteerde Kerkweg en de oude ontginningsstructuur, de Zijderveldselaan (buiten het plangebied). Van de historische dorpsbebouwing is relatief weinig bewaard gebleven. Bij de aansluiting van de Kerkweg op de Dorpsweg staat op een verhoging de in oorsprong middeleeuwse dorpskerk, die in de 19de eeuw ingrijpend is vernieuwd. De dorpsbebouwing kenmerkt zich door kleinschaligheid, is vrijstaand en traditioneel van karakter. Aan de Dorpsweg staan nog enkele boerderijen, waaronder de grote langhuisboerderij op nr. 33-35 uit de eerste helft van de 19^e eeuw en de veel oudere krukhuisboerderijen Dorpsweg 27 en 49. Nr. 49 heeft een voorhuis met zelfs 16^e-eeuwse resten. Bij sommige boerderijen bevinden zich oude erfelementen als een bakhuis, een schuur of een hooiberg. De erven langs de Dorpsweg zijn toegankelijk via markante bruggen over de sloot, die de straat begeleidt. Een markant gebouw is de voormalige lagere school uit 1858 met schoolmeesterswoning (1908-1909) aan de Kerkweg (nrs. 9-11). Een karakteristieke toevoeging aan het bebouwingslint van de Dorpsweg in het interbellum is de kleine villa Heureka op nr. 29. Het pand is in 1928 gebouwd in zakelijke stijl en is kenmerkend door de rijk gedetailleerde baksteenarchitectuur, de erker en het ver overstekende pannendak.

De Zijderveldselaan kent een langgerekt bebouwingslint, waarvan alleen het meest oostelijke uiteinde binnen het plangebied van de bebouwde kom van Zijderveld ligt. Voor een deel bestaat het lint uit historische boerderijen, die voor op het erf zijn geplaatst en verschillende typen representeren: hallehuizen, T-boerderijen en krukhuisen. De meeste boerderijen staan aan de noordzijde van de ontginningssas en hebben een aanzienlijke ouderdom (17^e of 18^e eeuw) al is dat aan de voorgevel of de voorhuizen vaak niet af te zien. De gevels zijn van baksteen, soms voorzien van een bepleistering en sobere decoratieve details. De daken zijn gedekt met pannen of riet of combinaties daarvan. Bij enkele boerderijen staan markante bijgebouwen als schuren, bakhuisjes en hooibergen. De erven zijn bereikbaar via eenvoudige betonnen bruggen over de langs de weg lopende sloot. Deze bruggen dateren merendeels uit de vroeg-naoorlogse periode.

In de periode rond 1950 verzezen aan de Dorpsweg enkele kleine blokjes geschakelde arbeiderswoningen van verschillende typen, uitgevoerd in traditionalistische trant, soms met kenmerken van de Delftse school. Karakteristiek zijn hier de kleinschaligheid, de bakstenen gevels en de daken met rode pannendeckking en forse schoorstenen. Zijderveld is kort na 1970 aan de zuidoostzijde aanzienlijk uitgebreid met een wijkje met geschakelde eengezinswoningen in een voor de bouwtijd markante halfopen verkaveling, in eenvoudig, zich telkens herhalend patroon (Krooshofstraat - Schoolstraat). In de structuur ten noorden van de Krooshofstraat zijn kleine pleintjes of hoven opgenomen, beplant met linden. De bebouwing bestaat uit tweelaagse blokken met pannengedekte zadeldaken en bakstenen gevels.

5.2 Geïnventariseerde stedenbouwkundige ensembles

	Plaats	Gebied / Naam	Crit 1	Crit 2	Crit 3	Crit 4	orde
01	Achthoven	Historisch bebouwingslint Achthoven	++	+	+	++	2
	Het gehucht Achthoven ligt op een oeverwal van de rivier De Lek. De naam van het gehucht duidt erop dat er oorspronkelijk acht hoeven lagen. In het bebouwingslint liggen historische boerderijen met agrarische bijgebouwen uit de 17 ^e -20 ^e eeuw. Restanten van fruitboomgaarden. Door erfbeplantingen is de zone langs de dijk relatief besloten, in contrast tot het achterliggende polderlandschap. Fraaie visueel-ruimtelijke relatie met het buitendijkse gebied. Profiel van de dijk is sterk gewijzigd.						
02	Ameide	Historische binnenstad Ameide	++	++	++	++	1
	Zie toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Ameide als beschermd stadsgezicht (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, april 1987). Begrenzing van het beschermd gezicht is indicatief ingetekend. De begrenziingskaart behorende bij het besluit tot aanwijzing als beschermd stadsgezicht is juridisch bindend.						
03	Ameide	Iepenlaan e.o., naoorlogse uitbreiding	+	0	+	0	3
	Aan de zuidzijde van de dorpskern van Ameide werd in de jaren 60 een planmatige uitbreiding gerealiseerd, aansluitend op de vroeg-naoorlogse ontwikkeling langs de Broekseweg/Meidoornlaan. Stedenbouwkundige opzet volgt het prestedelijk verkavelingspatroon. De stedenbouwkundige en architectonische vormgeving is geïnspireerd op modernistische/functionalistische ontwerputgangspunten. De opbouw kenmerkt door een zonering met geschakelde woningen, dubbele woningen en bungalows.						
04	Ameide	Broekseweg e.o., naoorlogse uitbreiding	++	+	+	+	2
	De eerste planmatige dorpsuitbreiding vond in de jaren 50 plaats aan de westzijde van de Broekseweg. In 1948 waren aan de oostzijde van deze weg al drie blokjes geschakelde woningen gebouwd. De bebouwing bestaat uit rijtjeswoningen van twee bouwlagen met kap in functionalistische trant. Aan de noordzijde bevindt zich een groen pleintje met daaraan gelegen Groene Kruisgebouw. Naoorlogse bedrijfsgebouwen ten noorden van Aaksterveld.						
05	Ameide	Historisch bebouwingslint Zouwendijk	+	++	+	++	2
	Kleinschalig agrarisch ensemble langs de Zouwendijk, o.a. bestaande uit enkele historische boerderijen met schuren, stallen en hooiberg. Tevens enkele burgerwoningen uit de tweede helft van de 20 ^e eeuw. Waardevol is de visueel ruimtelijke relatie met de dijk, het wiel en de buitendijkse rietlanden. Restanten van hoogstamboomgaard. De verkavelingsstructuur in de zone langs de dijk is onregelmatig en wijkt af van de copeontginningen aan de westzijde.						

06	Ameide	Historisch bebouwinglint Prinses Marijkeweg en Broekseweg	++	+	++	++	2
	Tot het begin van de 20 ^e eeuw waren de voormalige Liessteeg en Broeksesteeg vrijwel geheel onbebouwd. Gedurende het Interbellum werd langs deze wegen een groot aantal woonhuizen gebouwd. De bebouwing bestaat voornamelijk uit vrijstaande, dubbele en geschakelde woningen van een a twee bouwlagen met kap in (zakelijk-)traditionele stijl. Langs de omstreeks 1960 gedempte Prinsengracht staan blokjes arbeiderswoningen uit het begin van de 20 ^e eeuw.						
07	Everdingen	Historische dorpskern Everdingen	++	++	++	++	1
	Ensemble van eenvoudige historische woonhuizen en boerderijen langs vooral de Lekdijk en de aanpalende structuren, alsmede het Rooms-Katholieke ensemble van kerk, pastorie, school en andere gebouwen, eveneens aan de Lekdijk. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en -typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzittingsstructuur. De kerken fungeren als landmarks.						
08	Everdingen - Zijderveld	Historisch bebouwingslint Diefdijk Everdingen-Zijderveld	++	+	++	+	2
	Langgerekt ensemble van voornamelijk historische boerderijen met bijgebouwen, gelegen langs de westzijde van de Diefdijk, buiten de kernen. De agrarische bebouwing langs het lange lint kent een redelijke samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen, typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische landschappelijke structuur.						
09	Geer	Historisch bebouwingslint Geer	++	0	+	+	3
	Het gehucht Geer strekt zich uit langs de zuidzijde van de Geervliet. Het ensemble vormt een deel van het gehucht. Binnen het ensemble staat een aantal historische boerderijen met bijgebouwen uit de tweede helft van de 19de eeuw en het begin van de 20 ^e eeuw.						
10	Hagestein	Historische dorpskern Hagestein	++	+	++	++	1
	Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerk met entourage en andere artefacten in de kern van Hagestein, voornamelijk langs de Dorpsstraat, de hoofdas in de nederzetting. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en -typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzittingsstructuur.						
11	Hagestein	Historisch bebouwingslint Biezenweg	+	+	+	+	3
	Het westelijk deel van de historisch nederzittingsstructuur van Hagestein heeft een nog deels historische (agrarische) bebouwing, die ondanks jongere ontwikkelingen en invullingen als ensemble redelijk herkenbaar is.						

12	Hagestein	Stuw en sluis Hagestein	++	++	+	++	2
	Vanaf 1954 gebouwd stuw- en sluizencomplex tussen Lekdijk en Ossenwaard, met als centraal element de vizierstuw met daaraan gekoppelde shutssluis met kolken. Tot het ensemble behoren verder onder meer een bedieningsgebouw, een hevelturbine, schuilhuisje en een complex dienstwoningen, deze laatste staan aan de Lekdijk.						
13	Hagestein	Steenfabriek De Ossewaard	++	++	+	++	2
	Dit ensemble betreft een complex van de voormalige steenfabriek 'De Ossewaard' en bevindt zich op het middeldeel van het in de Lek gelegen eiland Ossewaard. Het in oorsprong laat 19 ^e -eeuwse complex bestaat uit een imposant en uniek geïsoleerd in het landschap gelegen steenfabriek van het ringoventype, met hoge schoorsteen, voorts uit een aantal droogloodsen, schuren en dienstwoningen, uit verschillende bouwperiodes.						
14	Hagestein - Everdingen	Historisch bebouwingslint Lekdijk Hagestein-Everdingen	++	++	++	+	2
	Langgerekt ensemble van voornamelijk historische boerderijen met bijgebouwen, gelegen langs de binnenzijde van de Lekdijk, buiten de kernen. De agrarische bebouwing langs het lange lint kent een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen, typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische landschappelijke structuur.						
15	Hagestein - Everdingen	Historisch bebouwingslint Tienhovenseweg	++	+	++	+	2
	Langgerekt ensemble van voornamelijk historische boerderijen met bijgebouwen, gelegen aan weerszijden van de Tienhovenseweg, buiten de kernen. De agrarische bebouwing langs het lange lint kent een redelijke samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen, typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische landschappelijke structuur.						
16	Hei- en Boeicop	Historische dorpskern en bebouwingslint Hei- en Boeicop	++	++	+	++	2
	De kern Hei- en Boeicop is in de ontginningsfase van het klei-op-veengebied van de Vijfheerenlanden ontstaan (12 ^e of 13 ^e eeuw). De bebouwing staat aan weerszijde van de ontginningsbasis van de copeontginning. Aan de noordzijde van de Hei- en Boeicopseweg ligt een weterring. In het bebouwingslint staan historische boerderijen uit de 17 ^e tot en met 20 ^e eeuw, waarvan diverse op huisterpen. Bij veel boerderijen moes- en/of siertuinen, boomgaarden, bijgebouwen.						
17	Hei- en Boeicop	Zwaanskuikenbrug	++	+	+	++	2
	In 1824/1825 werd het Zederikkanaal aangelegd. Bij de doorsnijding van de Hei en Boeicopseweg werd de Zwaanskuikenbrug gebouwd. Omstreeks 1887 kwam bij de aanleg van het Merwedekaal een draaibrug met ijzeren constructie tot stand. De draaibrug werd in het laatste kwart van de 20 ^e eeuw vervangen door de huidige ophaalbrug. De bebouwingsconcentratie rondom de brug bestaat onder meer uit de voormalige dubbele brugwachterswoning en arbeiderswoningen uit het einde van de 19 ^e eeuw.						

18	Hoogeind	Historisch bebouwingslint Hoogeind	++	+	+	++	2
	Westelijk gedeelte van het gehucht Hoogeind. De bebouwing is voornamelijk gesitueerd aan de noordzijde van de wetering, die samen met de naastgelegen dijk de ontginningsbasis vormde. In het lint staan boerderijen uit verschillende bouwperiodes. Aan het oostelijk gedeelte van het ensemble ligt een relict van de oorspronkelijke weg.						
19	Kedichem	Historische dorpskern Kedichem	++	+	+	++	2
	Kedichem is een oevernederzetting langs de Linge, die ontstaan is rond het jaar 1000. De nederzittingsstructuur kenmerkt zich door twee parallel aan elkaar gelegen straten (Kerkstraat en Lingedijk) met tussenliggende dwarsstraatjes. In de dorpskern staan enkele historische boerderijen, dorpswoningen en werkplaatsen in traditionele bouwstijl.						
20	Kedichem	Historisch bebouwingslint Lingedijk	++	++	++	++	1
	Bebouwingslint langs Lingedijk, gelegen ten westen van de dorpskern Kedichem. De historische boerderijen en dijkwoningen in traditionele bouwstijl dateren voornamelijk uit de 19 ^e eeuw en het begin van de 20 ^e eeuw. Er is sprake van een waardevolle visueel-ruimtelijke relatie tussen het bebouwingslint, de dijk en de rivier de Linge. Bovendien is het achterliggende polderlandschap vanaf de dijk goed beleefbaar. (Restanten van) fruitboomgaarden.						
21	Lakerveld	Historische dorpskern Lakerveld	++	++	++	++	1
	Lakerveld is een lineair ontginningsdorp dat ontstaan is langs het veenstroompje De Laak. De bebouwing bestaat merendeels uit historische boerderijen met agrarische bijgebouwen uit de 17 ^e -20 ^e eeuw en burgerwoningen uit de 19 ^e -20 ^e eeuw. Over het algemeen is er sprake van een zeer gaaf historisch-ruimtelijk beeld door bebouwing, woonheuvels, siertuinen, restanten van fruitboomgaarden en fraaie gezichten over het omliggende landschap. Langs de weg een wetering en laanbeplanting.						
22	Leerbroek	Historische dorpskern Leerbroek	++	++	+	++	2
	Leerbroek is een lineair ontginningsdorp dat is ontstaan langs het voormalig stroompje De Leede. Op een fossiele stroomrug ontstond een bebouwingsconcentratie met de laat-middeleeuwse kerk, rechthuis, herberg en smederij. Vanaf het begin van de 20 ^e eeuw vond uitbreiding en verdichting van het bebouwingslint langs de Dorpsstraat plaats. Aan de zuidzijde van de dorpskern ligt een vaarsloot. De wetering langs de noordzijde van de Dorpsstraat is gedempt.						
23	Leerbroek	Kerkweg	+	+	++	+	3
	Nabij de aansluiting van de Middelwetering op de Kerkweg werd in 1954 een rij van zeven dubbele eengezinswoningen van twee bouwlagen met zadeldak in Delftse Schoolstijl gebouwd. Ten noordwesten van dit complex verrees in hetzelfde jaar een bedrijfsgebouw met bovenwoning van twee bouwlagen met flauw hellend zadeldak.						

24	Leerdam	Historische binnenstad Leerdam	++	++	++	++	1
	De nederzetting Leerdam is gesticht langs de Linge, bij de monding van de Leede (stadsrechten sinds 1382). Trapeziumvormige plattegrond, die zowel het gevolg is van de waaivormige verkaveling van het prestedelijk landschap, als planmatige stadsaanleg. De ommuurde stad was omgracht. Restanten van stadsmuur staan langs De Linge. Zeer hoge cultuurhistorische betekenis vanwege historisch-(steden)bouwkundige waarden, ruimtelijke samenhang en historische gelaagdheid.						
25	Leerdam	Leerdam-Oost, naoorlogse uitbreiding	+	0	+	+	3
	Tussen de Horndijk en het bebouwingslint Oud-Schaik werd aan het begin van de jaren 60 een uitbreidingswijk gerealiseerd. De stedenbouwkundige opzet weerspiegelt het verkavelingspatroon van het prestedelijk landschap. Halfopen verkaveling met blokjes eengezinswoningen en enkele portiekflats in modernistische bouwstijl.						
26	Leerdam	Leerdam-West, naoorlogse uitbreiding	++	+	++	++	2
	Tussen de Tiendweg en de spoorlijn Leerdam-Gorinchem werd in de jaren 50 een uitbreidingswijk aangelegd. De stedenbouwkundige opzet volgt het verkavelingspatroon van het prestedelijk landschap. Het oostelijk deel is gebouwd in een strokenverkaveling (rijtjeswoningen parallel aan straat), het westelijk gedeelte in een open verkaveling (portiek- en galerijflats met tussenliggende groenstroken). Voorzieningen liggen geclusterd rond het Europaplein						
27	Leerdam	Generaal Pironstraat e.o. naoorlogse uitbreiding	+	++	++	++	2
	Stadsuitbreiding uit het Interbellum, gerealiseerd volgens de ontwerpprincipes van de Tuinstadgedachte. De bebouwing bestaat uit blokjes geschakelde woningen (zuid) en vrijstaande en dubbele woonhuizen (noord) van twee bouwlagen met kap. De stedenbouwkundige opzet weerspiegelt de prestedelijke verkavelingsstructuur. Orthogonaal wegenpatroon. Aan de straatzijde liggen voortuintjes met lage muurtjes, hagen en hekwerken. Vanuit de J.C. Rijdsdijkstraat een zichtlijn op de watertoren.						
28	Leerdam	Historisch bebouwingslint Oranje Nassaulaan	++	+	++	+	2
	Langs een bestaande weg ten oosten van de historische binnenstad (De Blaasbalg) kwam aan het begin van de 20e eeuw aan een zijde een kort bebouwingslint tot stand, ten oosten van een fabrieksterrein (houtzagerij en binnenwerf Varsseveld). De bebouwing bestaat uit blokjes arbeiderswoningen en vrijstaande en geschakelde middenstandswoningen van een a twee lagen met kap in traditionele bouwtrant.						

29	Leerdam	De Ruijterstraat, vooroorlogse uitbreiding	++	+	+	+	3
	Ten westen van Glasfabriek Leerdam werd aan het begin van de 20 ^e eeuw een aantal straten met arbeiderswoningen aangelegd. Langs de westzijde van de De Ruijterstraat staat een lange rij geschakelde eengezinswoningen uit circa 1908 van twee bouwlagen. De woningen aan de oostzijde werd midden jaren 20 gebouwd en kenmerken zich door twee betonnen banden in de voorgevel met daarboven een horizontale vensterreeks.						
30	Leerdam	Stationsgebied	++	++	+	++	2
	In 1883 werd het baanvak Geldermalsen-Gorinchem van de Betuwelijn geopend. Vanaf het einde van de 19 ^e eeuw werd het gebied tussen de Noordwal en de spoorlijn geleidelijk bebouwd. Tussen de Noordwal en Meent ontstonden stedenbouwkundige bouwblokken die aansloten op het planmatig nederzettingsspatroon van de noordzijde van de historische binnenstad. Ten noorden van de Meent kwamen vrijstaande villa's, woonhuizen en blokjes arbeiderswoningen.						
31	Leerdam	Glasfabriek Leerdam	++	++	+	+	2
	De Glasfabriek Leerdam werd in 1765 gevestigd langs de Lingedijk, direct ten oosten van een molenboezem met sluis van de polder Hoog Oosterwijk. In de periode tussen 1880 en 1940 werd het fabriekscomplex in fasen in noordoostelijke richting uitgebreid. Diverse oude onderdelen van het fabriekscomplex zijn nog herkenbaar, waaronder de voormalige directeurswoning, een gemetselde schoorsteen, de dijkstoep, een entreegebouwtje en fabriekshallen. Van hoge cultuurhistorische waarde vanwege de betekenis voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de Leerdam						
32	Leerdam	Historisch bebouwingslint Schaikseweg Zuid	++	+	+	++	2
	Aan de oostzijde van de Schaikseweg lag omstreeks het midden van de 19 ^e eeuw een wetering. Op een smalle strook gronden ten oosten van de wetering stonden twee achtermolens van polder Oud- en Nieuw-Schaik en Kortgerecht. Daartussen lag een boezem. Gedurende het interbellum werd aan weerszijden van de weg met naastgelegen watergang een reeks enkele en dubbele middenstandswoningen in (zakelijk-) traditionele trant gebouwd. Aan de zuidoostzijde van het ensemble staat een voormalige boerderij, ter plaatse van de vroegere zuidelijke achtermolen. De molenromp van de Schaikse molen, de Schaiksche wetering en de enigszins slingerende watergang die naar de molen liep zijn nog aanwezig, inclusief de inmiddels bebouwde strook gronden tussen beide watergangen.						
33	Leerdam	Historisch bebouwingslint Tiendweg	+	+	0	+	3
	Tot het einde van de 19 ^e eeuw was de Tiendweg nagenoeg onbebouwd. Na vestiging van de glasfabriek werd vanaf het begin 20 ^e eeuw bebouwing langs de weg en zijstraten gerealiseerd. Begraafplaats met monumentale aanleg en poortgebouw. De bebouwing in het ensemble bestaat uit vrijstaande en dubbele woonhuizen uit de voor- en naoorlogse periode. Het merendeel van de woningen heeft een a twee bouwlagen met kap en is gebouwd in traditionalistische stijl.						

34	Leerdam	Watertorenlaan, vooroorlogse uitbreiding	+	+	0	++	3
	Aan het einde van de 19 ^e eeuw werd aan de oostzijde van de Watertorenlaan (voormalige Tiendweg) een klein complex arbeiderswoningen gebouwd. Nabij het station verrezen villa's aan de westzijde van de Spoorstraat. Omstreeks 1915 werd de J.T. Visserstraat aangelegd, waarlangs in het Interbellum een aantal vrijstaande en dubbele middenstandswoningen verrezen. De watertoren met dubbele beheerderwoning dateert uit 1929. Door nieuwbouw is de historisch-ruimtelijke samenhang verwaterd.						
35	Leerdam	Lingestraat, naoorlogse uitbreiding	+	++	+	++	2
	De Lingestraat werd aan het begin van de 20 ^e eeuw aangelegd. Omstreeks 1910-1915 kwamen nabij de glasfabriek een vrijstaande woning (Lingestraat 64) en dubbele woning (Lingestraat 60-62) tot stand. In 1950 kwam aan weerszijden van de Lingestraat een viertal blokjes geschakelde woningen in traditionalistische trant tot stand. Langs de Lingestraat werd een wigvormig plantsoen aangelegd.						
36	Leerdam	Oud-Schaik, historisch bebouwingslint	+	0	+	+	3
	De Tiendweg (huidige Oud-Schaik) was tot het midden van de 19 ^e eeuw een nagenoeg onbebouwde weg. Het noordwestelijk gedeelte werd in 1883 afgesneden door aanleg van het baanvak Geldermalsen-Gorinchem van de Betuwelijn. Gedurende de eerste decennia van de 20 ^e eeuw ontwikkelde zich aan de noordzijde van de weg - nabij het spoor - een kort bebouwingslint, bestaande uit vrijstaande, dubbele en geschakelde woningen van een bouwlaag met kap in traditionalistische stijl.						
37	Leerdam	Molukse wijk, naoorlogse uitbreiding	+	+	0	+	3
	Aan de oostzijde van de stad Leerdam werd begin jaren 60 een buurt gebouwd voor Molukkers. De stedenbouwkundige opzet volgt het verkavelingspatroon van het prestedelijk landschap. De bebouwing in de Molukse Wijk bestaat uit rijtjes eengezinswoningen en seniorenwoningen van een a twee bouwlagen met kap, gebouwd in modernistische trant. Aan de zuidoostzijde staat de recent gebouwde Molukse Kerk.						
38	Leerdam	Bomenbuurt, naoorlogse uitbreiding	+	+	+	+	3
	Tussen de Tiendweg en de Middelwetering werd in de jaren 60 een nieuwe buurt aangelegd. De stedenbouwkundige opzet volgt het verkavelingspatroon van het prestedelijk landschap. De Bomenbuurt kenmerkt zich in stedenbouwkundig opzicht door een halfopen verkaveling, met rijtjes eengezinswoningen van twee bouwlagen met kap en voortuin. Aan de noord- en zuidzijde van de buurt staan galerijflats. Modernistische bouwstijl.						

39	Leerdam	Achter de Pijp, naoorlogse uitbreiding	++	+	++	++	2
	Ten oosten van de Lingestraat werd in 1947 een wederopbouwwijkje gerealiseerd. De stedenbouwkundige opzet volgt het verkavelingspatroon van het landschap en bestaat uit twee parallelle straten waarlangs blokjes eengezinswoningen zijn gebouwd. Twee bouwlagen en zadeldak met rode pannendeckking. Op de hoeken lage uitbouwen onder lessenaarsdak. Traditionalistische bouwstijl, met detailleringen als bakgoten en siermetselwerk. Schuurtjes op achtererf en ommuurde voortuintjes.						
40	Leerdam	Loosdorp, historische buurtschap	++	+	+	0	3
	Dit gehucht is ontstaan langs de Loosdorpse dijk, die de ontginningsbasis vormde van licht uitwaaiende kavels aan de noordzijde. De Loosdorpse Dijk was tot het midden van de 20 ^e eeuw spaarzaam bebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog is het bebouwingslint verdicht en is het agrarisch karakter van het gehucht door stadsuitbreiding aangetast.						
41	Leerdam	Schaikseweg Noord, historisch buurtschap	+	+	+	0	3
	Lineair bebouwingslint langs de oostzijde van de Zijde wende (thans Schaikseweg). De westzijde van de weg is nagenoeg onbebouwd. De bebouwing bestaat onder meer uit 19 ^e -eeuwse en 20 ^e -eeuwse boerderijen en vrijstaande middenstandswoningen uit het Interbellum. Ten oosten van het bebouwingslint loopt de Schaikse Wetering. Het bebouwingslint heeft een zeer open karakter, met diverse doorzichten naar het omliggende cultuurlandschap. Bij diverse boerderijen bevinden zich oude fruitboomgaarden.						
42	Lexmond	Historische dorpskern Lexmond	++	++	++	++	1
	De nederzetting Lexmond is ontstaan op een overwal langs De Lek, bij de monding van het veenriviertje De Laak. In de 19 ^e eeuw ontwikkelde Lexmond zich door de ligging langs de Route Impériale tot een verkeersdorp. De bebouwing bestaat uit enkele historische boerderijen, villa's, dijk- en dorpswoningen en een voormalige herberg. Aan de oostzijde van de brede Dorpsstraat staat de NH-kerk uit de 14 ^e / 15 ^e eeuw. De stedenbouwkundige structuur en het bebouwingsbeeld zijn vrij gaaf.						
43	Lexmond	Burgemeester Potstraat	+	0	+	+	3
	Ten zuiden van de Kortenhoevenseweg werd omstreeks 1950 een aantal blokjes woningen op ruime kavels gebouwd. De woningen hebben een laag met kap en zijn gebouwd in een traditionalistische trant. Bij woningen staan schuurtjes uit de bouwperiode.						
44	Lexmond	Anna Maria van Schuurmanplein, naoorlogse uitbreiding	+	0	+	+	3
	Omstreeks 1950 werd een kleinschalige dorpsuitbreiding gerealiseerd aan de oostzijde van de historische dorpskern. De bebouwing bestaat uit enkele blokjes geschakelde woningen en enkele vrijstaande/dubbele woningen van twee bouwlagen met kap in shakehandstrant.						

45	Lexmond	De Nes, naoorlogse uitbreiding	+	0	++	0	3
	Ten westen van de historische dorpskern van Lexmond (Dorpsstraat/De Laak) werd in de jaren 50 het eerste planmatige woonwijkje aangelegd. De stedenbouwkundige opzet volgt het verkavelingspatroon van het prestedelijk landschap. De bebouwing bestaat uit blokjes eengezins- en seniorenwoningen van een à twee bouwlagen met kap in traditionalistische en shake-hands architectuur. Kenmerkend zijn de open groene ruimtes langs De Nes en wethouder J. de Jongstraat.						
46	Lexmond	Driemolensweg, ruilverkaveling	++	+	+	++	2
	In de jaren 50 werd het gedeelte van de autosnelweg A27 tussen Vianen en Gorinchem aangelegd. Aan de oostzijde werd een ventweg aangelegd, waarlangs een reeks boerderijen werd gebouwd. De boerderijen kenmerken zich door een modernistisch ontwerp en zijn gebouwd in shake-hands architectuur. Achter het tweelaags woongedeelte onder zadeldak bevindt zich een dwars geplaatst lager bouwdeel, met haaks daarop georiënteerde stal/wagenschuur.						
47	Lexmond	Kanaaldijk, vooroorlogse uitbreiding	++	++	+	+	2
	Door aanleg van het Zederikkanaal in 1824/1825 werd een bocht van het riviertje De Zederik afgesneden. De tussenliggende gronden werden in gebruik genomen als boezem. Binnen het ensemble bevinden zich een watermolen, de St. Nicolaasbrug (1929), een brugwachterswoning en Meerkerksebrug. De verhoogde locatie van een verdwenen korenmolen en kaden zijn nog herkenbaar.						
48	Meerkerk	Historische dorpskern Meerkerk	++	++	++	++	1
	Meerkerk is ontstaan bij het raakpunt van de Oude en Nieuwe Zederik. Het kerkdorp had eeuwenlang een centrumfunctie. Als overstapplaats in de trekschuitdienst Vianen-Gorinchem en door de ligging langs de Route Impériale tevens verkeersdorp. Door aanleg van het Merwedekanaal (1825) ontstond aan de oostzijde van het dorp een smalle strook land die werd bebouwd. Kenmerkend zijn het dorpse karakter en de relatie van de bebouwing met de Zouwendijk en Tolstraat.						
49	Meerkerk	Prinses Margrietstraat e.o. naoorlogse uitbreiding	+	+	+	0	3
	Gelijktijdig met de aanleg van de autosnelweg A27 werd ten westen van de dorpskern van Meerkerk een planmatige uitbreiding gerealiseerd. De stedenbouwkundige opzet volgt het verkavelingspatroon van het prestedelijk landschap. In de stedenbouwkundige opzet vormt het Oranjeplein met aangelegene seniorenwoningen een verbijzondering. De bebouwing bestaat uit blokjes geschakelde woningen van twee bouwlagen met kap in functionalistische trant.						

50	Meerkerk	Prins Bernhardlaan e.o., naoorlogse uitbreidng	+	+	+	0	3
	In aansluiting op de naoorlogse planmatige dorpsuitbreiding langs de Prinses Margrietstraat e.o. werd de kern Meerkerk in de jaren 60 aan de westzijde verder uitgebreid. Kenmerkend voor de stedenbouwkundige opzet van de buurtje zijn de verkeersvrije en -luwe woonstraatjes. De bebouwing is vormgegeven in functionalistische trant en heeft ten westen van de Rijskade enkele traditionalistische kenmerken (o.a. dakoverstekken)						
51	Meerkerk	Prinses Marijkeweg, naoorlogse uitbreiding	++	+	+	++	2
	Langs de Broekseweg werden omstreeks 1949 vier blokjes eengezinswoningen gebouwd. Een bouwlaag en zadeldak met rode pannendekking. Op de hoeken lage uitbouwen onder zadeldak. Traditionalistische bouwstijl, met detailleringen als bakgoten en siermetselwerk. Ruime voortuinen met haagjes.						
52	Meerkerk	Historisch bebouwingslint Zouwendijk	+	+	++	++	2
	Dit bebouwingslint langs de westzijde van de Zouwendijk ontstond vanaf het begin van de 20 ^e eeuw en bestaat voornamelijk uit vrijstaande woningen uit het Interbellum en de vroeg-naoorlogse periode. Nabij het Hoenderwiel staat een rijksmonumentale boerderij uit de 17de eeuw. Waardevol is de visueel-ruimtelijke relatie met de dijk, het wiel en de buitendijkse rietlanden. Restanten van hoogstamboomgaard.						
53	Meerkerk	Historisch bebouwingslint Broekseweg	++	++	++	++	1
	Het gehucht Broek ligt langs het voormalig veenstroompje de Middelloos, ook wel het Broekse Water genoemd, dat bij Ameide uitmondde in de Lek. De boerderijen staan op een oeverwal van Het Broekse Water, aan weerszijden van de Broeksewijk. Karakteristiek zijn het kronkelend beloop van de Broekse Dijk, de historische boerderijen met agrarische bijgebouwen uit verschillende bouwperiodes, woonheuvels, (restanten van) boomgaarden en uitzichten vanuit het lint over de polders. Bij de aansluiting van de Kerkwetering op de Broekseweg is sprake van een bijzonder historisch-ruimtelijk beeld: de bebouwing van het boerenerf Broekseweg 54 staat aan weerszijde weg en is direct aan de weg gesitueerd.						
54	Meerkerk	Historisch bebouwingslint Bazeldijk	++	+	+	+	3
	Historisch bebouwingslint aan de westzijde van het Merwedekanaal bestaande uit historische boerderijen met agrarische bijgebouwen en dorpswoningen die merendeels dateren uit de 19 ^e en 20 ^e eeuw. Aan de Bazeldijk 20 staat een 17 ^e -eeuwse boerderij. De bebouwing is tegen de kruin van de dijk gebouwd. Voor de panden liggen ondiepe voortuintjes. Op percelen langs de dijk bevinden zich (restanten van) fruitboomgaarden.						

55	Meerkerk	Historisch bebouwingslint Het Laantje	+	++	++	+	2
	Ten westen van de NH-kerk ligt vanouds Het Laantje. De Broeksedijk (thans Pr. Marijkeweg) vormde tot het begin van de 20 ^e eeuw een agrarisch bebouwingslint. Gedurende het interbellum werden langs Het Laantje en de Broekdijk verschillende dorpswoningen gebouwd. In de vroeg-naoorlogse periode zette deze ontwikkeling zich voort. Waardevol zijn de laanbeplanting en driehoekige groene ruimte langs Het Laantje. Bijzondere bebouwing in het lint zijn o.a. een 19 ^e -eeuwse boerderij en Groene Kruisgebouw.						
56	Middelkoop	Historische dorpskern Middelkoop.	++	+	+	0	3
	Het lineaire ontginningsdorp ontstond langs de noordzijde van een ontginningsas van het klei-op-veengebied. Boerderijen staan op de kop van kavels en zijn bereikbaar via een brug over de wetering. Langs de noordzijde van de ontginningsbasis liggen nog enkele middeleeuwse huisterpjes. De boerderijen in het lint dateren voornamelijk uit de 19de en 20ste eeuw.						
57	Nieuwland	Historische dorpskern Nieuwland	++	+	+	+	3
	De nederzetting Nieuwland is vermoedelijk omstreeks 1300 ontstaan, in het kader van een van de laatste ontginningen binnen de Vijfheerenlanden. De bebouwing staat geconcentreerd bij de kruising van de Leerbroekse Vliet, Geervliet, Zijlkade en Lange Schenkel. De bebouwing bestaat uit enkele historische boerderijen en dorpswoningen die voornamelijk dateren uit de periode 1850-1940. Relatie nederzettingsspatroon met weteringen Geervliet en Leerbroeksche Vliet.						
58	Nieuwland	Historisch bebouwingslint Leerbroeksche Vliet	++	+	+	+	3
	Ten zuiden van Nieuwland gelegen bebouwingslint langs de Leerbroeksche Vliet. Aan de Smalzijde en Breezijde staan diverse historische boerderijen en arbeiderswoningen, voornamelijk uit de 19 ^e en 20 ^e eeuw. Het bebouwingslint heeft een relatief open karakter. Op enkele plekken (restanten van) fruitboomgaarden.						
59	Oosterwijk	Historische dorpskern en bebouwingslint	++	++	++	++	1
	Zie toelichting bij besluit tot aanwijzing van Oosterwijk als beschermd dorpsgezicht Oosterwijk (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, juni 2011). Begrenzing van het beschermd gezicht is indicatief ingetekend. De begrenzingskaart behorende bij het besluit tot aanwijzing als beschermd stadsgezicht is juridisch bindend.						
60	Overheicop	Historisch bebouwingslint Overheicop	++	+	+	+	3
	Het gehucht Overheicop ontstond in de 12 ^e / 13 ^e eeuw langs de ontginningsas van het veengebied onder de latere Polder Overheicop. Het gehucht bestaat uit een open bebouwingslint met boerderijen langs de noordzijde van de gelijknamige weg. Behalve historische boerderijen uit de 19 ^e en 20 ^e eeuw staat in het lint een aantal kleine landarbeiderswoningen.						
61	Schoonrewoerd	Historische dorpskern Schoonrewoerd	++	++	++	++	1

	Het dorp Schoonrewoerd ontstond in de 13 ^e eeuw. De bebouwing bevond zich oorspronkelijk langs de ontginningsbases. Door klink van veen door ontwatering werd de bebouwing geconcentreerd op een natuurlijke verhoging (woerd), die kustmatig werd verhoogd. De kern bestaat uit tweezijdige bebouwing langs de Dorpsstraat en enkele dwarsstraten. Bij de kerk met pastorie ligt een pleintje met waterpomp uit 1908. De bebouwing bestaat o.a. uit historische boerderijen, 20 ^e -eeuwse villa's en een melkpoederfabriek. Het historisch bebouwingsbeeld en dorpse karakter zijn zeer gaaf bewaard gebleven						
62	Schoonrewoerd	Historisch bebouwingslint Diefdijk	++	++	++	++	1
	De Diefdijk is een dwarsdijk die in 1284 werd aangelegd. De dijk vormde in het verleden de grens tussen de gewesten Holland en Gelderland. Ten gevolge van dijkdoorbraken zijn enkele grote wielen ontstaan. Langs de dijk staan diverse historische boerderijen met agrarische bijgebouwen en hooibergen, daggelderswoningen en enkele betonnen bunkers. Ook komen oude fruitboomgaarden en notenbomen voor. Zeer fraaie visueel-ruimtelijke relatie met landschap. Onderdeel van de Oude Hollandse Waterlinie en Nieuwe Hollandse Waterlinie						
63	Schoonrewoerd	Brinkstraat e.o. naoorlogse uitbreiding	+	+	+	0	3
	Ten westen van de Dorpsstraat werd vanaf het einde van de jaren 50 een nieuwe woonbuurt aangelegd. De stedenbouwkundige verkaveling volgt het verkavelingspatroon van het prestedelijk landschap. De bebouwing bestaat uit complexen geschakelde eengezinswoningen, seniorenwoningen en bungalow, alsmede een wijkcentrum en Groene Kruisgebouw. Op enkele plekken kenmerkt de stedenbouwkundige opzet zich door verspringende rooilijnen en groene ruimten.						
64	Sluis	Historische dorpskern Sluis	++	+	++	++	2
	Voormalig gehucht ontstaan nabij de uitwateringssluys aan de mond van de Oude Zederik. Ten noorden van de nederzetting lag tussen ca. 1570 en 1825 de Hoge Boezem. Binnen het ensemble staan diverse dijkwoningen en daglonershuisjes, alsook een voormalig stoomgemaal met machinistenwoningen uit 1892. Historisch-ruimtelijke samenhang met Oude Zederik, de Hoge Boezem, grienden en eendenkooi De Zouwe.						
65	Tienhoven aan de Lek	Historische dorpskern Tienhoven aan de Lek	++	++	+	++	2
	Lineair dijkdorp langs rivier De Lek. Gedeelten van de kerk dateren uit de 12 ^e eeuw. De nederzetting is vermoedelijk enkele eeuwen eerder gesticht. Aan de oostzijde van het dorp stond tot circa 1800 Slot Herlaer. In de dorpskern staan enkele historische boerderijen en dijkwoningen. Door recente nieuwbouw is het historisch karakter enigszins aangetast. Markante ligging van de kerk in een bocht van de Lekdijk. Restanten van landgoed bij Het Huys Herlaer. Visueel-ruimtelijke relatie met rivier De Lek						

66	Tienhoven aan de Lek	Historisch bebouwingslint Lekdijk	++	++	++	++	1
	Ten westen van het dijkdorp Tienhoven ligt aan de zuidzijde van de Lekdijk een bebouwingslint met boerderijen en agrarische bijgebouwen uit de 17 ^e -20 ^e eeuw, alsmede enkele dijkwoningen. Kenmerkend zijn de stoepen, dijktrappen, sober ingerichte erven. Fraaie uitzichten vanaf Lekdijk op polders en rivierengebied (Koekoeksche Waard).						
67	Tienhoven aan de Lek	Historisch bebouwingslint Hogewaard	++	+	++	++	2
	Ten zuidwesten van de dorpskern Ameide lag vanouds een kleine concentratie van boerderijen langs de Tiendweg. De hogere gelegen oeverwalgronden in de omgeving waren omstreeks het midden van de 19 ^e eeuw in gebruik als akkerland en boomgaard. In het bebouwingslint staat een aantal historische boerderijen met bijgebouwen uit de periode 1850-1940, alsmede enkele dorpswoningen uit het interbellum en de vroeg-naoorlogse periode. Waardevol zijn de open groene ruimtes, ruimtelijke opzet van de erven.						
68	Vianen	Historische stadskern Vianen	++	++	++	++	1
	Zie toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Vianen als beschermd stadsgezicht (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juni 1975). Begrenzing van het beschermd gezicht is indicatief ingetekend. De begrenzingskaart behorende bij het besluit tot aanwijzing als beschermd stadsgezicht is juridisch bindend.						
69	Vianen	Vooroorlogse stadsuitleg	++	+	++	++	2
	De eerste grootschalige stadsuitleg van Vianen vond na 1900 plaats in zuidelijke richting, voornamelijk langs reeds bestaande (uitvals)wegen, in de vorm van lintbebouwing (Prinses Julianastraat, Buitenlandpoort, Hogelandseweg). Oostelijk van de Burgemeester Jonkheer Hoeftlaan verrees in de jaren 20 een bescheiden tuindorppachtige structuur met kleine geschakelde woningen. Er is sprake van een bebouwing met vrij gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en -typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzittingsstructuur. Tot het ensemble behoort het omvangrijke begraafplaatsencomplex.						
70	Vianen	De Hagen, naoorlogse uitbreiding	+	+	++	+	3
	Grootschalige naoorlogse uitbreidingswijk in Vianen, grotendeels tot stand gekomen in de jaren 60. De wijk bestaat uit een vierkant gebied met voornamelijk hoogbouw (galerijflats) en een wijkwinkelcentrum, omgeven door kleinere buurten met grondgebonden geschakelde eengezinswoningen en bejaardenwoningen, in een voor de bouwperiode kenmerkende halfopen verkaveling. De wijk is dooraderd door groenstructuren, vaak gekoppeld aan watersingels. De bebouwing vertoont in schaal, opbouw, bouwvormen en typen vrij gave samenhang.						

71	Vianen	Hogelandseweg, naoorlogse uitbreiding	++	+	++	+	2
	Eerste grootschalige uitbreidingswijk uit de vroeg-naoorlogse periode in Vianen, bestaande uit blokken etagewoningen, grondgebonden geschakelde eengezinswoningen en blokjes bejaardenwoningen in een eenvoudig stratenpatroon, in een markante verkaveling. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, bouwvormen en -typen en materiaalgebruik, ingebed in een voor de vroeg-naoorlogse periode typerende stedenbouwkundige structuur.						
72	Vianen	Vianen-West, naoorlogse uitbreiding	+	+	++	+	3
	Uitbreidingswijk uit de vroeg-naoorlogse periode, aan weerszijden van de Prins Bernhardstraat. De wijk bestaat uit verschillende ensembles geschakelde of vrijstaande middenstandswoningen en kleine villa's uit de jaren 50 en 60 in een eenvoudig patroon. Met name in het gebied ten zuiden van de Prins Bernhardstraat bevinden zich enkele bijzondere voorbeelden van villabouw uit de vroeg-naoorlogse periode.						
73	Vianen-Helsingen	Historische dorpskern Helsdingen	++	++	++	++	1
	Ensemble van erven met historische boerderijen met bijgebouwen en een middeleeuwse kapel binnen een zeer gave voor het gebied karakteristieke agrarische nederzettingsstructuur met voor- en achterweg, landbouwgronden en relictten van oude verkavelingsstructuur.						
74	Weverwijk	Historisch bebouwingslint	+	0	+	0	3
	Het voormalig gehucht Werverswijk bestaat uit een bebouwingslint met enkele boerderijen, arbeiders- en middenstandswoningen die ten dele dateren uit de 19de eeuw en eerste helft van de 20e eeuw. Restanten van fruitboomgaarden. Aan de zuidzijde is sprake van landschappelijke openheid. Aan de noordzijde van het bebouwingslint is het historisch-ruimtelijk beeld enigszins verstoord door grootschalige bebouwing op achtererven.						
75	Zijderveld	Historische dorpskern Zijderveld	++	+	++	+	2
	Ensemble van historische woonhuizen en boerderijen, dorpskerk en andere artefacten langs de Dorpsweg en de Kerkweg, de belangrijkste historische structuren in het dorp. Er is sprake van een bebouwing met een redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en -typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende nederzettingsstructuur.						
76	Zijderveld	Historisch bebouwingslint Zijderveldselaan	++	+	++	++	2
	Ensemble van voornamelijk historische boerderijen met bijgebouwen, gelegen aan een lang ontginningslint en kadestructuur ten westen van Zijderveld. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en vrij gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en -typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende nederzettingsstructuur.						

6 Beleidsadviezen

6.1 Handreikingen voor de ruimtelijke ontwikkeling van de historische landschappen

De gemeente Vijfheerenlanden is verdeeld in een groot aantal landschapstypen die vragen om een verschillende ‘behandeling’ in de toekomst. Daarom hebben we een aantal ruimtelijke wenken of handreikingen geformuleerd over omgang met deze landschappen. Deze handreikingen zijn gekoppeld aan de landschapstypen zoals die zijn beschreven in hoofdstuk 3 en aangegeven op kaartbijlage 1. Er is geen uitgebreide studie gedaan naar de gewenste ontwikkeling van de landschappen. Wel zijn bij de inventarisatie bijzondere kwaliteiten waargenomen, bedreigingen gesignaleerd of ontwikkelingskansen gezien. De onderstaande lijst pretendeert dus niet volledig te zijn. De handreikingen zijn uiteraard nog niet integraal afgewogen met andere belangen en functies in het buitengebied.

Algemeen

- Het landschap van Vijfheerenlanden is gemiddeld genomen gaaf en attractief. De grote ruimtes met de strookvormige percelen, de sloten en de perceelsgewijze bossen vertellen bovendien het verhaal van de landschapsvorming sinds de middeleeuwen. Dit landschap is ook heel kwetsbaar. Vooral door samenvoegen van percelen, het dempen van sloten of het verwijderen van singels kan de structuur van het landschap verloren gaan. Zonder die structuur kan ineens het beeld ontstaan van een saaie grasvlakte.
- Voor melkveehouders worden sloten minder noodzakelijk als veekering doordat graslandpercelen niet meer worden beweide (alleen gemaaid). Dat geldt ook voor hun functie als waterafvoer wanneer overtollig water door kunstmatige drainage kan worden afgevoerd. Dat betekent dat sloten, als belangrijkste drager van de landschapsstructuur, kwetsbaar zijn.
- Vooral bij fruitteeltbedrijven lijkt de karakteristieke strokenstructuur te verdwijnen doordat sloten worden gedempt of niet onderhouden.
- Probeer, in geval van schaalvergroting en mogelijk in samenwerking met boeren, de structuur te behouden of te versterken. Bijvoorbeeld door gericht perceelsrandbegroeiing te behouden of te herplanten of op andere manieren de verkavelingsstructuur te accentueren.
- Sta het dempen van sloten niet toe en maak het mogelijk nieuwe sloten en waterlopen te graven op oude locaties. Zie hier vooral op toe bij fruitteeltbedrijven. Stimuleer bij een omschakeling van fruit naar melkveehouderij het weer terugbrengen van de sloten.
- De gemeente kan regulerend en handhavend optreden door middel van het bestemmingsplan of het toekomstige omgevingsplan. Het is goed om daarbij de historische kenmerken van het landschap te betrekken. Daarnaast kan het goed zijn ook bewoners en boeren mee te laten denken over het fraaie landschap dat hen omringt. De gemeente kan de dorpen en buurten in gaan om bewoners te horen over wat zij de kwaliteiten van hun omgeving vinden, en welke actiepunten ze zelf zouden willen nemen.
- De historische landschappen van Vijfheerenlanden zijn vanwege de grote rol van de verre uitzichten in de beleving van het landschap bijzonder kwetsbaar voor verdichting en toename van de bebouwing. Probeer nieuwe bebouwing aan te laten sluiten bij de bebouwde kommen.

Indien toch bebouwing in het landelijk gebied noodzakelijk is (nieuwvestiging of uitbreiden agrarische bedrijven, nieuwe landgoederen, zonnevelden) raden we aan om vooraf te komen met een landschapsplan.

- Stads- en dorpsuitbreidingen, bedrijventerreinen of zonnevelden kunnen worden gemaskeerd met groen in de vorm van snelgroeïende bomensingels. Maak een afweging over de wenselijkheid. Kies boomsoorten die in het historische landschap passen.
- In de gemeente Vijfheerenlanden kunnen zich langs wegen, kaden, dijken of wateringen landschapscontrasten voordoen, zoals wisselingen in verkavelingsrichting, aan of afwezigheid van opgaande beplanting, aanwezigheid van bebouwing. Deze contrasten liggen relatief vaak op de grenzen van landschapseenheden of van ontginningseenheden (figuur 5). Kijk bij ontwikkelingen (nieuwe bebouwing, natuurontwikkeling, nieuwe beplanting, zonnevelden) op de kaart of dergelijke contrasten zich voordoen en of deze in acht kunnen worden genomen of zelfs kunnen worden versterkt.
- Grote delen van het buitengebied zijn bijzonder fraai voor zowel de bewoners als de recreatieve bezoekers. Het landschap is vooral vanaf wegen, kaden en dijken te bewonderen. De mogelijkheden om in het landschap door te dringen zijn nog beperkt. We raden aan om, meer dan nu het geval is, struinpaden, wandelpaden en fietspaden in het gebied te verkrijgen. Uiteraard is samenwerking met landeigenaren hierbij onontbeerlijk.
- De sfeer van het landschap van de gemeenten wordt met name op de oeverwallen, maar ook in de linten van de veenontginningen, voor een deel bepaald door erfinrichting, erfbeplanting en oude (hoogstam)boomgaarden bij de boerderijen. Stimuleer bewoners en nieuwkomers deze landschapselementen rond het huis te onderhouden of te herstellen met voorlichting of een bijdrage. Landschap Erfgoed Utrecht is hierbij wellicht een partner.
- Door meer informatie te geven over de historie van het landschap kan de beleving en waardering er van zowel bij bewoners als bij recreanten enorm worden verhoogd. Overweeg dit te doen door middel van een publieksatlas, door borden, routes (met goede uitleg), bijeenkomsten, etc.
- De wegen, kaden en dijken van Vijfheerenlanden hebben vaak bijzondere eigenschappen, waardoor ze een eigen karakter hebben. De bureau-inventarisatie van de landschappen liet niet toe deze allemaal te karakteriseren. Bij ontwikkelingen is het gewenst de historische eigenschappen van dergelijke kaden en wegen onder de loep te nemen aan de hand van bijvoorbeeld historische kaarten of historische foto's. Waren ze omgeven door sloten of wateringen? Waren ze beplant? Sommige wegen en kaden waren onbebouwd, zoals de Achterkade op de grens van Bolgerijen en Neder-Boeicop. Andere waren eenzijdig bebouwd zoals de Zijderveldse Laan. Sommige wegen op de oeverwallen waren bochtig en hadden een lommerrijk karakter. Ze stonden in contrast met andere wegen in het veenontginningen of het overgangslandschap die vaak meer ijle beplanting hadden. Bij nieuwe ontwikkelingen kan dit karakter behouden- en mogelijk ook versterkt worden.

Oeverwalontginningen (§ 3.1.1)

- De nog resterende open akkercomplexen staan in Vijfheerenlanden sterk onder druk. Probeer het gebied bij Ridderoord (van oorsprong een open akkercomplex (code1) open te houden, met alleen bebouwing langs de rand. Overweeg hier om boomteelt tegen te gaan en stimuleer, indien mogelijk, het gebruik als akkerland. Dit advies geldt niet voor het gebied bij Ameide, ten zuiden van het vroegere Herlaer. Dit gebied is nu fruitboomgaard. Bij een teeltwisseling zou het oude karakter weer terug kunnen komen.
- Vooral in het gebied van de oeverwalontginningen worden linten langs wegen dicht door meer bebouwing en grotere tuinen rond de huizen. Probeer te voorkomen dat aaneengesloten linten ontstaan en zorg voor open blijvende percelen langs de weg met zicht op het achterliggende landschap.
- Het landschap op de oeverwallen is voor een groot deel beleefbaar vanaf de dijk. Zorg dat vergezichten vanaf de dijk op het achterliggende land mogelijk blijven. Voorkom aaneengesloten bebouwing langs de dijk.
- Zorg dat het kasteelpark ten westen van Vianen (Het Bosch, code 5) niet verder bebouwd raakt.

Middeleeuwse agrarische veenontginningen (§ 3.1.2)

- Behoud of versterk de zichtbaarheid van de strokenindeling vanaf de wegen, kaden en dijken. Ga vorming van linten met aaneengesloten bebouwing tegen. Dit geldt ook voor de zichtmogelijkheden vanaf de Diefdijk over de 'brede zijdwende' Zijderveld.
- Accentueer afwijkende perceelsindelingen binnen grotere eenheden met stroken, zoals bij de oevers lokale rivier (code 6). Deze zijn vaak landschappelijk fraai en illustreren een bijzonder landschapshistorisch verhaal.
- De snelwegen die door deze gebieden lopen kunnen soms nog beter door opgaand groen worden afgeschermd. Accentueer hierbij niet de richting van de snelwegen, maar die van de historische landschapsstructuur en richting en opzet van het bestaande historisch groen. Wellicht blijft het zo mogelijk om vanaf de snelweg korte inkijkjes tussen de bospercelen te hebben.
- Het waterbeheer was en is nog altijd een zeer belangrijke factor in het landschap en de grote wateren kunnen aantrekkelijke elementen zijn in het landschap. Maak de grote afwateringssystemen zo goed mogelijk zichtbaar in het landschap, Bijvoorbeeld door de functie van een waterloop uit te leggen op een bord of er aantrekkelijke wandel- of fietsroutes langs te leggen. Voorkom of verleg verkeersdruk langs de wateren. Een grotere weg langs een wetering verlaagt de landschappelijke waarde.
- Een zeer bijzondere structuur is de Zouweboezem, waar veel weteringen uit het achterland naar toe leiden. Maak de relatie met de (inrichting van) de uiterwaarden zichtbaar en accentueer eventueel de plek van de vele molens die het water getrapt op de Lek maalden. Hoogteverschillen met het omliggende gebied zijn veelzeggend over de maaiveld daling die heeft plaatsgevonden een probleem dat nu weer hoogst actueel is.

- Laat ontwikkeling afhangen van de historische aan- of afwezigheid van bebouwing. Sommige linten waren aan een zijde bebouwd en aan de andere zijde niet. Dit kenmerkende verschil is vaak verloren gegaan maar op enkele plekken nog aanwezig. Sommige veenontginningen, zoals de Tienhovensche Polder Zuidzijde waren van oorsprong al onbewoond. Sommige bewoningslinten, zoals in Bolgarijen, zijn door vernatting onbewoond geraakt. Probeer deze bijzondere verschillen te handhaven in het ruimtelijk beleid. Ondoordachte plaatsing van één nieuw gebouw kan deze landschapskarakteristieken al teniet doen.
- Op dit moment spelen in de veenweidegebieden van Nederland discussies over de toekomst. Kunnen we verder gaan met verdere ontwatering van de venen, met maaiveld daling en CO₂ uitstoot tot gevolg? Kan de landbouw blijven functioneren en wat gebeurt er met het aan de huidige landbouwpraktijk verbonden landschap? Blijf als gemeente betrokken bij deze discussies die zeer relevant zijn voor de landschappelijke en economische toekomst van de gemeente.

Ontginningen met bospercelen

- Een deel van de veenontginningen heeft een bijzondere historische afwisseling van graslanden en bospercelen. Deze afwisseling zorgt voor een zeer fraai landschap, waarin de middeleeuwse strokenstructuur goed tot uiting komt. Anders dan bossen op de hogere gronden, zoals op de Veluwe, zijn deze bossen altijd in percelen opgebouwd. Ze hebben rechte omtrekken en worden omgeven door wegen en sloten. Het is van belang de afwisseling tussen graslanden, grienden en bospercelen te behouden, en te voorkomen dat er een beeld ontstaat van aaneengesloten bos. Door bosbeheer (aanplant, dunning, kap) perceelsgewijs aan te pakken, blijven contrasten tussen percelen zichtbaar.
- Voor het voortbestaan van dit karakteristieke landschap is een scherpe, rechtlijnige overgang tussen grasland en opgaand hout nodig. Zo'n overgang hoort bij het oude agrarische beheer dat hier vanouds gevoerd werd. Nu een groter deel van dit gebied als natuur wordt beheerd kan dit bijten met natuurdoelstellingen waar veelal naar graduele overgangen tussen bos en open ruimte wordt gestreefd, en waarbij natuurlijke (jaarrond)begrazing wordt toegepast. Voorkom dat deze tegenstelling niet wordt erkend en dat deze landschapskwaliteit vervaagt.
- De houtteelt was een agrarische aangelegenheid. Dat betekent dat bos of grienden plaats konden maken voor grasland of andersom. In het toekomstig beheer kan dat ook het geval zijn. Bijvoorbeeld om nieuwe, perceelsgewijze open ruimten te creëren in gebieden met aaneengesloten bospercelen, of nieuwe bospercelen in gebieden waar bebouwing of de snelweg aan het oog moet worden onttrokken. Hierbij is de notie belangrijk dat bos altijd duidelijk perceelsgewijs is opgebouwd.
- Op de bospercelen en grienden kunnen bijzondere boomvormen voorkomen: oude hakhout- en knotvormen, oude solitaires. Deze oude bomen zijn nog niet in kaart gebracht. Indien ze bekend zijn, kunnen ze gespaard of beter zichtbaar gemaakt worden. (bijvoorbeeld door ze vrij te maken van recentere opslag).
- Veel bospercelen en grienden hebben een soms zeer oud patroon van ruggen en tussenliggende sloten of greppels. Zorg dat dit oude reliëf behouden blijft. Maak, in overleg met eigenaren/loonwerkers regels (of intenties) voor het gebruik van zwaar bosbouwmaterieel.

Uiterwaarden (§ 3.1.3)

- In de uiterwaarden heeft de natuurontwikkeling en rivierbedverruiming bijzondere en zeldzame historische landschappen volledig uitgewist, waaronder met name het oudhoevig land. Probeer bij eventuele verdere natuurontwikkeling de cultuurhistorische waarden in te passen door behalve ecologie en waterafvoer ook bestaande landschappelijke kwaliteiten als doelstelling op te nemen. Het draagvlak daarvoor is toegenomen en er zijn strategieën onderscheiden om tot een betere integratie te komen.⁴⁵
- De meeste uiterwaarden hebben, zelfs als ze nieuw zijn ingericht, nog een grote historisch-landschappelijke zeggingskracht. De landschappelijke opbouw van zomerkade, overstromingsgebied – winterdijk is vanaf de dijk goed zichtbaar. Voor de beleefbaarheid van het landschap is het zaak dat deze relatie zichtbaar blijft. Ga bosopslag tegen of zorg er voor (indien bosopslag door natuurdoelstellingen niet te voorkomen is) dat er zichtlijnen vanaf de winterdijk tot op de rivier blijven bestaan.
- Maak kadestructuren, waaronder de zomerkade langs de rivier, toegankelijk voor wandelaars.

6.2 Beleidsadviezen ten aanzien van waardevolle bebouwing

6.2.1 Adviezen voor instandhoudingsbeleid voor karakteristieke objecten

De aan de hand van de waarderingscriteria getoetste karakteristieke objecten geven aanleiding voor het doen van suggesties voor specifiek beleid om deze waardevolle elementen te borgen in toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen. Daarvoor zijn verschillende mogelijkheden. De indeling in drie orden is hierbij richtinggevend.

Orde 1 objecten: Gemeentelijke monumenten?

Hierboven is al aangegeven, dat de als categorie orde 1 geselecteerde objecten dusdanig veel kwaliteiten bezitten, dat zij ook in een toetsing aan de hand van monumentenselectiecriteria hoog zullen scoren. De inventarisatieresultaten kunnen daarom ook van dienst zijn voor mogelijk toekomstige inventarisatie- en aanwijzingsprojecten voor het uitbreiden van de gemeentelijke monumentenlijst. De huidige Erfgoedverordening gemeente Vijfheerenlanden 2020 voorziet in de mogelijkheid om objecten of terreinen aan te wijzen tot gemeentelijk monument. Ook bevat de verordening de standaard instandhoudingsbepalingen en wordt de mogelijkheid geboden om beeldbepalende panden aan te wijzen.

Gezien de hoge kwaliteit van de orde 1-objecten is het, voor zover deze niet als rijks- of gemeentelijk monument zijn beschermd, aan te bevelen deze toe te voegen aan de gemeentelijke monumentenlijst. De nu voorhanden zijnde groslijst is een uitstekend vertrekpunt voor een nadere inventarisatie,

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld het rapport *Handreiking ruimtelijke kwaliteit IJssel* (met analyse en ontwerpaspecten, BoschSlabbers, 2007) of *Cultuurhistorie in natuurontwikkeling, twaalf praktijkvoorbeelden onder de loep met integratie strategieën* (Bleumink & Neefjes, 2007)

beschrijving, waardering en definitieve selectie van cultuurhistorisch waardevolle objecten en ensembles met het oog op aanwijzing als gemeentelijk monument.

Wanneer besloten wordt om (voorlopig) niet over te gaan tot het aanwijzen van nieuwe gemeentelijke monumenten bestaat er voor deze categorie objecten een alternatief, aansluitend bij de adviezen die hieronder ook voor de orde 2 en 3 objecten worden gegeven.

Orde 2 en 3 objecten

Voor de orde (én voor orde 1, wanneer er geen gemeentelijke monumenten worden geselecteerd) wordt aanbevolen deze aan te wijzen als beeldbepalend pand. Het gaat om karakteristieke objecten die vanwege de voornamelijk hoge én positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van grote betekenis zijn voor de gemeente Vijfheerenlanden en daarin gelegen karakteristieke gebieden. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk. Deze objecten kunnen als beeldbepalende panden worden aangewezen, zoals mogelijk gemaakt via de erfgoedverordening 2020.

Voor de meer beeldondersteunende kwaliteiten van de orde 3 objecten valt te overwegen ze op te nemen in ruimtelijke plannen, zoals de structuurvisie (straks omgevingsvisie), het bestemmingsplan (straks omgevingsplan) en stedenbouwkundige plannen. Hierbij kunnen zij een dubbelbestemming 'waarde cultuurhistorie' krijgen. De cultuurhistorische waarden worden op deze wijze planologisch geborgd. Hierbij kan men denken aan een sloopverbod en het verplichten tot instandhouding van ruimtelijk relevante waarden, verankerd in bijvoorbeeld de hoofdvormen, de typologie en karakteristieke gevelelementen.

Enkele suggesties voor het opnemen van waardevolle objecten (niet zijnde gemeentelijke of rijksmonumenten) in ruimtelijke plannen:

- Aanduiding 'karakteristiek' met omgevingsvergunning voor het slopen van bouwwerken.
- Opnemen van een object in de bestemmingsomschrijving, waarbij, ter plaatse van de aanduiding 'karakteristiek', de instandhouding van de karakteristieke hoofdvorm van gebouwen wordt nagestreefd;
- Omgevingsvergunning voor het slopen: een vergunningplicht instellen, wat betekent, dat voor het slopen van bouwwerken met cultuurhistorische waarde een omgevingsvergunning wordt vereist; Sloop van orde 1 en 2 objecten is vanwege de hoge cultuurhistorische waarde ongewenst. Het advies is dat alleen in uitzonderingsgevallen sloop van deze objecten aan de orde kan zijn en een omgevingsvergunning hierop kan worden verleend.
- Omgevingsvergunning voor het wijzigen: bij wijziging van orde 1 en 2 dient zoveel mogelijk te worden uitgegaan van instandhouding en een restauratieve aanpak van hoofdvorm/kap en gevelbeeld. Oorspronkelijke gevelelementen dienen te worden gehandhaafd en indien nodig hersteld. Hiervoor dienen tevens welstandscriteria te worden opgenomen in de welstandsnota van de gemeente Vijfheerenlanden. Deze welstandscriteria moeten aansluiten bij de algemene gebieds- en bebouwingskarakteristiek van het plangebied. De orde 3 panden hebben vooral veel waarde als ondersteuning van de gebiedskarakteristiek en als onderdeel van belangrijke (beschermd) cultuurhistorische ensembles in de gemeente. Bij verbouwing is vooral behoud van de hoofdvorm, de schaal en de ruimtelijke betekenis binnen het historische ensemble het uitgangspunt. Ook hiervoor wordt aanbevolen maatwerkcriteria op te stellen. Vervanging van

deze panden is in principe mogelijk, maar wel volgens duidelijke op de historische gebiedskarakteristiek afgestemde regels en na verlenen van een omgevingsvergunning. Ook is het aan te bevelen om bij ruimtelijke ontwikkelingen eerst onderzoek te doen naar de cultuurhistorische waarde van deze objecten, ten einde geen bijzondere kwaliteiten verloren te laten gaan.

Kort samengevat:

- Orde 1: potentiële gemeentelijke monumenten, integraal behoud middels gemeentelijke Erfgoedverordening; alternatief is in standhouden/herstel van hoofdvorm/kap, gevelbeeld, detaillering en materiaalgebruik, regelen bijvoorbeeld via bestemmingsplan (omgevingsvergunning, met objectgerichte en ruimtelijke (welstands)criteria);
- Orde 2: beeldbepalende historische panden, in standhouden/herstel van hoofdvorm/kap en gevelbeeld, regelen bijvoorbeeld via bestemmingsplan (omgevingsvergunning, met objectgerichte en ruimtelijke (welstands)criteria);
- Orde 3: beeldondersteunende panden, behoud van hoofdvorm, schaal en betekenis voor het historische ensemble, regelen via bestemmingsplan (omgevingsvergunning, met vooral ruimtelijke criteria).

De hier gepresenteerde instandhoudingsvoorstellen zijn voornamelijk objectgericht, maar niet los te zien van de cultuurhistorische context. Ook in de gemeente Vijfheerenlanden zal erfgoed een plaats moeten krijgen in het ruimtelijk beleid en de ruimtelijke plannen.

6.2.2 Adviezen voor onderzoek van panden met bouwhistorische kwaliteit

Aan een groot aantal objecten is een bouwhistorische kwaliteit toegekend. Het betreft zowel rijksmonumenten als objecten die als orde 1 of 2 zijn geïnterpreteerd, maar geen status hebben. Als we willen weten hoe oud een gebouw daadwerkelijk is en wat er in de loop der eeuwen aan veranderd is, is een bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk. Bouwhistorisch onderzoek dient een wetenschappelijk doel, omdat de verkregen informatie en documentatie de kennis over het gebouw én het bouwen in het verleden aanzienlijk vergroten. Daarnaast heeft het onderzoek tot doel, om de waardevolle onderdelen van oude gebouwen beter te kunnen definiëren en daarmee beter te kunnen behouden. Bouwhistorisch onderzoek brengt die waarden in woord en beeld.

Bouwhistorisch onderzoek (van globaal verkennend tot zeer gedetailleerd ontledend) kan worden ingezet bij transformatie en herbestemming van rijks- en gemeentelijke monumenten en kan ook bij niet-beschermd historische objecten van nut zijn. De onderzoeksresultaten (bouwhistorische informatie, bouwgeschiedenis, waardenstelling) dienen als inspiratiebron en referentiepunt voor het verbouwingsplan. In de vergunningsprocedure dient het bouwhistorisch onderzoek als basis voor de bouwplantoetsing. Aan de hand van de waardenstelling wordt dan snel duidelijk of de cultuurhistorische waarden op adequate wijze in het plan zijn geborgd. Is dat het geval, dan zal het ontwerp waarschijnlijk niet op gespannen voet staan met de cultuurhistorische waarden. Een soepele planbeoordeling levert zo tijdswinst op in het vergunningstraject. Een bouwhistorisch onderzoek dient te voldoen aan de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek.

Op de cultuurhistorische waardenkaart is met de aanduiding ‘bouwhistorische verwachtingswaarde’ aangegeven bij welke panden bouwhistorisch onderzoek kan worden ingezet om tot een betere toetsing van het restauratie- of verbouwingsplan te komen en uiteindelijk tot een betere borging van de cultuurhistorische waarden van het object. Ten slotte kan hier worden opgemerkt, dat een hoge bouwhistorische kwaliteit reden kan zijn om een niet-beschermd pand aan te wijzen als monument.

6.2.3 Eisen aan onderzoek bij ruimtelijke ontwikkelingen in omgeving van gebouwde monumenten.

Er kunnen in het ruimtelijke beleid door middel van bijzondere (in de volgende alinea vermelde) criteria aanvullende eisen worden gesteld aan plannen binnen de invloedssfeer van monumenten, om zo recht te doen aan de bijzondere kwaliteiten van de beschermde objecten. Zo zou extra aandacht kunnen worden gevraagd voor de inpassing van nieuwbouwplannen, waardoor bouwactiviteiten met een negatieve invloed op de ruimtelijke structuur en de karakteristiek van de bebouwing kunnen worden tegen gegaan. Voor monumenten geldt natuurlijk overigens dat alle bouwactiviteiten vergunningplichtig zijn. Dat betekent dat ook kleine ingrepen in principe vooraf moeten worden getoetst aan redelijke eisen van welstand.

Als aanvullende (welstands)criteria voor toetsen van bouwplannen aan of nabij monumenten en in beschermde dorpsgezichten kan worden gedacht:

- het bouwplan moet zich voegen in de omgeving en de historische context/gebiedskarakteristiek zoveel mogelijk respecteren;
- het bouwplan mag een beschermd monument niet fysiek of visueel afsluiten/isoleren van zijn omgeving;
- het bouwplan mag niet conflicteren met de cultuurhistorische waarden, zoals in de regel ook vermeld in de redengevende omschrijving van een monument;
- het bouwplan mag geen afbreuk doen aan de omgeving door gebrek aan kwaliteit van het ontwerp, een onzorgvuldige detaillering, inferieur materiaalgebruik en/of conflicterend kleurgebruik.

Bij de ruimtelijke ontwikkelingen in omgeving van gebouwde monumenten dient nader onderzoek plaats te vinden waarbij voldoende relevante informatie wordt verzameld om te kunnen bepalen of wordt voldaan aan bovenstaande randvoorwaarden.

6.2.4 Adviezen voor bouwkundige ensembles met hoge cultuurhistorische waarden

Vanuit het perspectief van de historische gebouwde omgeving is op de beleidskaart een aantal gebieden en ensembles gemarkeerd, die vanwege de zeer duidelijk aanwezige gebiedskarakteristiek, de gave structuren en een hoge dichtheid aan waardevolle (beschermde) gebouwen een hoge cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Het gaat dus om op dit moment niet beschermde gebieden. Er is vooral gelet op de samenhang tussen historische stedenbouw, dorpsstructuren, landschap, groen en bebouwing.

De criteria (op gemeentelijk niveau) waaraan deze gebieden en ensembles zijn getoetst zijn:

- het belang van het gebied of ensemble als voorbeeld of onderdeel van één van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en de ontwikkelingsgeschiedenis/historische gelaagdheid;
- het belang van het gebied vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging, zichtlijnen, aanwezigheid van *landmarks*, etc.;
- de structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied;
- de dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

In het kader van de erfgoedvisie om cultuurhistorie een factor te laten zijn bij het plannen van de ruimtelijke inrichting van ons land, is het aan te bevelen om aan de in waardevolle gebieden bijzondere aandacht te besteden en ze te benoemen in de bestemmingsplannen als uitgangspunt bij het vaststellen van criteria en omgevingsvergunningen. Ook kunnen ze worden opgenomen in structuurvisies en de welstandsnota.

Ten slotte bestaat de mogelijkheid te overwegen deze gebieden als gemeentelijk beschermd (dorps)gezicht aan te wijzen. De gemeentelijke erfgoedverordening biedt deze mogelijkheid. Nadere studie, inventarisatie, duiding, begrenzing en waardering van deze gebieden met een hoge cultuurhistorische waarde is dan noodzakelijk.

De gemeente Vijfheerenlanden heeft drie rijksbeschermd gezichten (stadskernen Vianen en Ameide, dorpsgezicht Oosterwijk). In de cultuurhistorische waardenkaart zijn nog eens 73 stuks bijzondere gebouwde ensembles opgenomen, onder meer de historische stads- en dorpskernen, voor- en naoorlogse uitbreidingen, dijklinten, waarvan een aantal een positieve tot hoge indicatieve erfgoedwaarde hebben gescoord.

Inventarisatie CHWK	Totaal	Orde1	Orde 2	Orde 3
Beschermde gezichten	3	3	-	-
Overige bijzondere ensembles stedenbouw	73	12	34	27

Tabel 3. Tabel met aantallen geïnventariseerde bouwkunst/stedenbouwkundige ensembles en de indicatieve waardering.

Literatuur

- Avondwandelingen.nl (2020). Historische stadswandeling Vianen. Online beschikbaar op:
<https://www.avondwandelingen.nl/Wandeling33.html>
- Baggerman, A. (1969). Vianen in oude ansichten. Zatlbommel.
- Besten, J. den (z.j.). De luisterpost Gorilla in Overheicop, Schoonrewoerd. Online beschikbaar op:
<https://www.historischeverenigingleerdam.nl/historische-artikelen/de-luisterpost-gorilla-in-overheicop-schoonrewoerd/>
- Blijdenstijn, R. (2019). Historische ontwikkeling Vijfheerenlanden. Online beschikbaar op:
<https://utrecht.maps.arcgis.com/sharing/rest/content/items/cf76040b255145b98bc12c566cda01d0/data>
- Blom, T.A. (2020). *De bevrijding van Leerdam en van Schoonrewoerd, Oosterwijk en Kedichem, mei 1945*. Leerdam.
- Bont, Chr. de, 2008. Vergeten land; ontginning, bewoning en waterbeheer in de West-Nederlandse veengebieden (800 -1350). Dissertatie Wageningen Universiteit. Wageningen.
- Boshoven, E.H., K. Klerks & I. Vossen (2020). Gemeente Vijfheerenlanden, een archeologische inventarisatiekaart. RAAP-Rapport 4392 /ADC-Rapport 5188.
- Cox, J.C.M. (2012). Repertorium van de stadsrechten in Nederland. Oisterwijk. Online beschikbaar op:
<https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/geesteswetenschappen/institute-for-history/repertorium-stadsrechten.pdf>
- Dekker, C. (1983). Het Kromme-Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie. Zutphen.
- Dröge, Bureau voor bouwhistorie (2012). Vianen. Cultuurhistorische inventarisatie. Leiden.
- Fafianie, T. (2010). Historisch en ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente. In: Fafianie, T. & E. Stades-Visscher, Vianen, geschiedenis en architectuur. Zeist, 11-70.
- Fafianie, T. & E. Stades-Vischer (2010). Vianen; geschiedenis en architectuur. Zeist.
- Groningen, C.L.van (1989). De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: de Vijfheerenlanden, met Asperen, Heukelum en Spijk. 's-Gravenhage / Zeist.
- Harten, J.D.H. (1997). Sporen in het landschap. Kleine historische landschapselementen in de WestBetuwe en de Vijfheerenlanden, Utrecht.
- Heniger, J. (1993) Bolgerijen in de middeleeuwen, In het land van Brederode 18, nr. 3/4, 45-56.
- Hulsman, R. (2001). Funeraire cultuur. Alblasserwaard & Vijfheerenlanden. Uitgave van De Terebinth, Rotterdam.
- Jong, R. de (1993). De uitwatering in de Vijfheerenlanden vóór 1460, In het Land van Brederode, Historisch Tijdschrift voor het Land van Vianen 18, 34-45.
- Kernteam UNESCO & Linieteam (2017). UNESCO Nominatiedossier – bijlagen. Stelling van Amsterdam en Nieuwe Hollandse Waterlinie. Samen sterker!
- Koenheim, A.J.M. (1997). De industrialisatie van Vianen vanaf 1850. Het land van Brederode, 22.1-4: 2-19.

Leestekens van het landschap (z.j.). Napoleonsweg. Online beschikbaar op:

<https://www.leestekensvanhetlandschap.nl/napoleonsweg>

Monumenten Inventarisatie Project (MIP). (1989). Jongere bouwkunst en stedenbouw, 1800-1945, Provincie Zuid-Holland.

Nederlandse Molendatabase (2021). Leerdam, Utrecht. Online beschikbaar op:

<https://molendatabase.nl/nederland/molen.php?nummer=1024>

Oosterhoff, J, B.H. Coelman & W.A. de Wagt (1999). Bruggen in Nederland, 1800-1940, Beweegbare bruggen. Nederlandse Bruggenstichting, Utrecht.

Pons, L.J. (2006). De oorspronkelijke verkaveling van boerderijen en hoeven in de rivieroever- en veenontginningen van de Hoge Heerlijkheid Herlaer, Nieuwsblad van de Historische Vereniging Ameide en Tienhoven 17-4, 3-42.

Prins, L. (1989). Historisch-geografische inleiding. In: Groningen, C.L. van, De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk, in de serie De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist-Den Haag.

Rivierenland.nl (z.j.). Sluizenstelsel Fort Everdingen. Online beschikbaar op:

<https://www.rivierenland.nl/locatie/sluizenstelsel-fort-everdingen/>

Ross, J. (z.j.). Boezem van de Zederik. Online beschikbaar op:

https://www.gemalen.nl/gemaal_detail.asp?gem_id=1327

Rijkswaterstaat (2021). Nachtelijke afsluiting A2 voor proefsluiting Diefdijk. Online beschikbaar op:

<https://www.rijkswaterstaat.nl/nieuws/archief/2021/09/nachtelijke-afsluiting-a2-voor-proefsluiting-diefdijk-10-11-september-2021>

Sarfati, H. (1980). De Alblasserwaard-Vijfheerenlanden: een archeologisch ster-gebied, Nederlands Archievenblad 84, 456-481.

Stenvert, R., C. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & S. Broekhoven, (2004). Monumenten in Nederland. Zuid-Holland. Zwolle-Zeist.

Stichting Boogbrug Vianen (2019). Aanvraag tot aanwijzing Rijksmonument van de boogbrug over de Lek bij Nieuwegein - Vijfheerenlanden.

Stichting Dorp, Stad en Land. (2012). Inventarisatie beeldbepalende objecten Leerdam. Rotterdam.

Stichting Dorp, Stad en Land. (2014). Cultuurhistorie Schoonrewoerd. Inventarisatie beeldbepalende panden, in opdracht van de Gemeente Leerdam. Rotterdam.

Stöver, J., V. Colette, R. van Hilten, R. van Lit, C. Oldenburger-Ebbers, H. Tromp (red.), (2000). Kastelen en Buitenplaatsen in Zuid-Holland. Leiden-Zutphen.

Sypesteyn, J.W. van en J.P. de Bordes (1850). De verdediging van Nederland in 1672 en 1673, deel I en II.

Velden, K. van der. (2015). Kernkwaliteiten Nieuwe Hollandse Waterlinie ten zuiden van de Lek. DEEL I - Nationaal Landschap. Handboek voor beschermen én ontwikkelen.

Visitrechtregion.com (z.j.). Vrijstad Vianen. Online beschikbaar op:

<https://www.visitrechtregion.com/nl/wat-te-doen/kastelen/alle-locaties/3980968433/vrijstad-vianen>

Visser, J.C. (1964). Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen. Assen.

Wikipedia, (2020). Würzburg (radar). Online beschikbaar op: <https://www.visitutrechtregion.com/nl/wat-te-doen/kastelen/alle-locaties/3980968433/vrijstad-vianen>
[https://nl.wikipedia.org/wiki/W%C3%BCrzburg_\(radar\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/W%C3%BCrzburg_(radar))

Wikipedia (2021). Hofje van Mevrouw Van Aerden. Online beschikbaar op:
https://nl.wikipedia.org/wiki/Hofje_van_Mevrouw_Van_Aerden

Will, Chr. (2002). Sterk water: de Hollandse Waterlinie. Utrecht.

Zijderveld, W. van (1997). Het oudste Lexmond. Historisch-Geografisch Tijdschrift 15, 51-59.

Overige bronnen

Kadastrale minuutplans: Leerdam (1822), Schoonrewoerd (1822), Kedichem (1822), Ameide (1822), Meerkerk (1822), Lexmond (1822), Leerbroek (1822), Hei- Boeicop (1823), Tienhoven (1822), Nieuwland (1822), Vianen (1822?), Hagestein (1822) en Everdingen (1822).

TOP25: Bladen 38E (Ameide), 38F (Vianen), 38H (Leerdam) en 38G (Gorinchem), allen verkend in 1934 en uitgegeven in 1936.

Redengevende beschrijvingen van gemeentelijke monumenten en rijksmonumenten (deels beschikbaar gesteld door de gemeente Vijfheerenlanden, deels raadpleegbaar via monumentenregister.nl.

Lijst industrieel erfgoed Vijfheerenlanden, samengesteld door de Utrechtse Stichting voor het Industrieel Erfgoed (2020).

www.4en5mei.nl (oorlogsmonumenten)

www.bagviewer.nl

www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl

www.bonas.nl

www.delpher.nl

www.gemalen.nl

www.gemalenalblasserwaardvijfheerenlanden.nl

www.gevelstenen.net

www.hvl.collectiebank.nl

www.historiezederik.nl. in het bijzonder de beeldbanken

www.historischeverenigingleerdam.nl, in het bijzonder de beeldbank

www.molendatabase.nl

www.monumentenregister.nl

www.online-begraafplaatsen.nl

www.reliwiki.nl

www.topotijdreis.nl

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

- Figuur 1. Het grondgebied van de gemeente Vijfheerenlanden en de drie voormalige gemeenten. (Boshoven e.a., 2020, 5). 6
- Figuur 2. Kaart van de Vijfheerenlanden in 1761 door Jacob Perrenot, met later toegevoegde aantekeningen over grenswijzigingen in 1818 (Nationaal Archief, toegang 4.ZHPB4, inventarisnummer 36). 7
- Figuur 3. Bodemkaart van de gemeente Vijfheerenlanden. Lichtgroen is zavel, donkergroen is klei en de blauwtinten geven veenbodems weer. De roze plekken zijn opgeworpen woonheuvels, niet zelden gelegen op rivierduinen. 8
- Figuur 4. Hoogtekaart van de gemeente Vijfheerenlanden. Rood is hoog en blauw is laag. De vele kronkelige stroomgordels zijn goed herkenbaar. (AHN3). 9
- Figuur 5. Historische ontginningsblokken in de gemeente Vijfheerenlanden. Het overgrote deel van de landschappen heeft strookvormige ontginningen. Daarvan is de vermoedelijke ontginningsrichting aangegeven. De voorzijde van een strookvormig ontginningsblok wordt meestal ontginningsas of –basis genoemd. Hier ontstond doorgaans een bewoningslint. Binnen de ontginningsblokken kunnen meerdere historische landschappen liggen. 13
- Figuur 6. Historisch akkerland (lichte vlakken) bij Vianen kort voor de Tweede Wereldoorlog (uitsnede uit de Topografische Kaart, blad 38f (1936), oorspronkelijke schaal 1:25.000). 28
- Figuur 7. Zicht op Ridderoord en het achterliggende Hagestein vanaf de Hoevenweg. Het oorspronkelijke akkerland is grotendeels vervangen door grasland, maar de karakteristieke openheid is gebleven (Paganellus Minor, mei 2014). 32
- Figuur 8. De Helsdinger Achterweg markeert de kromming van de rand van de hogere gronden van de oeverwal. Sloten zijn op dit hoge deel van de oeverwal niet aanwezig. Rechts de blokvormige ingedeelde hoge gronden van de oeverwal (eenheid 2), net als in de negentiende eeuw grotendeels in gebruik voor fruitteelt. Links de strookvormige ontginningen op de oeverwal (eenheid 3), nog steeds vooral in gebruik als grasland. De stroken strekken zich vanaf deze weg divergerend naar het lage zuiden uit. (Overland Vianen 13 (2014)). 34
- Figuur 9. Strookvormige ontginningen op en achter de oeverwal in de polder Achthoven (eenheid 3 en 4). De eerste ontginningsfase met deze ontginningen wordt afgesloten met de Achthovense Wetering, die een echo vormt van de kromming van de dijk op de Lekoeverwal. Daarachter wordt de strokenstructuur voortgezet met het landschapstype 'veenontginning vanaf grote oeverwallen' (eenheid 7). De kromming van de Lekoeverwal is opnieuw terug te herkennen in de Molenkade achter deze ontginning. 36
- Figuur 10. De Achthovensche Wetering met rechts strookvormige ontginningen achter de oeverwal. Behalve grasland en komt hier ook veel fruitteelt voor. Links liggen veenontginningen waar weinig akkerland of fruitteelt voorkomt, maar alleen grasland en nat bos. (Overland Vijfheerenlanden 415). 37
- Figuur 11. De brug over de A2 ten zuiden Vianen geeft uitzicht op de naar het noorden zich versmallende percelen van de Biezenpolder (strookvormige ontginningen achter de oeverwal). Op de voorgrond de Biezenwetering die ontginning afsluit en de sloten afwatert naar het westen. (Overland Vianen 41 (2014)). 37

- Figuur 12. Een bijzondere vorm van dit type ontginning is De Nes bij Lexmond. Daar mondde de Laak (ooit ongeveer evenwijdig stromend aan de huidige dorpsstraat van Lexmond) uit op de Lek na zich eerst een weg door de oeverwallen van de Lek te hebben gebaad. De Laak maakte hier een bocht naar het westen waardoor de verkaveling die op de oever van de Laak was gericht, zeer sterk convergeert. De Nes is nu voor een groot gedeelte verdwenen onder de bebouwing van Lexmond, maar het westelijke deel, waar de convergerende percelen bij elkaar komen, bestaat nog. De percelen van het naastgelegen Spinhoven vormen de overgang naar de 'gewone' op de Lek gerichte percelering. Doordat de Lek hier zuidwaarts is verschoven en de dijk is verlegd, is de strokenstructuur van Spinhoven in het noorden ingekort. Tot recent was de doorgaande structuur nog enigszins in de uiterwaarden te zien, maar deze is door natuurontwikkeling in de uiterwaarden tenietgedaan. 38
- Figuur 13. Strookvormige ontginningen op de oeverwal gezien vanaf de Lingedijk tussen Oosterwijk en Kedichem. Direct aan of op enige afstand van de dijk staan boerderijen, soms ook met hoogstamboomgaarden. De boompjes op de achtergrond markeren de Laaglandsche Wetering en de Tiendweg die deze landschapseenheid afsluiten. (Overland Vijfheerenlanden 131). 39
- Figuur 14. Zicht vanaf de Lekdijk op de strookvormige verkaveling op de oeverwal ten westen van Everdingen (Overland 55 (2014)). 40
- Figuur 15. Op dit hoogtebeeld van het kasteelpark is duidelijk de rabatten-structuur van greppels en ruggen te zien. (AHN2). 42
- Figuur 16. Voormalige riviertjes in de Vijfheerenlanden (van voor de ontginning van de veengebieden) die later deels als ontginningsbasis gingen dienen volgens Heniger (1993). 1 = dijken, 2 = voormalige lokale riviertjes. Overige eenheden zijn niet relevant. 44
- Figuur 17. Onregelmatige percelering langs de weg Weverwijk op de smalle oever van de Leede. Mogelijk is de kromme sloot op de achtergrond een restant van het vroegere veenriviertje (Overland Vijfheerenlanden 205). 45
- Figuur 18. Hoogtebeeld met de loop van de vroegere Middeloois, waar nu de Broekseweg overheen loopt, met het landschapstype 'Oever van een lokale rivier'. Aan weerszijden ligt het landschapstype 'Veenontginningen vanaf een lokale rivier' (eenheid 6). De rode pijlen geven de ontginningsrichting aan. De relatief hoge ligging van de oevers is hier duidelijk op te zien. Het hoogteverschil met de veenontginningen is zo'n 2 meter. Aan de hoogte van de oeverwallen in het noorden is ook te zien dat het water niet meer, zoals vroeger ooit het geval was, zonder gemalen op de Lek zou kunnen lozen. 46
- Figuur 19. Boerderijen en de weg zelf liggen hoger dan de omliggende veenontginningen in de polder, zoals te zien is aan de diepe ligging van de sloten langs de Broekseweg Bij Broek ten zuiden van Ameide. De hooggelegen weg heeft waarschijnlijk ooit als waterkerende kade of dijk gefunctioneerd (Overland Vijfheerenlanden 367). 47
- Figuur 20. De met gras begroeide molenkade die de achtergrens vormt van de Polder Achthoven. Rechts zijn natte bospercelen en graslanden te zien die nu als natuur worden beheerd. (Overland Vijfheerenlanden 058). 50
- Figuur 21. Vanaf de Koenderseweg aan de rand van Leerdam is er ver uitzicht over de Oosterwijkse Polder mogelijk. De Broekgraaf is een secundaire wetering die werd gegraven toen in de eeuwen na de ontginning de afwatering verslechterde. (Overland Vijfheerenlanden 116). 51
- Figuur 22. De stroomrug in de ondergrond bepaalde de secundaire clustering van de historische bewoning in Bolgerijen volgens het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN-1). 53

- Figuur 23. Strookvormige percelen met afwisselend grasland en opgaand hout gezien vanaf de Bolgerijse Kade naar het zuiden (Overland 32 (2014)). 55
- Figuur 24. Zicht vanaf de Diefdijk op een oud boerderij-erf over de polder Nieuw-Schaayk. De strokenverkaveling met gras en nat bos (vaak op verlaagde percelen achter de dijk) zijn goed te zien. (Overland Vijfheerenlanden 268). 57
- Figuur 25. Twee kleinere brede zijdwenden (paars omtrokken) laten zich door hun onregelmatige vorm nog duidelijk in het vooroorlogse kaartbeeld aanwijzen. (Topografische kaart, oorspronkelijke schaal 1:25.000, blad 38f, 1936). 58
- Figuur 26. De Tienhovensche Polder Zuidzijde heeft nog steeds een onbebouwd karakter, zonder bewoningslint langs de aangrenzende wegen. (Overland Vijfheerenlanden 382). 60
- Figuur 27. De restontginning van Autena, Tienhoven en Vierhoeven tussen andere ontginningen, met sterk wisselende kavellengtes op een kaart van omstreeks 1915. 62
- Figuur 28. Strookvormig perceel met recent afgezette griend gezien vanaf de Bolgerijse Kade, iets ten oosten van de Kostverlorenweg. Op de voorgrond de Altenase Wetering die het water uit de ontwateringssloten naar het westen toe afwatert (Overland 39 (2014)). 63
- Figuur 29. Vanuit de Leerbroeksche Vliet ten zuiden van Nieuwland werd het zuidoostelijk deel van het restgebied ontgonnen, zo nemen we aan. Aan de oostkant van de wetering ligt de Smalzijde, die de basis was voor de ontginning Laag-Nieuwland. De kavels reikten tot aan de Achterdijksche Wetering achter de Oosterwijkse Polder (eenheid 7). Door de onregelmatige vorm van het restgebied maken de kavels een scherpe hoek met de weg, en dat geldt ook vaak voor de huizen en boerderijen op de koppen van de kavels, zoals hier op nummer 8. Deze kavels hebben ook een sterk verloop in lengte, vanaf 2 kilometer ter hoogte van de dorpskern van Nieuwland tot enkele tientallen meters in het zuiden van deze ontginningseenheid. (Overland Vijfheerenlanden 176). 63
- Figuur 30. Hoogtebeeld van de Zouweboezem, waarop goed de hogere ligging is te zien. Ook de sprong in hoogte tussen Vijfheerenlanden en Alblasserwaard aan weerszijden van deze boezem valt op. Dit hangt samen met de geleidelijke helling van oost naar west. De sprong komt door verschillen in polderwaterpeilen aan weerszijden van de Zouwendijk. Het boezemwater loopt naar het zuiden door richting de Linge, maar betreft hier alleen de Zederik (die is verbreed tot het Merwedekanaal). Er is geen omliggend boezemland. 66
- Figuur 31. Molens aan de Zouweboezem op de kadastrale minuut van 1822 volgens Van Groningen (1989), tekening T. Brouwer. 67
- Figuur 32. Het boezemgebied en de Oude Zederik met op de achtergrond een van de nog resterende molens: de Vlietmolen. (Overland Vijfheerenlanden 073). 68
- Figuur 33. Het landschap van de rivieroever aan de Lek ten noorden van Ameide. Rechts de zomerkade en links afkalving van de oever met 'kliffen'. Op de achtergrond is juist sedimentatie van zand en zelfs enige rivierduinvorming te zien. (Overland Vijfheerenlanden 403). 71
- Figuur 34. Hoogtekaart met geul- en sedimentatiepatronen in de Bolswaard ten noorden van Lexmond die vooral in het zuiden een duidelijk 'kronkelwaardkarakter' hebben. Te zien is dat de rivier zich ooit in fasen naar het oosten heeft verlegd. De hoogteverschillen in de uiterwaard bedragen zo'n 2 meter. In de zomer van 2021 waren de hoogteverschillen niet te zien door de mais waarmee de uiterwaard was begroeid. Tegen de dijk aan is de laagte met dijkdellen te zien (zie eenheid 17). 72
- Figuur 35. Hoogteverschillen in de Kerbergse en Achthovensche Uiterwaarden. De laagtes zijn oude geulen van de Lek. De hogere delen (enigszins zichtbaar op de achtergrond) zijn zandige ruggen die direct naast de geul werden afgezet. (Overland Vijfheerenlanden 401). 73

- Figuur 36. Hoogtebeeld van oudhoevig land in de Kersbergsche en Achthovensche Uiterwaarden. Deze uiterwaarden zijn in de loop der eeuwen hoog opgeslibd, zo is aan het hoogteverschil met het binnendijkse gebied te zien. Desondanks is de perceelsstructuur zichtbaar gebleven. 75
- Figuur 37. Zicht vanaf de Lekdijk op de Kersbergsche en Achthovensche Uiterwaarden. Op de hoog opgeslibde uiterwaarden is maisteelt mogelijk, maar dankzij de perceelsrandbegroeiing is de verkaveling te herkennen. (Overland Vijfheerenlanden 408). 76
- Figuur 38. Hoogtebeeld van de hoog opgeslibde uiterwaard De Eng bij Kedichem. 78
- Figuur 39. De kade rond De Eng. (Overland Vijfheerenlanden 144). 79
- Figuur 40. Het dijkdellenlandschap in de Middelwaard-Zaadwaard (Paganellus Minor, 2014-111). 80
- Figuur 41. Kleiwinningslandschap langs de Linge met moerassige riet- en bosbegroeiing op de verlaagde percelen. (Overland Vijfheerenlanden 130). 82
- Figuur 42. Nieuwe geulen in het natuurontwikkelingslandschap in de uiterwaarden tussen Lexmond en Achthoven. (Overland Vijfheerenlanden 423). 83
- Figuur 43. Kadestructuren in de Sluische Waarden die waarschijnlijk samenhangen met de bovenboezem die hier ooit lag en waar verschillende molens op stonden. (Overland Vijfheerenlanden 396). 84
- Figuur 44. Wiel direct ten oosten van Kedichem. (Overland Vijfheerenlanden 148). 86
- Figuur 45. De Bolgerijense brug in deels geopende toestand. (Google Streetview, 2021). 90
- Figuur 46. De kaarsrechte Napoleonsbaan tussen Lexmond en Helsdingen. De weg is 2 kilometer lang maar voor het grootste deel ligt de brede Oude Rijksweg met ernaast nog een ventweg langs de oude weg, waardoor ook deze gedegradeerd is tot ventweg. Foto genomen aan de rand van Lexmond. (Google Streetview, 2016). 91
- Figuur 47. De Zijdekade tussen Overboeicop en Overheicop. Het fietspad ligt op een oude kade op de plaats van de oude lokale weg. De kade rechts is een landbouwweg. Het water tussen beide kades vormt de grens tussen Hei- en Boeicop (links) en Schoonrewoerd (rechts). (RAAP, 16-06-2021). 92
- Figuur 48. Het voormalige jaagpad ten zuiden van Amaliastein in Vianen langs de oude vaart tussen Vianen en Gorinchem. (Google Streetview, 2021). 93
- Figuur 49. De Voorstraat, fotogeniek met de toren van de Grote Kerk aan het einde, is het langwerpige plein dat als sinds de stichting het hart van Vianen vormt. (RAAP, 17-06-2021). 93
- Figuur 50. De Betuwelijijn komt de gemeente vanuit het oosten binnen bij het 'Werk op de spoorweg bij de Diefdijk'. Het witte pand achter de dijk is de fortwachterswoning (zie § 4.4). (Wikimedia Commons, gebruiker Fho4train). 94
- Figuur 51. Station Leerdam rond 1905. Op de achtergrond het emplacement. Hier bevindt zich nu het stationsgebouw uit 1987. (Het Utrechts Archief, catalogusnummer 165228). 95
- Figuur 52. De rechte Burggraaf is de laatmiddeleeuwse tiendweg van Meerkerk. De weg doorsnijdt de verkaveling onder een hoek, waardoor hier aan de rand van het dorp de huizen schuin op de weg staan. (RAAP, 17-06-2021). 96
- Figuur 53. Het oude veer De Overkant, vóór 2011, op de Lek voor Ameide. (Voetveer-ameide-lopik.nl) 96
- Figuur 54. Buitenstad ten noorden van Vianen, een veerweg op de route Utrecht-'s-Hertogenbosch die leidt naar de Lekpoort van Vianen. (RAAP, 17-06-2021). 97
- Figuur 55. De Leerbroeksche Vliet ten zuiden van Nieuwland. Het peil in de vliet ligt hoger dan het land. De vliet vormt een belangrijk afwateringskanaal voor de omgeving. (RAAP, 17-06-2021). 98
- Figuur 56. De Zouweboezem nabij de Vlietmolen. Achter het brede kanaal liggen extensief gebruikte weilanden met hoge natuurwaarden. (RAAP, 17-06-2021). 99
- Figuur 57. De Lekdijk vormt een integraal onderdeel van de dorpsstructuur van Lexmond. Om het historisch karakter te behouden is de moderne hogere dijk om het dorp heen gelegd. (RAAP, 17-06-2021). 100

- Figuur 58. De 21^e-eeuwse rivierdijk bij Lexmond met centraal het kleine stoomgemaal De Eendracht uit 1883, waarmee de gelijknamige buitenpolder bemalen werd. (RAAP, 17-06-2021). 101
- Figuur 59. De weg Lakerveld bij Meerkerk ligt op een kade die de oostelijke en westelijke helft van de gelijknamige polder van elkaar scheidt. De polder waterde uit via de Bonkmolen. (RAAP, 17-06-2021). 101
- Figuur 60. Poldermolen Ter Leede in Leerdam, nog altijd gelegen aan de naamloze wetering. (RAAP, 16-06-2021). 102
- Figuur 61. De keermuur met gedenksteen, die na de restauratie in 2013 opnieuw gepolychromeerd is. (Vrijstadvianen.nl). 103
- Figuur 62. In de Middelwaard bij Vianen ligt de Kleine Lek, een oude meander van de Lek. Deze loopt van rechtsonder langs de rietkragen naar de waterloop die links van het midden richting de horizon gaat. (Google Streetview, 2021). 103
- Figuur 63. De Kleine of Wilhelminasluis bij Vianen, eerste heft 20^e eeuw. Links op de achtergrond de nog bestaande sluiswachterswoning aan de Grote Sluis. (Facebook: Historische vereniging "Het land van Brederode"). 104
- Figuur 64. De stuw bij Hagestein met op de voorgrond de vistrap. Aan de andere kant van het eiland in de Lek ligt de sluis. (RAAP, 16-06-2021). 105
- Figuur 65. De stadsgracht van Vianen is ter hoogte van de Langendijk tegenwoordig niet meer dan een smalle sloot. Verderop, langs de Kanaalweg, heeft de gracht nog de oorspronkelijke breedte. (Google Streetview, 2021). 108
- Figuur 66. Het centrale torenfort en de contrescarp van Fort Everdingen zijn beide bedekt met aarde ter bescherming tegen inslagen en daarom gekarteerd als aardwerken, evenals de bastions er omheen. (RAAP, 16-06-2021). 109
- Figuur 67. Het acces in de Diefdijk dat gevormd wordt door de A2, gezien vanuit het noorden. (Rijkswaterstaat). 110
- Figuur 68. De Diefdijk nabij Fort Everdingen, met de historische lantaarnpalen. Rechts de gerestaureerde batterijen. De kazematten links liggen net buiten de gemeente. (Google Streetview, 2016). 110
- Figuur 69. Het explosiegebouw of -huisje (links). (Kenniscentrum Waterlinies, fotonummer 11003). 111
- Figuur 70. Voormalige schuilplaats aan de Lekdijk benoorden Everdingen. De bovenkant werd als gronddepot gebruikt. (Google Streetview, 2021). 111
- Figuur 71. De inundatievelden van het zuidelijk deel van de (Oude) Hollandse Waterlinie. Uitsnede van een kaart van de gehele linie. (Sypsteyn & De Bordes, 1850). 112
- Figuur 72. De Lingedijk (Meerdijk geheten) ten oosten van Leerdam keert niet alleen hoogwater van de Linge. Bij inwerkingtreden van de Nieuwe Hollandse Waterlinie keerde de dijk ook de water van de geïnundeerde Betuwe (links). (Google Streetview, 2019). 113
- Figuur 73. De Lekbrug in aanbouw (1936). Het vierkante gat in de lange zijde van de pijler is een van de schietgaten van de burgkazemat. Aan de waterzijde bevinden zich twee schietgaten. (St. Boogbrug Vianen, 2019). 113
- Figuur 74. De loodsen van het Duitse radarstation Gorilla in Overheicop (links). Rechts de restanten van een magazijn (zie hieronder). (Google Streetview, 2009). 114
- Figuur 75. Het militair complex van Fort Everdingen bevat naast het gebastioneerde fort ook de gracht en de watergang naar de Lek. (Programmanieuwehollandsewaterlinie.nl). 115
- Figuur 76. De stadsmuur van Leerdam met torens is een voorbeeld van een middeleeuwse stadsmuur. Het water, nu een haven, is een oude zijtak van de Linge. Tussen de torens als hordijs aangelegde balkons van de tuinen van woningen aan de Hoogstraat. (Forten.nl). 116

Figuur 77. Al sinds begin 16 ^e eeuw vormt de Lekpoort de entree van de stad Vianen vanuit het noorden. (Google Streetview, 2017).	117
Figuur 78. Het restant van het radargebouw van station Gorilla. (Tracesofwar.nl).	118
Figuur 79. Groepsschuilplaats Type P aan de Diefdijk ten zuiden van het Werk op de spoorweg bij de Diefdijk. (Wikimedia Commons, gebruiker Mathpaul).	118
Figuur 80. De inlaatsluis ten noorden van Fort Everdingen aan de Lek. Rivierwater kon hier worden ingelaten om een deel van de Betuwe te inunderen en zo de waterlinie in werking te stellen. (Wikimedia Commons, gebruiker HenkvD).	119
Figuur 81. De fortwachterswoning van het Werk op de spoorweg bij de Diefdijk met de grote magazijndeuren op de begane grond. (Google Streetview 2021).	121
Figuur 82. Om het terrein van het voormalige buiten Amaliastein ligt nog altijd de gracht (rechtsonder). Op de voormalige landerijen van het landgoed Amaliastein is in de jaren 90 een woonwijk met de gelijknamige naam aangelegd. (Facebook: Stichting Amaliastein).	122
Figuur 83. Het idyllisch gelegen voormalige tolhuis aan de Lexmondsestraatweg staat tegenover de voormalige 17 ^e -eeuwse buitenplaats Vreugdenrijk. (Google Streetview, 2015).	123
Figuur 84. Kasteel Batestein gold als een van de mooiste van Nederland. Schilderij van Jan van Goyen (ca. 1930). (Visitutrechtregion.com).	124
Figuur 85. Het theehuis in de stadsmuur van Vianen met op de achtergrond de Grote Kerk. (Avondwandelingen.nl).	125
Figuur 86. Monumentale bebouwing aan de Voorstraat in Ameide, gezien vanaf de Lekdijk. (MAB, 2021).	127
Figuur 87. Historische bebouwing aan de Lekdijk in Sluis. (MAB, 2021).	128
Figuur 88. Bebouwing aan de Lekdijk in Tienhoven aan de Lek. (MAB, 2021).	129
Figuur 89. Links: Kleinschalige historische lintbebouwing langs de Lekdijk in Everdingen. (MAB, 2014). Rechts: De middeleeuwse kerk is het oudste gebouw in de kern van Everdingen. (MAB, 2014).	130
Figuur 90. Links: De Petrus en Pauluskerk uit 1879 is het middelpunt van het bijzondere RK ensemble aan de Lekdijk. (MAB, 2014). Rechts: Boerderij Rustenburg is één van de vele historische boerderijen langs de Lekdijk bij Everdingen. (MAB, 2014).	132
Figuur 91. De Dorpsstraat in Hagestein. (MAB, 2014).	133
Figuur 92. Links: In het hart van Hagestein staat de Hervormde kerk met romaanse toren. (MAB, 2014). Rechts: Het voormalige raadhuis van Hagestein aan de Dorpsstraat. (MAB, 2014).	134
Figuur 93. De naoorlogse uitbreiding van Hagestein wordt gekenmerkt door kleinschalige woningbouw, hier bij de Stuwstraat. (MAB, 2014).	135
Figuur 94. Het historische boerderijenlint in Hei- en Boeicop. (MAB, 2021).	136
Figuur 95. Links: Dorpskerk van Kedichem. (MAB, 2021). Rechts: Voormalig gemeentehuis van Kedichem, hoek Kerkstraat. (MAB, 2021).	137
Figuur 96. Historisch boerderijerf in Lakerveld. (MAB, 2021).	138
Figuur 97. De restanten van de middeleeuwse stadsmuur van Leerdam langs de Linge. (MAB, 2021).	140
Figuur 98. Woningen uit het interbellum langs de Meent, in feite een "stadsuitbreiding" binnen de wallen uit de eerste helft van de 20 ^e eeuw. (MAB, 2021).	141
Figuur 99. Arbeiderswoningcomplex uit de vroege 20 ^e eeuw nabij de Leerdamse glasfabriek. (MAB, 2021).	141
Figuur 100. De Dorpsstraat in Lexmond, gezien in noordelijke richting. (MAB, 2021).	144
Figuur 101. Vroege naoorlogse woningbouw aan De Nes in Lexmond. (MAB, 2021).	145
Figuur 102. Tolstraat in Meerkerk, met historische lintbebouwing aan de linker zijde. (MAB, 2021).	146
Figuur 103. Historische bebouwing in het centrum van Meerkerk, hoek Kerkstraat-Tolstraat. (MAB, 2021).	147
Figuur 104. Dorpsbeeld in Nieuwland, met lintbebouwing langs Breezijde. (MAB, 2021).	149

Figuur 105. Bij de dorpskerk van Oosterwijk. (MAB, 2021).	150
Figuur 106. Dorpsstraat in Schoonrewoerd met historische lintbebouwing en lindenbeplanting. (MAB, 2021).	152
Figuur 107. Links: Woningbouwcomplex uit de jaren 20 aan de M.E. Hartmanstraat. (MAB). Rechts: Naoorlogse uitbreidingswijk aan de Stammershoefstraat, met etagewoningen en geschakelde eengezinshuizen. (MAB).	153
Figuur 108. Op de topografische kaarten van respectievelijk 1916 en 1981 is de grote groei van Vianen gedurende de 20 ^e eeuw goed te zien. (Topotijdreis.nl). Direct ten oosten van de binnenstad ligt het historische sluiscomplex.	154
Figuur 109. Links: Karakteristieke villa's uit het begin van de 20 ^e eeuw aan de Prinses Julianastraat. (MAB). Rechts: Kantoor Staalbouw Vianen. (MAB).	155
Figuur 110. Na de Tweede Wereldoorlog werd aan de Dorpsweg een rij geschakelde arbeiderswoningen gebouwd. (MAB, 2014).	156
Figuur 111. De prominent gelegen kerk in Zijderveld dateert uit 1830. (MAB, 2014).	157

Tabellen:

Tabel 1. Scores en klassen van de waardering historische bouwkunst.	24
Tabel 2. Scores en klassen van de waardering historische stedenbouw / ensembles.	26
Tabel 3. Tabel met aantallen geïnventariseerde bouwkunst/stedenbouwkundige ensembles en de indicatieve waardering.	181

Bijlagen:

Bijlage 1. Tijdschaal

Kaartbijlagen

- 1: Inventarisatie historisch cultuurlandschap.
- 2: Inventarisatie historische bouwkunst en stedenbouw.
- 3: Waardering historisch cultuurlandschap.
- 4: Waardering historische bouwkunst en stedenbouw.

Bijlage 1. Tijdschaal

Archeologische perioden					
Tijdperk				Datering	
Recente tijd					
Nieuwe tijd			C	1945	
			B	1850	
			A	1650	
Middeleeuwen			Laat B	1500	
			Laat A	1250	
	Vroeg	D: Ottoonse tijd	1050		
		C: Karolingische tijd	900		
		B: Merovingische tijd	725		
		A: Volksverhuizingstijd	525		
	Romeinse tijd			Laat	450
Midden				270	
Vroeg				70 na Chr.	
Prehistorie	IJzertijd			Laat	15 voor Chr.
				Midden	250
				Vroeg	500
	Bronstijd			Laat	800
				Midden	1100
				Vroeg	1800
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)			Laat	2000
				Midden	2850
				Vroeg	4200
	Mesolithicum (Midden Steentijd)			Laat	4900/5300
				Midden	6450
				Vroeg	8640
	Paleolithicum (Oude Steentijd)			Laat	9700
				Jong B	12.500
				Jong A	16.000
Midden				35.000	
Oud				250.000	
tabel1_standaard_Archeologisch_RAAP_2014					

label1_standaard_Archeologisch_RAAP_2014